

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМЎЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ

Ба ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 809. 155. 0
ТКБ 81. 2 (2 тоҷик)
В - 20**

ВАЛИЕВ ҶАМШЕД АБДУРАСУЛОВИЧ

**РОҲҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ОСОРИ
АБДУЛҶАМИД САМАД**

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи
ихтисос, аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)**

Рохбари илмӣ: доктори илми
филология, узви вобастаи Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон, муовини
раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти
назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло

ДУШАНБЕ – 2023

Мундариҷа

Номгӯи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ.....	3
Муқаддима	4
БОБИ I. ТАҲҚИҚИ МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ КАЛИМАСОЗӢ ВА ИНӢИКОСИ РОӢИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР ОСОРИ АБДУЛӢАМИД САМАД.....	15
1.1. Матолиби муқаддамотӣ	15
1.2. РоӢи морфологии калимасозии исм.....	23
1.2.1. Калимасозии пешвандии исм	23
1.2.2. Калимасозии пасвандии исм	26
1.2.2.1. Пасвандҳое, ки исми шахс месозанд	26
1.2.2.2. Пасвандҳое, ки исми ашӢе ва макон месозанд	48
1.2.2.3. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд	80
БОБИ II. РОӢӢОИ КАЛИМАСОЗИИ ЛЕКСИКӢ-СЕМАНТИКӢ ВА МОРФОЛОГӢ-СИНТАКСИСӢ ДАР ОСОРИ АБДУЛӢАМИД САМАД	99
2.1. Матолиби муқаддамотӣ	99
2.2. Бозтоби роӢи лексикӢ-семантикии калимасозӣ	102
2.2.1 Таҳаввулоти маъноии вожаҳо ва сермаъноӣ – асоси калимасозии лексикӢ-семантикӣ	102
2.2.2. Ташбеҳ яке аз унсурҳои фаъоли маъноӣ маҷозӣ касб намудани калимаҳо	103
2.2.3. Киноя яке аз рукнҳои муҳимми маҷоз	106
2.3. РоӢи морфологӢ-синтаксисии калимасозии исм.....	114
2.3.1. Назаре ба масоили конверсия ва ё роӢи калимасозии морфологӢ- синтаксисӣ	114
2.3.2. Исмшавии калимаҳо	117
2.3.3. Исмшавии сифат	118
2.3.4. Исмшавии шумораҳо.....	122
2.3.5. Исмшавии феълҳои ғайритасрифӣ.....	123
БОБИ III. РОӢИ СИНТАКСИСӢ-МОРФОЛОГИИ КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ОСОРИ АБДУЛӢАМИД САМАД.....	127
3.1. Матолиби муқаддамотӣ	127
3.2. Исмҳои мураккаби пайваст.....	127
3.3. Исмҳои мураккаби тобеъ	133
3.4. Исмҳои мураккаби сечузъа	150
3.5. Исмҳои мураккаби пасванддор	151
3.6. Исмҳои мураккаби омехта.....	152
Хулоса.....	155
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	159
Рӯйхати адабиёт	161
Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....	179

Номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ

АБ – Аспи бобом

БҚ – Бурҳони Қотей

ГД – Гардиши девбод

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ғ. – ғайра

диг. – дигарон

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

КД – Косаи давр

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФИЗ – Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ШД – Шаҳдрези садо

ШЧ – Шохи чанор

Муқаддима

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳимми бой гардонидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад ва маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавии забон инкишоф меёбад. Инсон дар зиндагӣ барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолибҳои гуногун калимаҳои зиёдеро истифода мебарад, ҳамзамон дар баробари пешрафти ҷомеа забон низ рушду такомул меёбад. Аз ин хотир, забонро ҳамсафари доимии ҷомеа ном мебаранд. Дар ҳоли ҳозир, зарурате пеш омадааст, ки одамон барои пурраву мукамал ифода кардани мафҳумҳои нави дар равиши ин дигаргуниҳои бавучудода аз ҳамаи воситаҳо, махсусан, аз усулҳои калимасозӣ ба таври фаровон истифода намојд. Талаботи мазкур ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу иборасозӣ асоси омилҳои муҳимме ба шумор меравад.

Вожаҳое, ки бо роҳи калимасозӣ сохта мешаванд, бояд ба сохти грамматикӣ ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат кунанд. Муҳаққиқи таърихи забон, В. Лившиц ин нуктаро чунин таъкид кардааст: «Калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии бойшавии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Тағйирот ва инкишофу такомули калимасозиву шаклсозӣ мувофиқи талаботи қонунияти доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикии забон алоқаи хеле мустаҳкам дорад» [183, с.87-104].

Масъалаи баррасии роҳҳои калимасозӣ ва қолибҳои мавҷудайи марбут ба ҷанбаҳо ва паҳлуҳои ҷудогонаи исм аз ҷониби донишмандон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта бошад ҳам, ин масъала дар осори нависандаи варзида Абдулҳамид Самад омӯхта нашудааст. Таҳқиқи ин мавзӯ барои нишон додани ғановати забон, имконоти калимасозии исм ва маҳорати нависандагии Абдулҳамид Самад ҳангоми истифодаи усули калимасозии пешвандию пасвандӣ ва калимасозии мураккаби исмӣ аз аҳаммияти вижа ҳолӣ нест. Абдулҳамид Самад зимни истифода намудани пасвандҳо ва калимаҳои мураккаби исмӣ дар осораш тобишҳои гуногуни пасвандҳо ва калимаҳои мураккаби исмӣ, хусусияти услубии онҳо, имконоти тасвири мазмунҳои гуногуни онҳоро нишон додааст.

Мавриди таъкид аст, ки дар такмили таркиби луғавии забон калимасозӣ ва иқтибоснамоӣ аз забонҳои дигар мусоидат мекунад. Ин нуктаро Д. Хочаев ба мушоҳида гирифта, таъкид менамояд: «Таркиби луғавии забон, ки боигарии ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ; дуюм бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар. Барои забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, махсуб мешавад, зеро ин усул имконияти ғайолияти забонро бештар месозад» [133, с.73].

Дарвоқеъ, таҳқиқи забоншиносии осоре метавонад дар муайян намудани манзараи инкишофи забон дар марҳилаи муайяни таърихӣ нақше дошта бошад. Аз ин рӯ, роҳҳои калимасозии исм дар насри бадеии Абдулҳамид Самад аз аҳаммияти баланди илмӣ бархурдор буда, дар илми лингвистика, махсусан, қисмати морфология саривақтӣ ва бамаврид ба шумор меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Забоншиносони ватанию хориҷӣ дар таҳқиқи исм корҳои зиёдеро анҷом дода, ба ин восита илми забоншиносии тоҷикро хеле инкишоф додаанд. Дар садсолаи охир дар бораи ҳиссаҳои нутқ ва сохтори он, аз ҷумла исм, як силсила асару мақолаҳои илмӣ рӯйи кор омадаанд, ки таҳқиқоти Л. С. Пейсиков [80], В. С. Расторгуева [85], Т.А.Алескерова [155], А.З. Розенфелд [92], Ю. А. Рубинчик [94], М. Баҳор [10], Хусрави Фаршедвард [205], С. Ализода [3], Л. Бузургзода [68], С.Ҳалимов [137], М. Муҳаммадиев [59], Қ. Тоҳирова [118], М. Шукуров [150], Н. Шарифов [148], О. Муҳаммадҷонов [61], Ш. Кабиров [40], С. Назарзода [62], Ҳ. Султонов [115], А. Ҳасанзода [139], М. Саломӣён [105], З. Мухторов [58], М. Мирзоева [53], М. Турсунов [200], А. Халилов [124], Ш. Рустамов [98], О. Қосимов [36], С. Раҳматуллозода [87], Д. Ҳомидов [206], А. Мурувватов [185], С. Низомова [71], А. Амлоев [5], М. Олимҷонов [73], М. Усмонова [121] ва дигарон барои ҳалли бисёр масъалаҳои калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик мусоидат кардаанд.

Бояд гуфт, ки ҳангоми таҳқиқи роҳҳои морфологӣ, лексикӣ ва семантикӣ, морфологию синтаксисӣ ва синтаксисию морфологии калимасозии исм ва

хулосаҳои илмию назариявӣ аз таълифоти муҳаққиқони зикршуда ва осори муҳаққиқони русу аврупоӣ низ истифода намудем.

Корҳои илмие, ки дар забоншиносии тоҷик ҷиҳати баррасии ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла, исм аҳаммияти муҳимми илмӣ доранд, амсоли таълифоти Б. Ниёзмуҳаммадов, Л. Бузургзода «Морфологияи забони тоҷикӣ» [68] ва Ш. Рустамов «Исм (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ)» [98] ва ғ. мебошанд, ки дар онҳо роҷеъ ба даҳ ҳиссаи нутқ маълумот дода шуда, хусусан боби «Исм» хеле васеъ ва мукамал таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Калимасозии исм диққати забоншиносро бештар ҷалб намуда, дар ин соҳа корҳои илмиву таҳқиқотӣ низ ҷоп шудаанд: Ш. Ниёзӣ «Калимасозии исм ва сифат дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [67], Ш. Рустамов «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [96], М. Турсунов «Калимаҳои таркибӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [200] ва монанди инҳо мисол шуда метавонанд.

Баъзе масъалаҳои калимасозӣ дар таҳқиқоти А. Эшонҷонов [152] ва С.Б.Маъруфова [162] низ баррасӣ шудаанд. Н. Маъсумӣ дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» [46] калимасозии исму сифатро омехта баррасӣ кардааст, чунки калимасозии ин ду ҳиссаи нутқ ба ҳам монандӣ дорад. Ба таври мухтасар бошад ҳам Ш.Рустамов дар рисолаҳои «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [96] ва «Исм» [98] оид ба роҳҳои калимасозии лексикӣ-семантикӣ, морфологию синтаксисӣ ва синтаксисию морфологӣ таҳқиқоти арзишманде анҷом додааст.

Калимаҳои мураккаб ба ду фасл: калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ ҷудо карда шуда, воҳитаҳои грамматикӣ васлшавӣ ва аз кадом ҳиссаҳои нутқ ташаккул ёфтани онҳо маънидод шудааст. Дар боби исм «Грамматикаи забони тоҷикӣ» [17] маълумоте, ки дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [67] дода шудааст, таҳрир ва такмил ёфтааст.

Дар таълифи Ш. Ниёзӣ [67] исмҳои мураккаби пайваст алоҳида оварда нашудаанд ва дар хусуси муносибати ҷузъҳои он низ суҳан нарасидааст, вале

таркиби морфологӣ ва воситаҳои грамматикии васлшавии онҳо номбар шудаанд.

Муҳаққиқ Ш. Ниёзӣ дар қатори исмҳое, ки аз асосҳои феъл, қолибҳои тақрор сохта шудаанд, дар зерин банди «Сохти таркиби синтаксисии исмҳо» маълумот дода, таркибҳои зеринро мисол меорад: *сару либос, обу ҳаво, маншаю мочаро, сайру гаит, хонаю ҷо, ризқу рӯзӣ, амру фармон, меҳру муҳаббат, дарду ҳасрат, тобу тоқат, шаъну шараф* ва мисли инҳо [67, с.50].

Ҳамаи таркибҳоро исм шумурдан мумкин нест, чунки калимаи нав бояд маъноеро ифода кунад, ки он аз таҷассуми маъноӣ ҷузъҳо иборат бошад ҳам, аз маъноӣ дар таркиб ифода мекардагӣ фарқ кунад ва ё таркибҳои онҳо бо роҳи пайдоиши маъноӣ тамоман нава шуда бошад. Ин ҳолат дар калимаҳои *харидуфурӯш, додугирифт, сарутан* мушоҳида мешавад ва дар ин хусус ҳақ ба ҷониби М. Турсунов аст [200]. Аксарияти мисолҳои зикршуда таркибҳои ҷуфт буда, ба гурӯҳи исмҳои мураккаб дохил намешаванд ва бесабаб нест, ҳамаи ин таркибҳо, ки аз исми исм иборатанд, дар грамматикаи мактабҳои олии танҳо *обу ҳаво, сару тан* ва *сару либос* ҳамчун ном нишон дода шудаанд.

Ба ақидаи мо, калимаҳои *обуҳаво, сарутан* ва *сарулибос* аз таркибҳои ҷуфт ба категорияи исм на барои он гузаштаанд, ки дар он ду исм бо миёнованди *-у-* пайваست шуда, як таркиби исмиро ба вучуд меоранд ва ин таркиб нисбат ба маъноӣ ҷузъҳои худ маъноӣ васеътар, маъноӣ умумитар дорад [17], балки барои он гузаштаанд, ки ҷузъҳои ин таркибҳои ҷуфт дар ҳамин шаклашон ба тағйироти маъноӣ ва фонетикӣ дучор шуда, на маъноӣ аслии худ, балки маънии дигарро ифода мекардагӣ шудаанд, ки он ба таркибҳои ҷуфти ҳамгунӣ хос нест. Ин гуна таркибҳо шарт нест, ки омонимӣ бошанд. Онҳо метавонанд, дар шакли мутазод мисли исмҳои *рафтуомад, харидуфурӯш* ё ки ҳам муродиф бошанду на мутазод, чунон ки дар калимаҳои *обуҳаво, сарутан, сарулибос* мебинем. Дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [67, с.25] калимаҳо мувофиқи таркиби морфологӣ таҳлил шудаанд, танҳо дар хусуси муносибати ҷузъҳои калимаи мураккаб сухан рафтааст [24, с.25]. Азбаски усули калимасозии исмҳои мураккаб дар ин рисола ба миён

гузошта нашудааст, муаллиф ба таҳлили калимаи мураккаб ва муносибати ҷузъҳои он басо кам эътибор додааст. Маҳз бо ҳамин сабаб аз ҷиҳати муносибати ҷузъҳо калимаҳои *китобхона, корҷома, пойафзол, гӯштхона, санъаткор* ва *саркору саркотиб* ба як қатор гузошта шуда, дар ҳамаи онҳо ҷузъи якум ба дуум тобеъ шудааст.

Исмҳои мураккабро М. Турсунов таҳқиқ намуда, кӯшиш кардааст, ки заминаю қолибҳои ташаккули онҳоро нишон диҳад. Ба масъалаи калимасозӣ М. Муҳаммадиев [59, с.44-45], Қ. Тоҳирова [118, с.35], М. Шукуров [150, с.42-45], Н. Шарифов [148, с.90], А. Халилов [201, с.26-30] ва дигарон низ каму беш машғул шудаанд. М. Муҳаммадиев дар зерини фасли «Тарзи синтаксисии калимасозӣ» калимасозии усули лексикӣ-синтаксисиро ба қалам дода, таркибҳои «ҷавони ҷомаи сафедпӯш», ҳамин гуна, аз аввал, аз сари нав ва дар усули морфологӣ-синтаксисӣ калимаҳои бо усули омехта сохташударо мисол овардааст [59, с.44]. Қ. Тоҳирова дар рисолааш «Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [118, с.35] дар хусуси фарқи калимау ибора сухан ронда бошад ҳам, ибораҳои *зани занон, марди мардон, зираки зиракон, пухтаи пухтаҳоро* ҳамчун калима ба қалам медиҳад. Чунин тарзи ифода дар таърихи забонамон падидаи нав набуда, решаҳои он ба матнҳои аҳди Ҳахоманишиён ва осори хаттии замони Сосониён рафта мерасад, чунончи, шакли «*шоҳи шоҳон*», «*донои доноён*» ва ғ. намуна шуда метавонанд.

Дар забоншиносии тоҷик яке аз масъалаҳои муҳим таҳқиқи калимаҳои мураккаб ва нишон додани тафовути онҳо аз таркибу ибораҳо мебошад. Масъалаи ибораҳои фразеологӣ ва калимаҳои мураккаб дар асари таҳқиқотии С. В. Хушенова [135] дуруст таҳлилу баррасӣ шудааст.

Ҳангоми таълифи диссертатсия аз «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17], «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [24], инчунин асару мақолаҳое, ки ба масъалаи категорияҳои грамматикӣ исм ва калимасозии забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, истифода намудем.

Дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ бештар ба сохтор ва таркиби морфологӣ калимаҳо аҳаммият дода шудааст. Дар онҳо раванди калимасозӣ, қолибҳои

асосии калимасозии исмҳои мураккаб ва муносибати байни ҷузъҳои онҳо маълумоти мухтасар пайдо кардан мумкин аст.

Дар баробари ин қайд кардан лозим аст, ки бештари асару мақолаҳои зикршуда характери тасвирӣ дошта, дар онҳо ба баъзе масъалаҳои муҳимми назариявӣ низ дахл гардидааст. Аз таҳқиқоти марбут ба исм ва таснифоти ҳиссаҳои нутқ маълум мешавад, ки дар муайян намудани ҳиссаҳои нутқ ва нишон додани умумияту тафовути онҳо осори ба ин масъала бахшидаи Ш.Рустамов [97; 98] аҳамияти муҳимми илмӣ доранд. Агар дар китоби «Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм» [97] ба масъалаи гурӯҳбандӣ ва роҳу воситаҳои таснифи калимаҳо дахл карда, усули ба инобат гирифтани хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ таснифотро пешниҳод ва асоснок карда бошад, дар монографияи «Исм» [97] хусусиятҳои луғавию грамматикӣ яке аз ҳиссаҳои калони нутқамон-исм мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Дар ин китоб ба масъалаи роҳҳои калимасозӣ махсус дахл карда, дар асоси таҷрибаи забоншиносии умумӣ роҳу воситаҳои илмӣ калимасозии забони тоҷикӣ муайян карда шудаанд.

Зикри ин нукта зарур аст, ки то имрӯз бо истифода аз усули морфологӣ калимасозии исм дар асоси осори Абдулҳамид Самад диссертатсияи алоҳидаи илмӣ вучуд надорад, ки гувоҳи мубрам будани мавзуи интихобкардаи мост.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи равияи илмӣ кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни ва татбиқи «Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқ нишон додани роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад буда, ба ин васила нақши осори ин адиб дар таҳаввули таркиби луғавии забони тоҷикӣ муайян карда мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ҳадафи дар боло зикршуда, моро барои иҷрои вазифаҳои зерин ҳидоят мекунад:

- таҳқиқи масоили назариявии калимасозӣ ва инъикоси роҳи морфологии калимасозӣ дар осори Абдулҳамид Самад:

- а) нишон додани мақоми пешванд дар калимасозии исм;
- б) муайян намудани нақши пасвандҳое, ки исми шахс месозанд;
- в) дақиқ сохтани мавқеи пасвандҳое, ки исми ашё ва макон месозанд;
- г) баррасии нақши пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд.

- калимасозии лексикӣ-семантикӣ ва нақши маҷоз дар он:

- калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ ва ё усули конверсия (субстантиватсия);

- таҳқиқи исмҳои мураккаби пайваст дар осори А.Самад:

а) дақиқ нишон додани нақши қолибҳои калимасозӣ бо миёнванди «у» дар забони осор;

б) муайян сохтани қолибҳои калимасозӣ бо миёнванди «о»;

в) ташреҳи қолибҳои такрори бевоситаи калимаҳо (редупликатсия).

- баррасии мақоми қолибҳои исмҳои мураккаби тобеъ дар осор;

- баррасии исмҳои мураккаби сечузъа дар осор;

- вижагиҳои исмҳои мураккаби пасванддор дар осор;

- таҳқиқи қолиби исмҳои мураккаби омехта;

Ба ин васила, доира ва дараҷаи истифодаи пешванд, пасвандҳо, роҳҳои калимасозии лексикӣ-семантикӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва синтаксисию морфологӣ дар осори Абдулҳамид Самад ва маҳорати забондонии нависанда дар истифодаи ин гурӯҳи калимаҳо ба риштаи таҳлилу баррасӣ кашида шудаанд.

Объекти таҳқиқ. Дар диссертатсия осори Абдулҳамид Самад, ки аз солҳои 80-уми асри гузашта то замони мо ба таъб расидаанд, ба ҳайси объекти асосии таҳқиқ қарор гирифтааст.

Предмети таҳқиқ. Мавзуи асосии таҳқиқот ба баррасии роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад марбут буда, асосан, дар доираи таҳқиқи вандҳо, зухуроти сермаъношавии вожаҳо (роҳи луғавию семантикӣ падидаи гузариши вожаҳо аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар транспозитсия (субстантиватсия)) ва типи қолибҳои копулятивӣ, редупликативӣ ва детерминативӣ сурат гирифтааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Дар диссертатсия, асосан, таҷрибаи назариявии муҳаққиқони варзидаи тоҷику рус ва эронӣ, аз ҷумла Е.Э. Бертелс [12], Л.С. Пейсиков [80], В.С. Расторгуева [83], Т.А. Алескерова [155], А.З.Розенфелд [92], Ю.А. Рубинчик [94], М. Баҳор [10], Хусрави Фаршедвард [205], Б. Абдуллоев [153], Н. Аҳмедҷонова [156], Д.Т. Тоҷиев [120], Д. Хоҷаев [130], Т. Зеҳнӣ [30], Ш. Ниёзӣ [67], Ш. Рустамов [98], М. Муҳаммадиев [59], Қ.Тоҳирова [118], С. Ҳалимов [137], Ш. Кабиров [40], С. Назарзода [62], Ҳ.Султонов [116], А. Ҳасанзода [140], М. Саломӣ [102], З. Мухторов [58], М.Мирзоева [53], О. Қосимов [36], С. Раҳматуллозода [87], Д. Ҳомидов [206], С. Низомова [71], А. Амлоев [5], М. Олимҷонов [73], М. Усмонова [121] ва дигарон мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Инчунин, дар навиштани диссертатсия ба сарчашмаҳои дигари илмӣ, ки аз ҷониби донишмандони ватаниву хориҷӣ ба этимологияи калимоти тоҷикӣ-форсӣ бахшида шудааст, таъя намудем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар заминаи усулҳои синхронӣ ва диахронӣ, таҳлили муқоисавӣ, таҷзияву таҳлил ва усули нишон додани ҳолати омӯрӣ сурат гирифтааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Ҳамчун манбаи таҳқиқ, асосан, осори Абдулҳамид Самад, ки дар мароҳили мухталифи эҷодии ӯ дар нашриётҳои гуногун ҷоп шудаанд: «Шоҳи чанор» (1981), «Косаи давр» (1987), «Шаҳдрези садо» (1997), «Талош» (2002), «Гардиши девбод» (2007), «Парронҷақҳо», «Аспи бобом»

(2008), «Санги маҳак ва тарозуи ҳунар. Андешаву бардошт ва ёдномаву ёдовардаҳои адабӣ» (2013), «Паррончакҳо» (2013), «Ёр дар бари ёр» (ҳикоя, қисса, эссе) (2019), «Шаҳсутун» (Гулчини ҳикояҳо) (2020), «Чароғи дил» (Мунтахаби ҳикояҳо) (2020) чун сарчашмаи таҳқиқ қарор додем.

Навгонии илмӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки то имрӯз баррасии роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад бевосита пажӯҳиш нашудааст. Таҳқиқоти мазкур дар забоншиносии тоҷик иқдоми нахустин буда, дар бахши омӯзиши роҳҳои гуногуни калимасозии исм, ҳосатан, роҳҳои вожаҳои морфологӣ, лексикӣ-семантикӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва синтаксисӣ морфологӣ дар осори Абдулҳамид Самад бо нишон додани саҳми адиб дар қорбурд ва офаридани калимаҳои нав пажӯҳиши тоза ва муҷаммад ба ҳисоб меравад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Таҳлилу баррасии масоили назариявии калимасозӣ аз ҷиҳати забоншиносони ватанӣ хориҷӣ ва рушди он барои ғайи гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва қорбурди калимасозӣ дар осори Абдулҳамид Самад аҳамияти махсуси илмӣ дорад;

2. Таҳлилу баррасии нақши калимасозии исм дар осори адиби шинохта - Абдулҳамид Самад барои ошкор сохтани вазъи ниғаҳдошти қолибҳои суннатӣ ва тафовутҳои он дар давраҳои гуногун муфид арзёбӣ мегардад;

3. Басомаду дараҷаи калимасозии вандӣ бо қолибҳои гуногун дар осори адиб аз масоили пайвастаи таҳқиқи қолибҳои калимасозӣ ба шумор меравад;

4. Нишон додани калимасозии пешвандӣ дар насли бадеии Абдулҳамид Самад барои муайян намудани маҳсулнокии ин қолиб дар давраи нави рушди забон мусоидат мекунад;

5. Баррасии илмӣ доираи истифодаи пасвандҳое, ки исми шахс, номи ашё ва исмҳои маънию макон месозанд, аҳамияти муҳими илмӣ доранд, зеро дар таҳқиқи қолибҳои ин калимаҳо унсурҳои гуногуне истифода мешаванд, ки хусусиятҳои зиёди луғавӣ-семантикӣ доранд.

6. Арзёбии роҳу усулҳои калимасозии лексикӣ-семантикӣ, морфологию синтаксисӣ дар заминаи маводи осори А.Самад.

7. Баррасии калимасозии исмҳои мураккаби пайвасту тобеъ дар ташаккули қолибҳои калимаҳои типӣ копулятивӣ ва детерминативӣ дар ин замина таркиби луғавии забон муҳим арзёбӣ мегардад.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар он зухур меёбад, ки истифодаи имкониятҳои морфологӣ ва услубии забони адабии тоҷик дар осори таҳқиқшаванда ва муайян намудани роҳҳои калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин осор аз муътамадтарин воситаи рушду инкишофи забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Андешаҳои назариявие, ки аз натиҷаҳои пажӯҳиш дар асоси он ҳосил шудаанд, метавонанд дар таҳқиқи хусусиятҳои грамматикӣ услубии асарҳои мансури дигар адибон мавриди истифода қарор гирад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки натиҷаҳои диссертатсияро метавон дар раванди таълими дарсҳои назариявӣ амалии таърихи забони адабии тоҷик, грамматикаи меъёрӣ, назарияи калимасозӣ, бахшҳои забони адабии ҳозираи тоҷик (лексикология, морфология ва синтаксис), ҳамчунин, зимни таҳияи китобҳои дарсии грамматикаи забони адабии тоҷик, назарияи калимасозӣ ва дастуру воситаҳои таълим аз ҷанни услубиносии истифода намуд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия бо шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисос, аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мешавад, ки мавзӯи мазкур бори аввал дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад дар забоншиносии тоҷик, мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор дода мешавад ва дар ин замина муайян намудани роҳҳои калимасозии исм дар эҷодиёти адиби мазкур ҳоизи аҳаммият мебошад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалие, ки дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни баргузор шудаанд (2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022), ба сурати маърузаю гузоришҳои илмӣ ироа гардидаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи № 10 аз 28.05.2022) ва ҷаласаи Шурои олимони факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи № 2 аз 24.09.2022) муҳокима гардида, барои ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Моҳияти асосии диссертатсия дар 25 мақолаи илмӣ инъикос ёфтаанд, ки 11-тои он ба маҷаллаҳои таъйиднамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мансуб буда, рӯйхати онҳо дар охири диссертатсия ва автореферат оварда шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб (бо фаслҳо), хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёт ва интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 182 саҳифаи чопи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ТАҲҚИҚИ МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ КАЛИМАСОЗӢ ВА ИНЪИКОСИ РОҶИ МОРФОЛОГИИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР ОСОРИ АБДУЛҲАМИД САМАД

1.1. Матолиби муқаддамотӣ Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳимми ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони адабӣ маҳсуб мешавад. Маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавӣ аз ҳисоби имконияти дохилӣ инкишоф меёбад.

Мардуми мо дар тури асрҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз қолибҳои гуногун калимаҳои зиёде сохтаанд, зеро дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, маданӣ ва, умуман, пешравиҳои ҷомеа забон низ ҳамзамон рушду такомул меёбад.

Беҳуда нест, ки забонро ҳамсафари доимии ҷомеа номидаанд. Пас, зарурате пеш омад, ки одамон барои пурраву мукамал ифода кардани мафҳумҳои нави дар равиши ин дигаргуниҳои бавучудомада аз ҳамаи воситаҳо, махсусан, аз усули калимасозӣ, ба таври фаровон истифода намоянд. Ин талабот ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу ибораорой асосу омили муҳимме ба шумор меравад.

Аз ин ҷо, метавон чунин хулоса намуд, ки калимасозиро грамматика идора мекунад. Калимасозӣ барои ифода кардани ашёву мафҳумҳои нави падидамада яке аз омилҳои асосӣ ба шумор меравад ва вобаста аз таърихи тараққиёти забон тағйир ва такмил меёбад. Ин тағйиротро дар калимасозии забони тоҷикӣ равшан мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар он дар баробари усулу қолибҳои қадима, тарзу қолибҳои нави калимасозӣ мушоҳида мешавад.

Дар китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» оид ба хусусиятҳои калимасозӣ чунин маълумот оварда шудааст: «Калимасозӣ чун як соҳаи забоншиносӣ дар баробари ҳодисаҳои тағйири маъноӣ калимаҳо, сермаъноӣ, пайдоиши калимаҳои нав ва иқтибоси калимаю истилоҳот аз забонҳои дигар дар ғанӣ гардонидани ҳазинаи луғавӣ, рушду нумӯ ва тавонмандии забон воситаи муҳим ба ҳисоб меравад» [90, с.240-241].

Дар забоншиносии умумӣ як ҷузъи калимасозиро бо истилоҳи **дериватсия** (англисӣ: derivation) ифода кардаанд. Вале зимни дериватсия танҳо як роҳи сохтани калимаҳо – **калимасозии вандӣ** дар назар дошта шудааст. Муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» [222] ин мафҳумро чунин тавзеҳ додаанд: «Сохтани калимаҳои нав бо ёрии пешванду пасвандҳо мувофиқи мутобиқи қолибҳои таърихан ташаккулефтаи ин ё он забон».

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои пуриқтидору қадим ба шумор рафта, кодир аст, ки бо истифода аз имкониятҳои дохилӣ бо усули калимасозӣ талаботи маънавии соҳибзабонро бо истифодаи вожаҳои гуногунсохту гуногунмазмун қонеъ гардонад.

Л.С. Пейсиков оид ба мақоми муҳим доштани ин бахш ва таърихи қадим доштани қолибҳои вожасозӣ дар забонҳои форсӣ тоҷикӣ дуруст нигоштааст: «Калимасозӣ як қисми забоншиносӣ, ки сохти калимаҳо ва қонунҳои сохта шудани онҳоро меомӯзад. Забони адабии ҳозираи форсӣ меёр ва усулу қолибҳои муайяни калимасозӣ дорад, ки таърихан ташаккул ёфта, дар баробари пешравии ҳаёти ҷомеа инкишоф меёбанд. Тарзу қолибҳои калимасозӣ то андозае устуворанд, ки дар давоми садсолаҳо тағйир намеёбанд ва дар асоси ҳамин қолибҳо калимаҳои нав ба миён меоянд ва таркиби луғавии забонро ғанӣ мегардонанд» [80, с.17].

Доир ба паҳлуҳои гуногуни масъалаи калимасозӣ муҳаққиқони рус А.И. Смирнитский [110; 111], М.Д. Степанова [113], К.А. Левковская [44], Д.Э.Розентал [91], Ю.А. Рубинчик [95], Л.С. Пейсиков [79], И.М. Оранский [74], Е.А. Земская [179], Е.С. Кубрякова [41], В.В. Виноградов [14], М.Н.Боголюбов [177], Н. Шанский [146] ва дигарон қорҳои зиёдеро ба анҷом расонда, дар ҳалли мушкилоти калимасозӣ саҳми қалон доранд.

Шарҳиносии рус А. Берёзин дар «Грамматика персидского языка» (Грамматикаи забони форсӣ) мухтасар роҳҳои калимасозии забони форсиро номбар намуда, бештар ба он диққат намудааст, ки исму сифат аз кадом ҳиссаи нутқ таркиб ёфтаанд [11, с.142-146]. П. В. Наливкин роҳҳои бо ёрии пасванд ва

пешванд сохта шудани исму сифат ва феълро баён карда, типпи мураккаби сохта шудани калимаҳоро низ шарҳ додааст [66, с.126-131]. Дар «Грамматика персидского языка» (Грамматикаи забони форсӣ) (муаллиф Е. Э. Бертелс) масъалаҳои муҳимми калимасозӣ таъкид ёфтааст. Муаллиф ду роҳи калимасозӣ: 1) навъи мураккабро «Словосочитание»; 2) бо роҳи вандҳо сохта шудани исму сифатро «Словопроизводство» номидааст [12, с.83-95].

Муҳаққиқи дигари грамматикаи забони форсӣ Л. И. Жирков ҳам ду роҳи калимасозиро ишора намуда, то андозае дар бораи калимасозии исму сифат бештар таваккуф кардааст [22, с.159-160].

Вандҳо дар забони тоҷикӣ ду намуд мешаванд: вандҳои калимасоз ва вандҳои шаклсоз. Вандҳои калимасоз гуфта ҳамон вандҳоеро мегӯем, ки ба воситаи онҳо маънои калима тағйир меёбад, аммо вандҳои шаклсоз бошад, фақат шакли калимаро тағйир медиҳанд. Калимасозӣ дар забонҳо дигари дунё низ ба воситаи вандҳо сурат мегирад ва ин навъи калимасозӣ дар забонҳо сермахсул аст, яъне ба воситаи пешванд ва пасванҳо калимаҳо сохта мешаванд. Вандҳои забони тоҷикӣ аз забонҳои форсии бостон ва форсии миёна маншаъ мегиранд.

Пажӯҳишу баррасии калимасозии осори бадеии адибону донишмандон барои ошкор сохтани имконоти дар қолибҳои таърихан истеъмолшавандаи калимасозӣ то чӣ андоза калимаҳои нав сохтани ин ё он нависанда ва муайян кардани ҳунари ӯ аҳаммияти бузурги илмиро дорост ва аз ин лиҳоз, ҳамаи қаламкашону суханварон ба ин ҷиҳати рушди сухан тавачҷуҳи бештар зоҳир намудаанд.

Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи ин диссертатсия ба мақсади ин ки дар насри бадеии нависандаи адабиёти муосири тоҷик Абдулҳамид Самад то чӣ андоза ба қолибҳои таърихӣ калимасозии яке аз ҳиссаҳои асосии нутқ – исм эътибор дода шудааст, мо ба ғайр аз маълумотҳои грамматикаҳои академӣ боз ба қадимтарин сарчашмаҳое, ки доир ба асосҳои дастури забони тоҷикӣ маълумот медиҳанд, тавачҷуҳ намудем. Яке аз чунин сарчашмаҳо «Ал-Муъҷам»-и донишманди маъруфи илмҳои сегонаи адабӣ Шамси Қайси Розӣ (асри XIII)

мебошад [145], ки асосан ба илми арӯз, кофия ва нақди шеър бахшида шудааст. Аммо аз нигоҳи илми забоншиносӣ ин асар сарчашмаи хуби илмӣ ба шумор рафта, дар он доир ба луғатшиносӣ, калимасозӣ ва нахв (синтаксис) кайду ишора ва тавзеҳоти илмӣ дода шудааст. Д. Хоҷаев ҳангоми таҳқику баррасии осори илмии Шамси Қайси Розӣ оид ба 35 пасванди шаклсозу калимасоз маълумоти додаи ӯро таъкид кардааст [130, с.74].

Манбаи дигаре, ки доир ба вазифаҳои дастурии забони тоҷикӣ дар он маълумотҳои дақиқ дода шудааст, «Чаҳор гулзор»-и донишманди илмҳои адабӣ, тазкиранавис ва шоир Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) ба ҳисоб меравад.

Дар «Чаҳор гулзор» муҳаққиқ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ рӯзе ба илми забоншиносӣ маълумотҳои зиёдеро овардааст, аз ҷумла, дар бораи пасвандҳои шаклсозу калимасозии исму сифат мулоҳизаҳои ҷолиб ва асоснокро пешниҳод намудааст. Муҳаққиқ Д. Хоҷаев ҳангоми таҳқиқ ба омӯзиши «Чаҳор гулзор» ба ақидаҳои забоншиносии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ баҳои баланд дода, таъкид мекунад, ки тавзеҳи сарфӣ ӯ асосҳои дастури меъёрии забони форсии тоҷикиро муайян карда метавонад.

Боиси тазаккур аст, ки забоншиносии тоҷик ду давраро – пеш аз Инқилоб (1917) ва баъди Инқилобро, паси сар кардааст. Баъд аз Инқилоб тамоми имкониятҳо барои густариши забоншиносӣ ва, махсусан, калимасозӣ аҳаммияти назаррасро ба худ дошт.

Қайд намудан ба маврид аст, ки саҳми олимони тоҷик низ дар рушду инкишофи забони адабии тоҷикӣ, махсусан, калимасозӣ назаррас арзёбӣ мегардад. Оид ба принципҳо, ҳелҳо ва қолибҳои гуногуни ин ё он ҳиссаи нутқ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мақола ва таҳқиқотҳои ҷудогонаро анҷом додаанд.

Ш. Ниёзӣ дар таълифоти худ «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [67, с.13-15], оид ба калимасозии исм, роҳҳои сохта шудани исмҳо ва ҳелҳои калимасозии онро шарҳ додааст.

Кори илмӣ-таҳқиқотии дигаре, ки ба калимасозӣ муносибат дорад, «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [96] мебошад, ки ба қалами забоншинос Ш. Рустамов тааллуқ дорад. Мухаққиқ дар ин рисола усулҳои калимасозии исм, таркиби морфологии онҳо, таҳлили калимасозӣ, оморфемаҳои исмсоз, калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ, калимасозии исмҳои омехта хеле равшан баён кардааст. Дар баробари ин, барои исботи иddaи худ аз маъхазҳои гуногун истифода намуда, далелҳои фаровони раднашавандае гирд овардааст.

Аз омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи китобу дастурҳои таълимӣ, рисолаву мақолаҳои доир ба забоншиносӣ ва махсусан, калимасозӣ ба чунин хулоса омадан мумкин, ки дар забони адабии тоҷикӣ аз давраҳои пеш то имрӯз дар соҳаи калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ қорҳои назаррасу арзишманде анҷом ёфтааст.

Омӯзиши забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва таҳқиқи таҳлили он, алаҳхусус, масъалаҳои умумии забоншиносӣ ва сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ дар солҳои Ҳокимияти шуравӣ имконпазир гардид, ки он пеш аз ҳама, ба таълими забони тоҷикӣ вобаста буд. Таълими забони адабии тоҷик ҳамчун фанни махсус баъд аз Инқилоби Октябр сар шуд ва он вобаста ба инкишофи илму маданият, бахусус, баъд аз таъин шудани РАСС Тоҷикистон бо суръат пеш рафт, масалан устод С. Айнӣ дар вақташ чунин қайд карда буд: «Қавми тоҷик дар боби адабиёти қуҳна агарчи қойи намоён ва таърихи шоёнӣ ифтихореро доро буд, дар адабиёти нав ва китобҳои замон хеле ақиб мондааст» [17, с.85]. Ин ҳол то тақсимои миллии Осиёи Миёна давом кард.

Аввалин китоби дарсии забони тоҷикӣ ба қалами Саидризо Ализода мансуб аст. Дар ин китоби дарсӣ оид ба фонетика, ҳиссаҳои нутқ ва синтаксис маълумот дода шудааст. Дар «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и Саидризо Ализода ҳиссаҳои зерини нутқ номбар шудаанд: ном, сифат, адад, замир, зуруф (зарф), одот (пешоянд), робита (пайвандак) ва асвот. Дар осори Саидризо Ализода ҳар як ҳиссаи нутқ ба тафсил баён шудааст. Чунончи, «Ном» ба бобҳои зерин ҷудо мешавад: исми хос ва ом, исми зот ва маънӣ,

исми зирқ ва беру, муфрад ва чамъ, исми чоид ва муштақ, исми басид ва мураккаб, исми замон ва макон, исми чамъ, исми тасвир, маъруф ва накира, изофа. Гурӯҳҳои зикршудаи исм ба таври мухтасар таъриф карда мешавад. Тафсири категорияҳои муфраду чамъи китоб ниҳоятан муфасссалтар аст. Дар хусуси хурдию навозиш ва аломатҳои морфологие, ки ин категорияро далолат мекунад, чунин маълумот дода шудааст: «Исми тасғир он аст, ки хӯрдани касе ва ё чизеро фаҳмонанд, монанди *писарак* ва *китобча* аломати тасғир «-ак», «-акак», «-ча», «-чаяк» аст. Ин дутан аввалин ғоибан ба исми навозиш охири исмҳои зиру ва дутои охир ба охири исмҳои берӯ оварда шавад. Монанди *барача*, *ғӯсолача*. Гӯҳҳо ин лафзҳо барои навозиш ва меҳрубонӣ ҳам истеъмол мешаванд. Ҳамчун духтараки ман кучой» [3, с.95].

Категорияҳои муайяни ва номуайни дар асари мазкур ин тарз баён шудааст: «Номе, ки мадҳула муайян бошад, маъруфа меноманд, китобро хондан. Ва агар мадҳула муайян бошад сағира гӯянд. Ҳамчун китоб харидан, барои нопурра сохтани як калимаи маъруф ба охири он артикли «е» меафзояд. Монанди китоб – китобе, мард – марде, дар як ҷумла чун калимаи намак – намаке истифода шавад пас калима такрор шавад. Дар бораи дувум ба сурати маъруф оварда мешавад. Чунончи: «Дехқоне гове харида буд. Дехқон ҳар рӯз гов меҷӯшид»» [98, с.75].

Дар ин китоби дарсӣ исмҳои сода, сохта, мураккаб дуруст таъриф шуда бошанд ҳам, ҳалли масъалаи калимасозӣ дар он хеле ноқис акс ёфтааст. Дар зери таърифи исми мураккаб дар қатори калимаҳои *корхона*, *рӯзнома*, калимаи *нондон* низ мисол оварда шудааст. Ҳол он ки **дон** дар забони тоҷикӣ ба маънии зарфияту макон алоҳида истифода мешавад. Танҳо пасвандҳое, ки исмҳои макону замон месозанд, ҳамчун ягонагии машҳури исми замон ва макон номбар шудаанд.

Сабаби ноқис таъриф ёфтани калимасозии ном аз он иборат аст, ки ин китоби дарсӣ бори аввал навишта шудааст. Дар фарҳангҳои пешазинқилобӣ ин масъала басо хира ва пароканда акс ёфтааст. Чунончи, сарчашмаҳое, ки

муаллиф ҳангоми навиштани китоби дарсӣ ба онҳо така кардааст, низ ба ин масъала ба ӯ ёрӣ расонидааст.

Дар хусуси забону истилоҳоти грамматикӣ ин китоб аз дарси устод Айнӣ дар газетаи «Овози тоҷик» мақолае chop кардааст, ки вай ба беҳтар шудани сифати «Китобҳои дар минбаъда» ва ба ҷойи истилоҳоти арабӣ истифода гардидани истилоҳоти тозаю мафҳум сабаб шудаанд.

Дар охири солҳои бистум ба ғайр аз китобҳои дарсӣ дар бахшҳои забон, хусусан, калимасозӣ як силсила сарчашмаҳои илмӣ ва мақолаҳои олимони И.И.Зарубин [28], А. А. Семёнов [106], М. А. Андреев [8] ва дигарон chop гардидаанд, ки ба муҳимтарин масъалаҳои савтиёт, калимасозӣ ва грамматикӣ забони тоҷикӣ бахшида шудаанд. Мақолаҳои донишмадон, хусусан, устод С. Айнӣ барои таҳқиқи забоншиносии тоҷик ҳамчун дастур ва асосҳои бозғайтмодии илмӣ хизмат мекунад.

Таҳқиқотҳое, ки дар илми забоншиносии тоҷик доир ба омӯзиши забон ва услуби ин ё он асари адабии тоҷик ба вуҷуд омадаанд, чандон зиёд нестанд. Ибтидои ин равиши таҳқиқ дар давраи нав ба номи устод Айнӣ мансуб аст, зеро ӯ дар осори адабиётшиносиаш аз олимони муосири тоҷик бори нахуст ба хусусиятҳои услубию лафзии ашъори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Саъдӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Навоӣ, Восифӣ, Бедил ва дигар намояндагони барҷастаи аҳли адаб ва адабиёти ниёгонамон таваҷҷуҳи бештар намудааст. Баъдан дар ин роҳ олимони забоншинос чун Н. Маъсумӣ «Забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С. Айнӣ» [46], «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» [48], Р. Ғаффоров «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» [20], Б. Камолиддинов «Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим» [33], Х. Ҳусейнов «Забон ва услуби повести «Одина»-и С. Айнӣ» [142], Л. П. Смирнова «Забон ва услуби таърихи Сиистон» [109], М. Давлатова «Феълҳои сода дар «Зайн-ул-ахбори Гардезӣ» [21], С. Муллоҷаев «Луғати «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» [163], С. Сабзаев «Луғати «Кашф-ул-махҷуб» [100], Б. Шарифов «Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ» [147], С. Ҳалимов «Луғати «Гулистон»-и С.

Шерозӣ» [137] ва С. Ҳоҷиев «Забони «Тухафаи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким» [141] андешаҳои худро баён кардаанд.

Олимони номбурда дар баробари таҳқиқи хусусиятҳои забониву услубии асарҳои ҷудогона, инчунин, ба масъалаи луғат, сарфу нахв ва калимасозӣ то андозае назари илмӣ худро пешниҳод кардаанд. Оид ба баҳши калимасозӣ дар заминаи асарҳои бадеӣ рисолаву мақолаҳо ангуштшуморанд. Дар ин ҷо фақат метавон чанд рисолаву мақоларо ном бурд: С. Ҳалимов «Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ» [137], С. Низомова «Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ» [71], О. Қосимов «Калимасозии исм дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» [36], С. Хоркашев (С. Раҳматуллозода) «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (аз рӯи маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ) [126], «Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ)» [87], А. Амлоев «Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев» [5] ва дигарон.

Доир ба хусусиятҳои забонии насри бадеии адиб аз лиҳози забоншиносӣ рисолаҳои Н. Саидов «Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулҳамида Самада» (Хусусиятҳои луғавӣ ва фразеологӣ ҳикояҳои Абдулҳамид Самад) [166] ва Ҷ. Саидова «Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар асарҳои Абдулҳамид Самад» [167] ба ҳисоб меравад.

Маълум мешавад, ки доир ба хусусиятҳои калимасозии асарҳои бадеии нависандагони муосири тоҷик дар соҳаи забоншиносӣ як қатор рисолаҳои илмӣ ба анҷом расидаанд, вале дар хусуси калимасозии исм дар насри бадеии яке аз нависандагони шинохтаи адабиёти муосири тоҷик Абдулҳамид Самад то имрӯз ягон таҳқиқи бунёдӣ анҷом дода нашудааст. Ин вазъият моро водор намуд, ки оид ба вижагиҳои калимасозии исм дар насри бадеии нависандаи шинохтаи муосири тоҷик, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи А. Рӯдакӣ, Нависандаи халқии Тоҷикистон Абдулҳамид Самад таҳқиқоте анҷом диҳем.

1.2. Роҳи морфологии калимасозии исм

1.2.1. Калимасозии пешвандии исм. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо як пешванди исмсози **ҳам-** мавҷуд аст. Ин пешванд дар калимасозии исм ҷойгоҳи вижаеро касб мекунад.

Пешванди ҳам-. Ин пешванд дар забони адабии ҳозираи тоҷик тавассути ном исмҳое месозад, ки ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибати дутарафаи шахс ва ашёро далолат мекунад.

Морфемаи **ҳам-** на танҳо аз исм, балки аз ҳиссаҳои дигари нутқ низ исм месозад. Чунончи, аз асоси замони ҳозира ва гузаштаи феъл бо ин пешванд исм сохта шудааст: *ҳамнишин, ҳамнишаст, ҳамзод*.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар сарчашмаҳои илмӣ дар исмсозӣ дигар пешвандҳо, аз қабилӣ *о-, пай-, под-, фар-, наҳ-* истеъмол мешудааст. Аммо дар забоншиносии муосир, ин пешвандҳо ҳамчун унсури калимасоз, хусусияти калимасозии худро аз даст дода, аз решаи калима ҳамчун пешванди мустақил ҷудо намешаванд, яъне, рехта шудаанд. Доир ба ин хусусиятҳои пешвандҳои мазкур забоншинос Ш. Рустамов бамаврид зикр кардааст: «Префиксҳои дигари қадимӣ бо асосҳо як шуда, рафтаанд ва ҳоло ҳамчун преффикси алоҳида аз реша ҷудо карда намешаванд. Чунончи, дар калимаи *овоз о-, пайкар пай* – (аз *paty*-и қадима), *подшоҳ под-* (*paty-*), *намуна на-* (аз *форсии ni-*), *фармон фар-* (аз *форсии қадима f*a-*) аслан пешванд бошанд ҳам, бо асосашон як шудаанд, ба пешванду асос дар якҷоягӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи сода ба ҳисоб меравад» [98, с.124].

Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо пешванди **ҳам-** 64 адад калима сохта шудааст [71, с.77]. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад, бо ин пешванд 8 калима: *ҳамсоя, ҳамроҳ, ҳамдам, ҳамқадам, ҳаминон, ҳамнишин, ҳамнишаст, ҳамхоба* [137, с.360] бунёд гардидааст. Дар «Мачмаъ-ут-таворих» доираи истеъмоли ин пешванд маҳдуд буда, дар ин қолиби калимасозӣ танҳо калимаи **ҳамроҳ** дарҷ шудааст [160, с.20]. Дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев бо пешванди **-ҳам** 36 калима мавриди истифода қарор гирифтааст [5, с.10].

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад ин унсури забонӣ (**ҳам-**) фаровон истифода шудааст. Бо ин пешванд адиб 59 калимаро мавриди истеъмол қарор додааст. Ин калимаҳо ба ҳам наздик будани одамонро дар самту макон, нишасту хез, машғулият, ҳамтақдир будан ва ҳолатҳои гуногун нишон медиҳад. Ин хусусиятҳо вобаста ба калимаи маънодоре, ки пешванди ҳам- ба он васл мегардад, зоҳир мешаванд. Масалан:

-ба ҳам наздик будан ва интиҳоби одамон аз рӯйи макони зист ва ҷойи қор: *ҳамсоя, ҳамгузар, ҳамшаҳрӣ, ҳамдиёр, ҳамдеҳа, ҳамватан, ҳамхона, ҳаммаҳалла, ҳамдевор, ҳамбом, ҳамҳучра, ҳаммақтаб, ҳамшафат;*

-ба ҳам наздик будани одамон аз рӯйи мансубияти қору пешае: *ҳамдарс, ҳамқалам, ҳамгурӯҳ, ҳамсабақ, ҳамсинф, ҳамкурс, ҳамроҳ, ҳампеша, ҳамкасб, ҳамқор;*

-ба ҳам наздик будани одамон аз рӯйи нишасту хези одамон: *ҳамсуҳбат, ҳамсар, ҳамнишин, ҳамдам, ҳампахлу, ҳамнафас, ҳамбастагӣ, ҳамсанг;*

-ба ҳам наздик будани одамон аз рӯйи шуғли муваққатӣ: *ҳамхизмат, ҳамяроқ, ҳамсилоҳ, ҳамсафар, ҳамсаф;*

-ба ҳам наздик будани одамон аз рӯйи масоили маънавӣ: *ҳамдин, ҳаммазҳаб, ҳамзабон, ҳамфикр, ҳамроз, ҳамдил, ҳамоҳанг, ҳамган, ҳамовоз;*

-ба ҳам наздик будан ва ягонагии одамон аз рӯйи хусусиятҳои гуногун: *ҳаммиллат, ҳамхун, ҳамреша, ҳамдард, ҳамкоса, ҳамқисмат, ҳамзамон, ҳамгул, ҳамсол, ҳамҷинс, ҳамоғуш, ҳамном, ҳамранг.*

Намунаи мисолҳо дар ҷумлаҳо аз осори нависанда: *Хусрав рӯ ба осмони тунукабр, панҷаҳои қорқуфтаву гарм зери сар, дароз кашида, ба ёд овард, ки чӣ тавр ҳангоми панҷ-шаишсола буданаш **ҳамроҳи** бобои Абдусамад аспасавор парохани байни мазорро убур карданд [216, с.91]. **Ҳамсояҳо** ба аёдати ӯ сар зада, азобу талхӣ чон канданаширо дида, бо ҳидояти мулло маҳзуну парешонҳол ӯро биҳил мекарданд ва аз ӯ низ нӯзиши мекурсиданд, то ки ба оромиву осонӣ чон диҳад [213, с.85]. Ва мардум бо ҳар тарзу восита аз бими ҷони ҳуду фарзандон, аз ҷабру ситами **ҳамсояву** ҳамватанон ба соҳили дарёи Панҷ ва бандари Шерхон меширобанд [213, с.88]. Ҳарчанд ҳидоятгарон дам ба дам ҷор зада, онҳоро руҳ*

мебахшиданд: «*ҷонро аз ин вартаи хатар зудтар бираҳонед; онҷо моро **ҳамзабону** ҳамдинҳои азизамон интизоранд*», мардуми фирорӣ аз пешомади сарнавишт ҳазору як андеша доштанд [213, с.88].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар баробари бо калимаҳои тоҷикӣ ҳамроҳ шуда омадани пешванди **ҳам-** бо калимаҳои русӣ ва дигар вожаҳои тавассути забони русӣ ва таркиби луғавии забонамон дохил шудаанд, ҳамроҳ омада, исм месозанд.

Дар осори нависанда низ ин гуна калимаҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, аз рӯи мушоҳидаҳои мо, дар эҷодиёти адиб дар ин қолиб калимаи **ҳамкурс** истифода шудааст: *Аз водии Ваҳш, аз як ноҳияе, ки аз ҷангу ҷидол хоку хокистар шудааст, меҳмон омад; амаки Зоҳид – **ҳамкурси** Хусрав* [216, с.65].

Пешванди **ҳам-** бо калимаҳои иқтибосии арабии **дарс** ва **сабақ** низ истеъмол мешавад. Дар эҷодиёти нависанда калимаи сохтаи **ҳамдарс** ба ҷойи вожаи ҳамқолиби классикии **ҳамсабақ** истеъмол ёфтааст: *Одамон паси ҳамдигар, ҳар кас бо аҳли оила, хешу наздикон ё шиносу **ҳамдарс** рӯ ба девор, ки аллакай ҷодари сафед овехта шуда буд, паҳлу ба паҳлу менишастанд* [213, с.89].

Ба назари мо, исмҳои **ҳамгурӯҳ**, **ҳамсилоҳ**, **ҳамҳуҷра**, **ҳамбом**, **ҳамдевор**, **ҳамяроқ** **ҳаммаҳалла**, **ҳамгул** (**ҳамсабақ**, **ҳамсинф**, **ҳамсину сол**) ва **ҳамсанг** маҳсули эҷоди Абдулҳамид Самад мебошанд, ки адиб калимаҳои мазкурро дар заминаи ҳамин қолиби калимасозӣ овардааст. Чунончи: – *Гурӯҳи мо ҳамеша дар ҷамъовариҳои пахта намунаи ибрат буд, – ба хотир меорад **ҳамгурӯҳи** Эмомалӣ Раҳмонов – Исмоилдин Сайдалиев* [213, с.377]. *Ҳар кадом дар куштани ҷондорон роҳу усулро меёфт, ки **ҳамсилоҳонро** дар ҳайрат гузорад* [213, с.233]. *Беморони **ҳамҳуҷра** пойи раво надоштанд, ки берун бароянду аз шунидани нақл бираҳанд* [213, с.304]. *Ба кулбаи як пирурус оварда бандиям кардӣ, **ҳамбому ҳамдевори** хукхона...* [213, с.283]. *Дигар сарнавишти Дилёб бо талхиву шӯрӣ, нишоту пирузӣ аз тамоми **ҳамяроқон** эҳтимол тафавуте надошт* [213, с.92]. *Онҳо ҳангоми дарсу сӯҳбат гӯшашонро сик карда меистанд ва ҳамин ки дар бораи асар ва шахсияти ягон муаллими шиносу*

ҳаммаҳаллаашон аз касе эроде шунаванд, дарҳол онро нарезондаю начаконда ба вай мерасонанд [213, с.149]. *Ба умри зиёде, ки ӯ дидааст, ҳамгулу ҳамсолҳояш чӣ? не дар қўҳ арча монду не дар обҳо моҳӣ...* [213, с.196]. *Аз ин комёбӣ чашими ҳамсангҳои минтақавӣ сик зад, дар нӯстинашон кайк даромад* [213, с.307].

Ҳамин тариқ, Абдулҳамид Самад барои ифодаи ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибати ду тарафаи шахс ва ашё ин пешвандро дар эҷодиёташ фаровон истифода кардааст.

1.2.2. Калимасозии пасвандии исм

Дар забоншиносии тоҷик пасвандҳои калимасозро аз рӯйи мавқеи маъноӣ калимаҳои сохташон ба пасвандҳое, ки исми шахс, исми ашёву макон ва исми маънӣ месозанд, тақсимбандӣ менамоянд ва мо низ аз ин гурӯҳбандӣ истифода карда, дар асоси маводи гирдовардамон аз осори нависанда мавқеи калимасозии пасвандҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

1.2.2.1. Пасвандҳое, ки исми шахс месозанд. Аз диди забоншиносон, олимону донишмандони соҳаи забон дар забоншиносии умумӣ ва забоншиносии тоҷик мақому манзалати роҳи калимасозии сарфӣ нисбат ба дигар роҳҳои калимасозии исм назаррас арзёбӣ гардидааст. Ин аст, ки ба ин масъала муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ таваҷҷуҳи бештар намудаанд.

Аз ҷумла, А. Амлоев қайд менамояд, ки: «Маълум аст, ки калимасозии сарфӣ дар навбати худ аз рӯйи хусусияту сохтори калимасозиаш ба ду қисм чудо мешавад: бо вандҳо (пешванду пасвандҳо ва нимвандҳо) ва бо роҳи мураккабшавии сохтани исмҳо. Аз ин навъҳои калимасозии сарфӣ гурӯҳи якум – калимасозии вандии исм, махсусан, ба воситаи пешванду пасвандҳо сохтани калимаҳо, нисбат ба қисми дуюм мавқеи махсусро ишғол менамояд» [5, с.12].

Дар робита ба ин қайд кардан ба маврид аст, ки бо назардошти сермахсулӣ ва серистеъмолии пасвандҳо калимасозии пасвандии исм назар ба калимасозии пешвандии исм дар калимасозии исм мавқеи калон дорад.

Пасванди -акӣ. Пасванди **-акӣ** яке аз пасвандҳои муштараквазифаи забони тоҷикӣ буда, дар калимасозии исм, сифат ва зарф истифода мешавад.

Ин пасванд дар калимасозии сифат ва зарф нисбат ба калимасозии исм ғаъолтар аст. Дар ин маврид Ё. Аҳмадова таъкид менамояд: «Ин пасванд дар калимасозии сифат ва зарф иштирок дорад. Пасванди **-акӣ** бо исм омада, сифат месозад, ки он ба ҳосият доро буданро мефаҳмонад. Дар калимасозии исм каммаҳсул аст» [9, с.20].

Дар китоби «Қоидаҳои забони тоҷикӣ»-и А. Фитрат пасванди мазкур ҳамчун морфемаи сифатсоз оварда шудааст. Ш. Рустамов доир ба вазифа ва хусусияти калимасозии унсури грамматикӣ **-акӣ** чунин навиштааст: «Пасванди **-акӣ** дар калимасозӣ бемаҳсул буда, ба воситаи он аз калимаи тақлидӣ исми *торсақӣ* сохта шудааст» [98, с.132]. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба морфемаи **-акӣ** маълумоти дақиқ пешниҳод гардидааст: «Пасванди **-акӣ** дар исмсозӣ бемаҳсул буда, ба воситаи он аз калимаи тақлидӣ, исми амал сохта шудааст» [17, с.113]. А. Амлоев дар асари худ «Калимасозии сарфӣи исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев» бо ин пасванд 3 калимаро ёдрас шудааст [5, с.76].

Тавассути ин пасванд дар осори Абдулҳамид Самад ба монанди осори Ф. Муҳаммадиев се калима сохта шудааст: *торсақӣ, аспақӣ, ҳаракӣ*.

Ин исмҳо аз рӯи маънои луғавиашон ба чунин гурӯҳҳо тақсим мешаванд:

1. Пасванди **-акӣ** бо калимаи тақлидӣ ҳамроҳ шуда, исми амал сохтааст. Масалан: *Вай шарҳи воқеаро аз Эмомалӣ шунида, қариб аз хаши ба рӯяш торсақие мефаровард* [213, с.358].

Дар забони адабӣ бо ин унсури калимасоз номи ашё сохта намешавад ва дар грамматикаи забони тоҷикӣ [16, с.184; 17, с.237] дар ин боб танҳо як мисол, вожаи *торсақӣ* зикр шудааст, ки он ҳам ифодакунандаи исми амал аст.

2. Ин морфема бо исмҳое, ки номи ҳайвонотро мефаҳмонад, омада исми шахс месозад: *аспақӣ, ҳаракӣ*. Чунончи: – *Бинен, ҳамсолҳои аз адир пуштораву ҳаракӣ бо коҳу алаф бармегарданду ин ландаҳур масти хоб аст* [213, с.279].

Ин пасванд дар забони гуфтугӯи мардум низ роиҷ аст. Забоншинос С. Раҳматуллозода ҳангоми таҳқиқи мавзуи «Калимасозии исм бо пасвандҳо» дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ пасванди «**-акӣ**»-ро барои сохтани исмҳои ифодакунандаи исми шахс яке аз пасвандҳои ғайри доништа, вожаҳои зеринро мисол овардааст: *дӯторакӣ, ришакӣ, аспакӣ, раакӣ, бозоракӣ, камунакӣ ва монанди инҳо* [126, с.44-47].

Пасванди -ҷӣ. Ин пасванд аз ҷумлаи пасвандҳои сермаҳсули забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҳисоб меравад [96, с.127]. Дар забони форсии миёна дар шакли **-čik, -zik** истифода шуда, исмҳои этникӣ месозад [85, с.30].

Пасванди -ҷӣ дар адабиёти классикӣ чандон мавқеи хос надошт. Лекин мавҷуд будани ин гуна пасвандро осори боқимондаи ниёгонамон шаҳодат медиҳад. Ш. Ниёзӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ истифода шудани пасванди **-ҷӣ**-ро дар таркиби исми *миёнҷӣ*, ки аз решаи **миён** ва унсури калимасозии **-ҷӣ** иборат аст, зикр кардааст [67, с.16-17].

Муҳаққиқ Пейсиков дар забони форсӣ мавҷуд будани ду пасванди **-ҷӣ**: **čī₁** ва **čī₂**-ро ишора кардааст. Ӯ қайд мекунад, ки **čī₁** аз забони туркӣ иқтибос шуда, **čī₂** таърихан эронист. Аз рӯи ақидаи ин олим, морфемаи **čī₁** исмҳои ифодагари касбу кор (*šikārčī, doroškečī*) месозад ва сермаҳсул аст. Унсури **čī₂** каммаҳсул буда, аз топонимҳо сифати нисбӣ (*tehrančī, nišābūrčī*) месозад [80, с.180].

Т.Д. Чхеидзе баромеди морфемаи «ҷӣ»-ро бо пасванди сифатсозии **-зӣ** (разӣ, сагзӣ) ва **-ҷӣ** (фарғонаҷӣ) форсии миёна **čik** як мешуморад. Дар баробари ин қайд мекунад, ки пасванди **-ҷӣ** на танҳо номҳои этникӣ, (дар забони форсии миёна), балки номҳои ғайрияти шахс ҳам месозад [143, с.140].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» муаллиф ҳангоми тавзеҳи маънои луғавии вожаи *миёнҷӣ* пасванди «**-ҷӣ**»-ро таърихан ба забони туркӣ нисбат додааст. Чунончи: «... лафзи **-ҷӣ**, ки калимаи туркист, дорои соҳиб ва худованд ва доранда аст» [228, с.329].

Ф. Р. Амонова қайд мекунад, ки бояд морфемаи **čī₁** ва **čī₂**-ро бо ҳам омехта насозем, чунки яке каммаҳсул буда, ба забони эронӣ мансуб аст ва ба маҳалле

тааллуқ доштанро нишон медихад. Пасванди дигар туркӣ буда, номи машғулият месозад ва серистеъмол аст [6, с.10].

А. Амлоев қайд менамояд: «Ф. Муҳаммадиев низ дар насри бадеияш бо ин пасванд калимаҳои зиёдеро мавриди истеъмол қарор дода, дар баробари ин эҷодкорона як чанд калимаи нав (*гвардиячӣ, киночӣ, ренгинчӣ, парашутчӣ, асалчӣ*) офаридааст. Теъдоди калимаҳои бо пасванди **-чӣ** сохташуда дар насри бадеии адиб ба 31 адад мерасад: *ёрдамчӣ, ташилотчӣ, колхозчӣ, ҳисобчӣ, асалчӣ, тракторчӣ, самаворчӣ, иқтисодчӣ, аксиячӣ, хизматчӣ, табелчӣ, маърузачӣ, сарҳадчӣ, дурӯғчӣ, нақорачӣ, гвардиячӣ, ҳашарчӣ, таҳқиқотчӣ, киночӣ, матбуотчӣ, музокирачӣ, қушчӣ, ғайбатчӣ, чойхоначӣ, тарғиботчӣ, ренгинчӣ, танобчӣ, парашутчӣ, навбатчӣ, ислоҳчӣ, навбатчӣ*» [5, с.74].

Абдулҳамид Самад низ дар эҷодиёташ бо ин пасванд калимаҳои зиёдеро мавриди истеъмол қарор дода, дар баробари ин эҷодкорона якчанд калимаи нав (*самаворчӣ*) офаридааст. Теъдоди калимаҳои бо пасванди **-чӣ** сохташуда дар эҷодиёти нависанда ба 30 ададро ташкил мекунад: *навбатчӣ, таҳқиқотчӣ, ташилотчӣ, ҳисобчӣ, асалчӣ, тракторчӣ, парашутчӣ, ислоҳчӣ, самаворчӣ, иқтисодчӣ, аксиячӣ, ёрдамчӣ, тарғиботчӣ, ренгинчӣ, хизматчӣ, табелчӣ, маърузачӣ, сарҳадчӣ, танобчӣ, дурӯғчӣ, нақорачӣ, колхозчӣ, гвардиячӣ, ҳашарчӣ, киночӣ, матбуотчӣ, музокирачӣ, қушчӣ, ғайбатчӣ, чойхоначӣ*.

Ин исмҳоро аз рӯйи ифодаи маъноӣ луғавиашон ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудем:

1. Пасванди **-чӣ** аз исм исми шахс месозад, ки шахсро аз рӯйи касбу ҳунар ва машғулияташ мефаҳмонад: *таҳқиқотчӣ, тракторчӣ, иқтисодчӣ, асалчӣ, киночӣ, сарҳадчӣ, аксиячӣ, парашутчӣ, ренгинчӣ, гвардиячӣ, чойхоначӣ, табелчӣ, нақорачӣ, ёрдамчӣ*.

Тавре маълум аст, пасвандҳо ҳам мисли калимаҳои мустақилмаъно муродифи (синоним) якдигар шуда метавонанд, яъне, дар таркиби калимаҳо барои ифодаи як маънову як вазифа меоянд. Масалан, дар ҷумлаи зерин дар таркиби калимаи *сарҳадчӣ* пасванди **-чӣ** муродифи морфемаи **-бон** (*сарҳадбон*)

мавриди истифода қарор гирифтааст: *Сипас овоза шуд, ки лаб-лаби дарёи Панҷ сарҳад мешудаасту **сарҳадбонони** рус онро посбонӣ мекардаанд* [213, с.14].

2. Морфемаи **-чӣ** аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исмҳое мосозад, ки шахсро вобаста ба мавқеи иҷтимоӣ номбар мекунад: *хизматчӣ, матбуотчӣ*. Чунончи: ***Хизматчиёни** сару либоси махсус нӯшида бо мошини махсус ҷасадро ба мазор оварда, ҳудашон онро ба гӯр гузошта, ҳудашон то нисф ба турбат хок партофта, сипас ба ҳозирини ниқобнӯш иҷозат доданд, ки наздик биоянду бо белҳо хокандозиро идома диҳанд* [213, с.409].

3. Ин пасванд бо исми маънӣ омада, шахсро аз рӯи амалу шуғл нишон медиҳад: *навбатчӣ, ҳашарчӣ, музокирачӣ, маърузачӣ*. Чунончи: *Сафои шикастабанд – ҳамсои дигари рӯ ба рӯяшон, хайрият он саҳар **навбатчӣ** будааст* [213, с.302]. *Оре, ҳавои мусоид имкон дод, ки мардум ба тариқи **ҳашарчӣ** шикасту рехти хонаи ҳамдигарро ба сомон расонанд* [213, с.90].

Аз таҳлилу баррасии мисолҳо бармеояд, ки нависанда дар баробари фаровон истифода намудааст, ки аз маҳорати баланди суханофарии нависанда дарак медиҳад.

Пасванди -гар. Тариқи пасванди **-гар** дар адабиёти классикӣ калимаҳои зиёд сохта шудааст. Заминаи асосии калимасозии ин унсури калимасоз исм ба шумор меравад [80, с.182-183].

Пасванди **-гар** дар форсии миёна ба шакли **-gar** ва қабл аз форсии миёна бо намуди **-kar** ишора шудааст [82, с.72].

Ш. Ниёзӣ доир ба вазифаҳои грамматикӣ пасванди **-гар** чунин андеша дорад: «Пасванди **-гар** пасванди камистеъмол аст. Ба воситаи ба исм ҳамроҳ кардани ин пасванд номи шахс сохта мешавад, ки он соҳаи машғулият, касбу кор, вазъияти иҷтимоӣ, хислат ва кирдори шахсро ифода мекунад: *оҳангар, коргар* ва ғайра» [67, с.25]. Пасвандҳои сермаъно, синоморфема ва оморфема дар таркиби забони адабӣ фаровон аст. Инчунин, пасвандҳо аз лиҳози хусусияти сермаъноашон вазифаҳои якхела надоранд. Сермаъноии пасвандҳо бо роҳҳои гуногун ба амал моеояд. Баъзе пасвандҳо вобаста ба маънои асоси калима сермаъно менамояд [96, с.39].

Дар асарҳои илмию адабӣ ва адабиёти классикӣ ин пасванд хеле зиёд мавриди истеъмоли қарор доштааст.

Дар «Шоҳнома» бо ин пасванд 32 калима сохта шудааст [36, с.88]. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо ин қолиб калимаҳои *кимийёгар*, *насиҳатгар*, *ситамгар* ва *тавонгар* сохта шудааст [137, с.294]. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бошад, бо ин пасванд 57 калима сохта шудааст [71, с.57]. Дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев бошад, бо ин пасванд 32 калима сохта шудааст [5, с.32].

Абдулҳамид Самад аз ин пасванд ба таври фаровон истифода карда, теъдоди калимаҳои бо он сохташуда дар осораи 28 ададро ташкил мекунад. Чунончи: *муҳосирагар*, *ҳисобгар*, *пардозгар*, *санъатгар*, *варзишгар*, *зоратгар*, *назоратгар*, *дуредгар*, *челонгар*, *савдогар*, *коргар*, *бедодгар*, *истилогар*, *таъмиргар*, *даъвогар*, *оҳангар*, *фусунгар*, *бунёдгар*, *сеҳргар*, *маслиҳатгар*, *фиребгар*, *ҳилагар*, *зиёратгар*, *исёнгар*, *ҳалвогар*, *бозингар*, *ошӯбгар*, *таҳқиқгар*.

Исмҳои мазкурро дар навбати худ аз рӯи маъно метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

а) Ба воситаи пасванди **-гар** аз исмҳои моддӣ исмҳои сохта мешаванд, ки шахсро аз рӯи касбу ҳунараш нишон медиҳад: *чармгар*, *савдогар*, *оҳангар*, *ҳилагар*, *ҳалвогар*. Масалан: – *Эй додар, – боз мағрурони лаб ба гуфтор кушод Пакана, – пусти ин зотхоро ман аз **чармгарӣ** мешиносам...* [216, с.3]; *савдогар*: *Вале чанд кас далел оварданд, ки писари Ғаюри **савдогар** номи худаишро дуруст навишта наметавонисту ба шӯбаи иқтисодии Донишгоҳ дохил шудааст* [216, с.6]. *Куҷоанд мардони бачигару бонанге мисли ту?! – менолид Ғозии **оҳангар** ва чашимонаи аз ҳашму алам бечо, худ ба худ гур-гур мекард: – Не, лозим аст як Восеи дигар, ки додхоҳу пуштибони мардум, ҳимоятгари сарзамин шавад* [213, с.40]. – *Аҳа, буздили бечигар, рӯбоҳи гурезнои **ҳилагар**...* [213, с.25]

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҷузъи асосии калимаи «**ҳилагар**» вожаи «**ҳила**» ба маънои ҳилабоз, маккор, фиребгар, маккорӣ, фиребгарӣ ва ғайра, ки ба ҳислати манфии шахс далолат мекунад фаҳмида мешавад, корбаст шудааст

[233 с.89]. Пас, калимаи «**ҳилагар**» дар ҷумлаи мазкур ба маънои шахсе, ки бо фиребу найранг ва дурӯягӣ мардумро мефиребад истеъмол шудааст.

б) Ба воситаи ин пасванд аз исмҳои маънӣ исмҳои сохта мешавад, ки хулқу атвор ва шуғлу амалиёти шахсро инъикос менамояд. Чунончи: *савдогар, коргар, бедодгар, истилогар, таъмиргар, даъвогар, фусунгар, бунёдгар, сеҳргар, малиҳатгар, фиребгар, зиёратгар, исёнгар, бозингар, ошубгар, таҳқиқгар, таҳиягар, фитнагар, муҳосирагар, ҳисобгар, пардозгар, санъатгар, киногар, варзишгар, зоратгар, назоратгар*. Чунончи: *Вале чанд кас далел оварданд, ки писари Ғаюри **савдогар** номи худаширо дуруст навишта наметавонисту ба шӯъбаи иқтисодии Донишгоҳ дохил шудааст* [216, с.54]. *Ва дастранҷи ӯ аз мизу курсиҳои дар дастгоҳи **дуредгарӣ** сохта фарқе надошт* [213, с.394]. *Бо ин калима дар осор мо танҳо як мисол пайдо намудем: **Даъвогар** рӯзаширо медид... Порсол ин мошинро пахан харид* [216, с.67].

Ноғуфта намонад, ки калимаи *бозигар* дар шакли *бозингар* низ меояд. Дар забони адабӣ ҳар ду шакли ин калима воমেҳӯрад. Таркиби морфологии ин калима ин аст, ки решаи он калимаи «*бозӣ*» буда, бо **-ӣ** исми маънӣ *бозӣ* сохта шудааст ва аз он бо пасванди **-гар** исми шахс *бозигар* ба амал омадааст. Азбаски овозҳои **и** ва **г** аз ҷиҳати махраҷ ба ҳам хеле наздиканд, бо тақозои талаффуз дар байни онҳо ҳамсадои **н** омада, тарзи талаффузро сабуку равонтар гардондааст.

Адиб бо маҳорати баланд дар асоси қолибҳои сунатии осори адибони дигар ба монанди Фазлиддин Муҳаммадиев [5, с.34] бо пасванди **-гар** аз исми маънии **санъат**, исми фоили касбу кор сохтааст: *Кош ин бинои нодир, ҷойи фарогату дидор, бо ин **санъатгари**и дилпазири меъморию наққошияш бегазанд ба наслҳои оянда бирасад* [213, с.265]. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҷойи исми сохтаи **санъатгар**, бевосита, калимаи мураккаби **санъаткор**, ки хусусияти умумистеъмоли дорад, истифода мегардад.

Абдулҳамид Самад барои риояи ҳусну қубҳи сухан ва ба ин васила ба тақрор роҳ надодан ба воситаи пасванди **-гар** аз исмҳои маънии *ислом, исён, фитна* ва *ошуб*, ки муродифи якдигаранд [233, с.435] исмҳои фоил сохтааст.

Ин исмҳо ба хислату характери шахс далолат мекунад: – *Ин, ана ҳамон ҷойҳоест, ки давраи ҷанг тақягоҳи **исломгароҳо** буданд, – таъкид кард Эмомалӣ Раҳмонов* [213, с.355]. *Набошад чаро замин **фитнагар**, ҳаромхӯр, шайтон, одамҳои ношудро фуру намебарад?* [213, с.306].

Дар осори нависанда калимаҳои *дуредгар* ва *челонгар* ба мушоҳида расид, ки ин исмҳо дар асл сохта буда, дар ҳамин қолиби калимасозӣ ба вуҷуд омадаанд, вале бо мурури замон ва гузашти айём асоси калимаҳои мазкур маънои луғавии худро аз даст дода, дар алоҳидагӣ ҳамчун калимаҳои мустақилмаъно истифода намешаванд. Ин калимаҳо имрӯз ба қатори калимаҳои рехта дохил мешаванд: *Хиштрезиву **дуредгарӣ** аз дасти худаи меояд* [213, с.48].

Аз таҳлили мисолҳо хулоса намудан мумкин, ки Абдулҳамид Самад барои сохтани калимаҳои нав аз пасванди **-гар** ба таври фаровон истифода намудааст ва ба ин восита таркиби луғавии забони осорашро зиннат додааст.

Пасванди -гор дар форсии миёна шакли **-kār** ва дар форсии қадим намуди **-kāra** доштааст [80, с.182]. Дар сарчашмаҳои илмӣ ба сифати пасванди исмсоз ишора гардидааст. Аз рӯйи доираи истеъмолиаш ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад. Ш. Рустамов дар ин бора чунин ишора намудааст: «пасванди **-гор** дар забони адабии ҳозираи тоҷик бемаҳсул аст» [98, с.128].

Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин морфема вожаҳои *рӯзгор*, *ёдгор*, *рафтагор* зикр гардидааст [17, с.116]. Пасванди калимасозии **-гор** аз исмҳои маънӣ ва асосҳои феълӣ (замони ҳозира ва гузашта) исм месозад.

Дар «Ал-Муъҷам» вазифаҳои дастурии пасванди **-гор** чунин омадааст «Ба он «коф»-у «алиф»-у «ро» аст, ки он дар авохирӣ афъол (феълҳо) маънии фоилият диҳад, чунон ки «кирдгор»-у «офаридгор»-у «омӯзгор» ва дар авохирӣ асмою сифот маънии наът диҳад, чунонки «созгор»-у «комгор»-у «омӯзгор» ва наздик ба ин маънӣ «ёдгор»-у «рӯзгор» [145, с.180].

Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд 15 адад калима сохта шудааст. Мисол: *созгор, ёдгор, захмгор, комгор, камрӯзгор, растагор, талабгор, фурӯшгор, ҳушгор, офаридгор, парҳезгор, растагор, рӯзгор, омӯзгор, назируфтагор* [71, с.33].

Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ чунин қолиби калимасозии калимаҳоеро дучор шудан мумкин, ки ба маъноҳои гуногуни луғавӣ далолат кардаанд. Чунончи: *ситамгор, хидматгор, талабгор, кирдгор, Парвардигор, ёдгор, рӯзгор, Худовандгор* [137, с.295].

Дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев бо ин унсури калимасоз 12 калима корбаст шудааст: *талабгор, сабабгор, рӯзгор, ёдгор, хизматгор, гунаҳгор, омӯзгор, Парвардигор, офаридгор, фурӯшгор, хостгор, мададгор* [5, с.36].

Дар осори Абдулҳамид Самад бо ин унсури калимасоз 10 калима сохта шудааст. Чунончи: *талабгор, сабабгор, рӯзгор, хизматгор, гунаҳгор, омӯзгор, Парвардигор, Офаридгор, хостгор, мададгор*. Тавре ки ишора кардем, пасванди **-гор** аз исмҳои маънӣ ва асосҳои феълӣ (замони ҳозира ва гузашта) исм месозад.

Дар осори адиб низ бо ин пасванд аз исму асосҳои феълӣ аз ҷиҳати фарогирии маъно калимаҳои мухталиф сохта шудааст: а) Пасванди **-гор** бо исмҳо омада, исми шахс месозад ва хусусияти фоилияти онҳоро нишон медиҳад: *талабгор, мададгор, хизматгор*. Мисолҳо дар ҷумла: *Як гуливу сад талабгор дорӣ...* [213, с.40]. *Дигар ҳамсояҳо низ ҷони одаманд: ҳамеша ба ӯ ғамширику мададгор; бо навбат яке сари субҳ косаи ширбиринӣ ё нишоста, дигаре пешин бо дастархону хурмаи пур аз пиева ё оши бурида ба сӯҳбаташ меоянд ва аз ину он ғап кушода, занги дил мешӯянду вақт кӯр мекунад* [213, с.40]. – *Ин хел бошад, ман хизматгори шумо, брат...* [216, с.186]. – *Ҳамамон хизматгор мешавем... болои сар мегардонем* [213, с.192].

б) Пасванди **-гор** бо исмҳо ҳамроҳ шуда, исмҳои месозад, ки далеле ишора мекунад: *сабабгор, ёдгор*: – *Ман бовари комил дорам, ки камбизоатӣ сабабгори асосии ба вуҷуд омадани бисёр мушкилиҳост, – гуфт ӯ дар ҷаласаи иқтисодии Евразия* [213, с.113]. *Ҳунари нотақрори рассоми мумтози тоҷик*

Мирзораҳмат Олимову шогирдонаш – ёдгориш зебо, дилнишин ва ба тамоми мардум, меҳмонону сайёҳони хориҷӣ дилписанд [213, с.265].

в) Ин унсури калимасоз бо исми рӯз омада, мафҳуми зиндагӣ ва тақдирро ифода менамояд: *Акнун умри чун бод дар иштоб ва гирифториш таиштишу дағдағаҳои **рӯзгор** имкон намениҳанд, ки ҳамвора даст ба корҳои дилхоҳу хайр бизанем [213, с.323].* Калимаи *рӯзгор* дар ин ҷумла ба маънои зиндагӣ, умр, ҳаёт мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Дар ҷумлаи зерин бошад, калимаи *рӯзгор* ба маънии толеъ, бахт, тақдир, қисмат қорбасти шудааст: *На, шикасту рехт, зарба ва азобу талвасаҳои **рӯзгор** ҳамаро ба гирдобии фикрҳои таҳлукаовар мекашид: яке ғами ҷони фарзанд меҳӯрд, дигаре побанду мубталои бими нодориву танҳой, умр ба сар мебурд [213, с.47].* Дар исмҳои *рӯзгор*, *ёдгор* ва *рафтагор* дида мешавад, дуи аввал аз исму сеюмӣ аз сифати феълӣ сохта шудааст: – *Додар, ту одами аёлманд, таиштишу қору **рӯзгорат** беҳисоб, боз ўро сарборӣ куҷо мебарӣ? [216, с.39].* Мӯяша ба ҳудаи бидеҳ, *ёдгорӣ...* [216, с.105].

г) Пасванди **-гор** бо асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, исми шахс месозад, ки ба касбу шуғли шахсро ифода менамояд: *омӯзгор, фурӯшгор.* Чунончи: *Меҳрони **омӯзгор**, дар даст китобу рӯзнома аз ҳамгашти кӯча баромад ва ба онҳо наздик шуда баъди салому ҳолпурсӣ дар фаровардани санги осиеб ёрӣ дода, як хабареро расонд, ки ҷойи ҳама дарду ҳасратро гирифт [213, с.76].* Ҳамсафари мо Абдулқодири Раҳим – шоир, нависанда ва рӯзноманигори шинохта ёдовар шуд, ки пас аз хатми Донишгоҳи миллии ўро барои қор ба ҳамин ноҳия фиристоданд ва чанде дар мактаби деҳаи Пандовчӣ ба ҳайси *омӯзгор* фаъолият дошту бо инсонҳои наҷиб ошно шуд [213, с.337].

Хусусиятҳои калимасозии пасванди мазкур он аст, ки дар забони адабӣ ва забони гуфтугӯӣ ба ҷойи исми сохтаи *фурӯшгор* исми *фурӯшанда* сохтааст: *Фурӯшанда* бо ханда пурсидааст: «Бобо, қандина доданат ба аскарҳо савоб аст [213, с.203]. Ба тамошои ин ҷавони содда қариб тамоми *фурӯшандагони* универмаг омаданд: ин ба назари бисёриҳо воқеаи фавқулодда менамуд [213, с.380]. Маълум буд, ки ба ҳудаи ҳам хеле писанд аст ва ба воситаи ошнобозӣ

аз ягон **фурӯшанда** харидааст [213, с.388]. – Боз **хостгорҳои** гурсӯхта таъриф карда буданд, ки касбу кораиш нодир аст [213, с.283]. Калимаи омӯзгор дар забони адабии тоҷикӣ бо калимаи омӯзанда ифода меёбад, ки дар ин ҳолат пасвандаҳои -гор ва -анда хусусияти ҳамвазифагӣ ва ё муродифӣ пайдо кардаанд.

ғ) Бо асоси замони гузаштаи феълӣ – *офарид* ва *парварид* омада, исмҳои Худоро ба амсоли *Парвардигор* ва *Офаридгор* ифода менамояд: – *О дар забони ширини бобом садқае! Парвардигор* ба ҳамон соати нек бирасонад, рӯ-рӯӣ даст мегардонамаш... [213, с.38]. – **Офаридгор** касонеро, ки гуломи кибру гурури шуданд, шаккоки карданд ё дар мурдоби фисқу фучур зарқ шуданд, чи хел деру дуруст ҷазо медиҳад... [213, с.10]. Ҳамзамон, бо пасванди мазкур аз асоси феълӣ бо усули калимасозии морфологию синтаксисӣ исм сохта шуда, ҳамчун асоси исмсоз истифода гардидааст. Аз мисолҳои вожаҳои бо ин воситаи калимасозӣ сохташуда, аён мегардад, ки Абдулҳамид Самад дар осораш хусусиятҳои грамматикии пасванди «-гор»-ро бо маҳорати баланд истифода бурдааст: *гунаҳгор*. Мисол: *Ҳм, гунаҳгор дар кадом таги буттае маишат дораду мо гап мешунавем...* [216, с.54]. *Аслан худи муаллим гунаҳгор буд* [216, с.60]. *Аз лаҳзае, ки фиреби Разилро фаҳмид, Ниёз чун таҳқиришуда дарун-дарун сӯхт ва аз шарм, – вай худро гунаҳгор мешумурд, – лаб таги дандон, хомӯширо пеша кард* [213, с.299]. *Эҳа, пешобагал, моҳтоби рӯӣ, сеҳри хиромидану гуфторашон он вақт масту шайдоят накард, ман гунаҳгор* [213, с.19].

Дар маҷмӯъ, Абдулҳамид Самад бо истифода аз пасванди **-гор** забони осорашро рангин сохта, аз қолибҳои гуногуни калимасозӣ бо ин унсури забонӣ, барои рушди забони тоҷикӣ ва пойдор мондани суннати калимасозии анъанавӣ хизмати шоиста кардааст.

Пасванди -вар дар сарчашмаҳои илмӣ [75, с.220; 80, с.189] ҳамчун пасванди сифатсоз дарҷ шудааст. В. С. Расторгуева ҳамчун пасванди муштарак дар калимасозии исм ва сифат истифода шудани ин пасвандро ишора кардааст: «Дар забони форсии миёна ин пасванд дар шакли **-var//ovar** мавҷуд буда, барои калимасозии исму сифат хидмат мекунад» [85, с.36].

Дар забони пашту ин пасванд, ки яке аз забонҳои эронӣ ба шумор меравад, дар шакли **-avar, -ovar// -var, -ver** корбаст гардида, танҳо сифат месозад [75, с.148-149].

Л. С. Пейсиков қайд мекунад, ки ин морфема ҳамчун пасванди калимасоз хусусияти калимасозӣ дошта, маънии соҳибият ва соҳиб будан ба чизеро ифода мекунад [80, с.189].

Дар «Ал-Муъҷам» доир ба хусусият ва вазифаҳои грамматикӣ калимасозии пасванди **-вар** чунин андеша ибраз шудааст: «Ва он «вов»-у «ро» аст, ки дар авохирӣ баъзе асомӣ (номҳо) маънии худованди чизе диҳад, чунонки «пешавар»-у «хунавар»-у «точвар» ва ба ҳамин маънӣ «ранҷур»-у «муздур»-у «дастур» яъне Худованди ранҷ мустаҳқиқи музду Худованди дасту мансаб ва он чи иҷозатро дастуре хонанд, аз ин аст, яъне ўро соҳиби як (даст) гардонидаст ба он кор» [145, с.181].

Хоча Ҳасани Нисорӣ оид ба вазифаи ин унсури калимасоз чунин навиштааст: «вар», чун «точвар» ва «хунавар» ба маънои дорандаи тоҷ ва дорандаи хуна. Ва гоҳе барои фасоҳат ва касрат истеъмоли «вов»-ро сокин кунанд ва моқаблаш мазмун хонанд, чун «муздрав» ва «ранҷвар», ки дар асл «муздур» ва «ранҷур» бувад» [129, с.54].

Аз маълумоти мушаххаси ин сарчашмаҳо маълум мегардад, ки пасванди **-вар** муродифи морфемаи **-ур** ҳам шуда метавонад.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» пасванди **«-вар»-ро** дар таркиби калимаи *кадевар* (деҳқон) шарҳу эзоҳ додааст ва чунин маънидод кардааст: «... *кадевар* имолаи *кадовар*, мураккаб аст аз кад, соҳиб ва алифи миёни ҳарду калима зоида аст; чи ҳар гоҳ, ки калимаи ду ҳарфиро бо калимаи вар таркиб диҳанд, алиф дар миён зоида кунанд, чунончи дар тановар ва кадовар» [228, с.163].

Пасванди **-ур** низ аз назари таҳқиқи муаллифи ин луғат дур намондааст. Луғатнигор пасванди мазкурро дар таркиби вожаи *дайҷур* (шаби торик) оварда, чунин маънидод кардааст: «...*дайҷур*» ба маънои торик мураккаб аз **дайҷ**, ки имолаи **доҷ** ва лафзи **ур** (вар) нисбат, чунонки дар *ганҷур, муздур...*» [227, с.351].

Дар забони форсӣ истилоҳоти зиёди соҳаи варзиш ба мисли *тенисвар*, *ҳамлавар* [225, с.25], бо пасванди мазкур сохта шудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик вожаҳои *тенисвар* ва *ҳамлавар* дар шакли *тенисбоз* ва *ҳамлақунанда*, ки ҳарду калимаи мураккабанд, корбаст шудааст.

Дар осори классикӣ низ ин пасванд ба таври васеъ корбурд шуда, дар таркиби калимаҳои *суханвар*, *ҷонвар*, *сарвар*, *донишвар*, *кинавар*, (*кинвар*), *муздар*, *шиновар* ва ғайра мушоҳида мешавад [192, с.7-14].

Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ О. Қосимов истифода ва мавқеи пасванди «**-вар**»-ро дар ин асари безавол нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмолтар доништааст [36, с.111].

Оид ба калимасозии исм дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ С. Ҳалимов бо унсури калимасози **-вар** дар асари номбурда сохта шудани калимаҳои зеринро ёдрас шудааст. Аз ҷумла: *пешвар*, *пилавар*, *сарвар*, *ҳунарвар*, *номвар* ва *ҷонвар* [137, с.296].

Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ забоншинос С. Низомова бо ин пасванд сохта шудани 13 калимаро ишора кардааст. Мисол: *номвар*, *сарвар*, *кинавар*, *бахтвар* ва монанди инҳо [71, с.24].

А. Амлоев дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев истифода шудани 4 калимаро таҳқиқ намуда, бо мисолҳои дақиқ андешаашро асоснок кардааст: *ҷонвар*, *шиновар*, *сарвар*, *ранҷур* [5, с.79].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар қолиби исмҳои *муздур*, *муздар*, *суханвар*, *шиновар* оварда шудааст [17, с.112].

Дар осори Абдулҳамид Самад доираи истеъмоли унсури калимасози **-вар** маҳдуд набуда, нависанда бо истифода аз ин морфема 9 калимаро мавриди истифода қарор додааст: *ҷонвар*, *шиновар*, *сарвар*, *суханвар*, *ҳамлавар*, *иштиҳовар*, *номвар*, *кинавар*, *ғўтавар*.

Исмҳои мазкурро вобаста ба ифодаи маънои луғавии асосҳояшон метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

а) Пасванди **-вар** бо исм омада, касбу кор ва машғулияти шахсро ифода мекунад: – *Ай Худо, аз балоҳои охирзамон, аз ҳамсои баду бахил, аз дасисаи*

шайтону тўҳмати ногаҳон нигоҳ дор, – бо ранги бохта пичиррос зад Заъфарон ва косаи холӣ дар даст, сояиш рӯ-рӯи неши гандумпояи зардтоб **шиновар**, аз зери кафшиҳои даридаи садои чарс-чарс шикастани гиёҳҳои хушк шунаво, бо нўги ангуштон пирохани арақолуд бардоштаву пешобазалаширо боддиҳон аз назди Мирак дур шуд [213, с.57]... Офарин! Танҳо замони Истиқлол ва иқдоми **сарвари** фарҳангсолори дурандеи давлати озод арҷгузорӣ ва умри абад бахшидани фидоиёни миллату эҳёи расму оинҳои зебои бумиро ҳамин хел фароҳам меорад [213, с.332]. Ораиш Алоӣ, пизишку вирусшиноси **номвар** аз Амрико чун ҳамрешаву ҳамзабони мо дар ин рӯзҳои парешонҳои меҳраширо ба воситаи маслиҳату тавсияҳои дар телевизион ба беморону мардуми Тоҷикистон изҳор кард [213, с.406]. Оре, отаиш сўзони дил, ангезандаи илҳами **суханвари** асил бешак дарду аламҳои айёми тифлӣ, нигоҳи нозуки ӯ ба зодгоҳу инсонҳои гуногунхислат, шинохти ҷаҳони ботини одамону муҳити пурасрори он низ мешавад [213, с.337].

б) Пасванди **-вар** бо исм омада, номи ҳайвонро мефаҳмонад: Савораи бовиқор аслан аз ҷастухези девонавори асп хушҳолу мамнун, албатта ин тапидану ҷаҳидану ҷонкоҳони **ҷонвар** ба муроди дили ӯ буд, зеро дар ин ҳолати пурҳангома ба ҷаиши мардум бештар боҳашиамату пурҳайбат мерасид, пойҳояш дар рикоб тиргак, бо як даст лигомро ончунон мекашид, ки ҷаишони **ҷонвар** ба осмон, пеши роҳро дуруст надида по монда, гоҳ-гоҳ кул хурда ё лағжида каладав мераф [213, с.7].

в) Пасванди **-вар** бо исм омада, хислату характери шахсро ифода менамояд: Агар дар тўли таърих, фаразан аз асри даҳ инҷониб ба фаъолияти шахсиятҳои бузурги адабиву фарҳангиямон нек бингарем, худ ба худ иқрор мекунем: ҳеҷ як фард чун устод Айнӣ барои ормонҳои миллӣ, ҳифзи ному нанг ва фарҳанги он бо бадхоҳони ҷаррору **кинавар** муборизаи воқеӣ набурдааст [213, с.325]. Аслан вай аз ҳақталошӣ ҷасорати Лашкар қаноатманд, аммо аз **кинавариёву** қассосгирии номардонаи бадхоҳони ҳарису манфиатҷӯ бимнок, натавонист ба писар бигӯяд, ки «аз ҳад зиёд боло-боло напар, тундӣ макун, ки тундраву ситезакорро хатар ёр аст... [213, с.99].

г) Пасванди **-вар** бо исм омада, таъму лаззат ва парешонхлиро ифода мекунад: *Бӯи хушу **иштиҳовари** фатир ба димоғ, онҳо ҷониби Гулхумор, балки ба фатири мисли гули торон сафедгун чашим давонданд* [213, с.89]. *Мӯйсафедон, албатта, баъди шунидани гапи хуш ва ё ногувори тоза бештар пуртамкину ботаҳаммул шуда, ба дарёи фикру хаёл **ғўтавар**, пиразанҳо ҳазору як гумону шубҳа ба дил, бо ранги пуркидаву нигоҳи бимнок гиребон дошта, нигоҳ ба осмон дӯхта, бо нолаву зорӣ ва муноҷот аз Худованди меҳрубон меҳоҳанд, ки аз балову офатҳои охирзамон, аз шарру дасисаи шайтон, аз чашими бад фарзандону пайвандонро дар паноҳи исматаш нигоҳ дорад* [213, с.74].

Пасванди -бон дар осори илмӣ [143, с.78-79] ҳамчун пасванди калимасоз ёдрас гардидааст. Пасванди мазкур дар забони форсии миёна дар шакли **-rân** ифода ёфта, аз рӯйи0 этимология, яъне таърихи баромад ба қисмати дуҷуми калимаҳои мураккаби форсии миёна **-râna** рафта мерасад [1, с.26; 82, с.210]. Пасванди **-бон** ба маънои асосии калимасозии ифодагари маънои «ногахбон» аст, ки аз феъли эронии қадим **bay** - «муҳофизат кардан» манша мегирад [80, с.78].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба хусусиятҳои калимасозии пасванди мазкур чунин маълумот оварда шудааст: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик морфемаи **-бон** маънои луғавии худро барҳам дода, ба категорияи пасванди калимасоз гузаштааст... [17, с.112].

Аз маълумоти сарчашмаҳои илмӣ равшан аст, ки пасванди **-бон** дар даврони гузашта дар бораи морфемаи калимасоз буданаш ҳамзамон ҳамчун калимаи дорои маънои мустақили луғавӣ мавриди истифода қарор доштааст. Аммо бо мурури замон пасванди мазкур маънои луғавии худро аз даст дода, имрӯз ҳамчун унсури калимасоз мавриди истифода қарор дорад.

Пасванди **-бон** аз исмҳои моддӣ исми нав месозад, ки шахсро аз рӯйи касбу кор ва машғулият ифода мекунад ва тобиши назорат дорад: *боғбон, дарбон*, ва ғ.: — *Ҳм, сӯм дошта бошӣ, харковӣ меравӣ? — ришхандзанон гуфт **боғбон** ва пулҳои гичишударо боз ба ҷайбаш ниҳод* [216, с.82].

Дар эҷодиёти нависанда бо пасванди **-бон** 21 калима сохта шудааст. Чунончи: *биебон, соябон, посбон, сарҳадбон, шутурбон, подабон, сарбон, осиеббон, кӯдакбон, бузголабон, пуштибон, ниғаҳбон, ҷангалбон, молбон, мизбон, бозбон, дарбон, дидбон, рамабон, марзбон, бодбон.*

Исмҳои мазкурро аз рӯи маъноӣ луғавиашон метавон ба чунин шакл тасниф намуд:

1. Бо номи ҳайвонот ҳамроҳ шуда, исми шахс месозад: *шутурбон, подабон, бузголабон, молбон, рамабон.* Чунончи: *Ҳазрати Султон шутурбоне буд шӯридасар ва музди кор ба нафақаи худ ва модари пиру оҷиз сарф мекард [213, с.16]. – Чаро ҳафт нафар аз имтиҳонҳо қарздор? Шумо барои хондан омадед, ё кӯчагардӣ? Чӣ, устодон аз пасатон подабон барин давида зорӣ кунанд, ки омада имтиҳон супоред? Ин фикратон хом! – муаллим пас аз андаке хомӯшӣ хастаҳолона ба курсӣ нишаст ва айнакро ба чашимонаш ниҳода ба рӯйхат нигарист [216, с.144]. – Барраву бузголабонӣ аз нигоҳубини бачаҳои фисини шумо осонтар аст, – ба худ мегӯяд Дилёб ва саргарми ошӣ додани кӯдакон, қоҳ-қоҳи хандаи даравгарон дар атроф гулгула меафканад ва ӯ пай мебарад, ки Мирак ба зани шаттоҳ посухи кадучадоре додааст [213, с.84]. Ба бозор ё осиеб, қоҳдаравӣ ё молбонӣ бо набера мерафт, похсадевори атрофи боз, қоҳилу андовидан ва ё тармими шикасту рехти хонаҳо ва об додани дарахтонро даст ба даст бо Довар меанҷомид, ки ӯ бештар қору муомила биомӯзад, гӯшаи шунаваду чашии бубинад, дасташ ба ҳар кор бунечаду ақлаш баду неки гуфтору рафтор дарёбад [213, с.105]. Ҷавоби моли халқ, рамабонҳора кӣ медиҳад? [213, с.238].*

2. Исмҳои шахс вобаста ба маҳаллу ҷой: *бозбон, сарҳадбон, ҷангалбон...*: – *Ҳм, сӯм дошта бошӣ, харковӣ меравӣ? – ришхандзанон гуфт бозбон ва пулҳои ғичишударо боз ба ҷайбаи ниҳод [213, с.159]. – Дуюмаи, писар, – ниҳоят овоз баровард бозбон, – агар хешат ҳам бошад, одами ҳалол набуд [216, с.89]. Аслан чунин фикру ҳаёл аз тарс гирди сари касе намегаиш, зеро сарҳаду сарҳадбон аз давлати нуриқтидори Шуравӣ буд ва сарҳадро убур кардан хиёнат*

ҷиноят ҳисоб меёфт [213, с.259]. Ва дурбин ба гардан ҷамоил, савори асти саманд ба кори **ҷангалбонӣ** шуруъ кард [213, с.95].

Нависанда дар дигар ҳолат ба ҷойи калимаи *сарҳадбон* калимаи *марзбонро* ифода кардааст: *Ниҳоят ба зудӣ ба дифои сарҳад **марзбонони** қисмҳои Қирғизистон, Қазоқистон, Ўзбекистон, дивизияи 201 ва **марзбонони** Россия ҳозир шуданд* [213, с.338].

3. Аз номи ҳодисаҳои табиӣ исмҳои моддӣ месозад: *бодбон, соябон*. Масалан: *Ончуноне киштӣ бе **бодбон** роҳгум мезанад, ҷамин зайл ҳаёт дар мамлакати роҳбарӣ ва тартибу низомро аздастдода фалокатбор аст* [213, с.395]. – *Ай садқаи овозате! Дар қучоӣ? – гиреве чанд ба гӯшаи омад ва сар бардошта дид, ки занҳо ба ҳар шаклу ҳолат: яке даст ба миёну дос ба кифт ҷамоил, дигаре каф ба пешонӣ **соябон**, сеюмӣ бо нӯги остин худро боддихон, чорумӣ арақи пешонӣ ва гардану қафаси сина бо рӯймолаке поккунон, сӯяи чаши дӯхтаанд* [213, с.56].

4. Аз номи иншооту макон исми шахс месозад: *осиёббон, дидбон, биёбон*, . Чунончи: *Дар ин маврид вай ба **осиёббон** Асламшоҳ мефармуд, ки обро ба парчовгоҳ бигардонад* [213, с.78]. *Аммо мошини мо ба роҳи дасти чап тоб меҳӯрад ва кӯли мургобидору теппаҳои шабеҳи **дидбонгоҳу** истеҳкоммонанд, ҷангалаку мавзеи доманфароҳи соҳили Сурхоб – Хумдонро, ки оянда маркази ноҳияи Нуробод хоҳад шуд, пушти сар гузошта, сӯи Фарм мешинобад* [213, с.337-338].

Калимаи *дидбон* дар «Бурҳони қотеъ» ба маънои шахсе меояд, ки ба ҷойи баланди сари кӯҳ, сари киштӣ ё болои қалъа нишинад ва ба ҳар тараф назар намуда, аз омадани душман ба қушуни худ хабар медиҳад [213, с.337-338]. Дар «Ғиёс-ул-луғот» ба маънои ҷосус ҳам омадааст [227, с.353].

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба маънои қалъабон, яъне, бо калимаи *дидбон* муродиф шудааст [36, с.82].

Дар осори мавриди таҳқиқ ба маънои якум, яъне ба маънии шахсе, ки ба баландие нишаста, аз омадани душман хабар медиҳад, корбаст шудааст.

5. Бо номи вақту соат омада, шахсро далолат мекунад: *посбон, ниғаҳбон, дарбон*. Мисол: *Ва мебинем, ки деҳқон аз рӯйи таомули қадима барои тарсондан ё аз ҳуҷуми парандагону ҳайвонҳо раҳонидани ҳосили палак байни киштзор аз либосҳои кӯҳнаи дарида хӯсае шабеҳи одами дарози либосу қулоҳдор сохтааст, ки шабу рӯз чун «посбон» рост истад [213, с.344]. – Абду, беҳтараи шарбат бихӯр, ки каме мадорат бахшад, – гуфт каси **ниғаҳбон** ва сари ӯро боэҳтиёт бардошта, пиёлаи шарбатдорро ба лабаи расонд [213, с.303]. – **Дарбон** як мӯйсафеди ланг будаст [213, с.169].*

6. Бо исмҳои моддӣ ҳамроҳ шуда, исми шахс месозад: *мизбон, пуштибон, дарбон*. Масалан: **Мизбонон** пас аз вохӯриҳо, ки таронасароии овозхони мумтоз Иброҳим Кобулӣ ҳусни дучандашон мебахшид, моро ба Сурхқӯл ва Чашмаи Судур бурданд [213, с.346]. Исми «**мизбон**» аз решаи «**миз**» ва унсури калимасозии «-**бон**» таркиб ёфтааст, ки мафҳуми соҳиби хона, соҳиби миз, меҳмондор, касе ки меҳмонро пазирай мекунад, маънидод гардидааст [332, с.682]. – **Дарбон** як мӯйсафеди ланг будаст [213, с.169]. – *О муғамбир-е! Гуфтам-ку, ин сағира **пуштибони** зӯр дорад, – луқма партофт Раҳимбек ва истеҳзоомез афзуд: – Барои ин ки розаи ошкор нашавад, харгӯи барин аз мо мегурезад...* [216, с.139].

Пасванди -ор. Ин пасванд бемаҳсул буда, аз асоси замони ҳозираи феъл чунин исмҳоро месозад: 1) исмҳои шахс месозад, ки онро аз рӯйи амал ва шуғл мефаҳмонад: *харидор, парастор*. Чунончи: *Латофат **харидорона** ба Қайс, ки дастонаширо тағи фукаш сунунвор монда, аз паси айнак нигоҳи қарахту сардаширо аз духтарҳо намеканд, чашмак зад [216, с.67]. Сагу кучукҳояширо **парасторӣ** кардани Насим ҳаёли маро ба деҳа бурд, пеши назарам момаи Садбаргро овард [216, с.25].* 2) исми амал ва ҳолат месозад: *гуфтор, падидор (шакли рехтаи кирдор), гирифтор, сӯхтор*. Масалан: – *Эй додар, – боз мағрурона лаб ба **гуфтор** кушод Пакана, – пӯсти ин зотҳоро ман аз чармгарӣ мешиносам...* [216, с.3]. *Зимнан замзамаи чирчирак, ки шояд ҷуфти худро овоз медод, аз пичир-пичири нишастагон баландтар буд, хело ширин ба гӯи мерасид ва пеши назар шаби хомӯшу маҳтобӣ, гандумзори беканору тиллорангро **падидор***

*месохт [216, с.92]. Оҳо, сар нафарорӣ ё аз фиристодани писар гардан битобӣ, ба балоҳои азим **гирифтор**, боз чун хоини халқу ватан, ёғию гуреза, маҳкуми зиндон, лаънаткардаву бадарга мешавӣ... [213, с.22]. Аз ин **сӯхтор** ва тафбоди харобиовари рӯзгор руҳу маънаш озурда ва рангҳои хушк шудаанд [213, с.280].*

Пасванди -вода. Пасванди **-вода** аз рӯйи хусусияти калимасозии ба катори пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад. Ин пасванд танҳо дар калимаи *хонавода* мушоҳида мешавад, ки ба туфайли муносибати морфемаҳо, маънии кулро низ далолат мекунад [98, с.130]: *Ва бештари аъзои Ҳукумат низ барои ба пойтахт овардани **хонаводаи** худ шитоб намекарданд [213, с.396].* Бо унсури **-вода** дар эҷодиёти нависанда як калима пайдо намудем, ки ин ҳам калимаи *хонавода* мебошад. *Марде шонапахн попархам истодаву қулоч кашида, бо зарба пайдос беҳи алафҳо медавонад, дуртар ҷавонон ба дарзабандиву ғарам кардани онҳо саргарманд, болотар сари теппаи шамолгузар пирамарде бо аҳли хонавода хӯша мекӯбаду дон бод медиҳад; дар мазраи муқобил занону духтарон суҳбаткунон шояд саргарми наску нахӯддаравӣ мебошанд [213, с.341]. Шомгоҳ пиразан дар ҳузури аҳли **хонавода** ҳазинаашро, ки аз сару либосҳои обистаи нимдошти писарони дар ҷанг шаҳидишудааш, рӯмоли гулбасти фарсудаву ҷо-ҷо сӯрох, куртаи алвони нақшҳои чакани домону сари остинҳои туркидаву рангбохта, кафиҳои ҷигарранги пошнаҳои қачи, ба гуфте, булғорӣ, шаддаҳои марҷон, қулфи гиребони нуқрагӣ, нози гардану гӯшворҳои қафасӣ, ангуштиҳои қадимасохти санги нигинҳои ҷигаррангу лочувардӣ, боз чанд чойнику пиёлаи қирмизии борҳо пайванду бандзада ва бухчаву латтапораҳо иборат буд, бароварда, бо ҳавас ба Маҳингулу Садаф ва набераҳо чаши давонда фаҳмонд [213, с.202].*

Пасванди -ванд. Ин яке аз пасвандҳои, нисбатан, каммаҳсул дар забони адабӣ ба ҳисоб меравад. Пасванди мазкур дар забони форсии миёна бо шакл **avahd** ишора шудааст [75, с.209].

Дар адабиёти классикӣ низ ин пасванд каммаҳсул аст. Масалан, дар «Хамса»- Низомии Ганҷавӣ бо ин унсури калимасоз вожаҳои *пайванд* ва

Худованд дарҷ шудааст [71, с.42]. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ду калима *Худованд* ва *хешованд* сохта шудааст [137, с.296].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истеъмоли пасванди мазкур маҳдуд аст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17] пасванди мазкур ёдрас нашудааст.

Аз таҳлилу баррасиҳои С. Раҳматуллозода, дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мисли забони адабӣ морфемаи **-ванд** ҳамчун пасванди каммаҳсул ба назар расида, бо ин унсури калимасоз дар шеваи мазкур калимаҳои *Худованд*, *Чорванд* (номи мавзеъ дар деҳаи Ширгованди Ванҷ), *хешовандро* баррасӣ кардааст [126, с.96].

Дар эҷодиёти нависанда Абдулҳамид Самад ин пасванд каммаҳсул буда, чор калима истифода шудааст: *Худованд*, *пайванд*, *шаҳрванд*, *хешованд*. Масалан: *Дар асл **Худованд** ба ин бача умри дубора бахшид, вагарна дар ун сели хунталаб, – оҳо, кӯрасангҳои гелону гуррон сари шаст ба ҳам ончунон бармехӯрданд, ки аз дили дарё даста-даста оташ меҷаҳид, – мурғобӣ ҳам дар шутурхези мавҷҳо гарқу нобуд мешуд* [213, с.3]. *Вай бо ҳамдарсон якранг, гӯё аз ночор муомила мекунад, аммо бо хурду калони ин деҳа дарҳол мисли гӯшту нохун **пайванд** мешавад* [213, с.183]. *Шумо дуо диҳеду хешу **пайванд** шавем, олам гулистон, – боҷуръаттар андешаашро баён кард Кордча* [213, с.192]. *Дар хонаи бачагон зери боли он давлате, ки то кунун худро **шаҳрванди** он мешуморад, ба воя расид* [213, с.398].

Пасванди **-ванд** дар таркиби калимаи «*хешованд*» ба мисли тақиқоти анҷомдодаи Амлоев А. дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев [5, с.93] дар шакли -ованд (хеш+ованд) омадааст ва садоноки «о» дар ин ҳолат чун эпентеза хизмат кардааст, ки ҳодисаи муқаррарии забонӣ ба ҳисоб меравад: *Ба ростӣ, **хешовандони** арус сабукрави «Волга» - ГАЗ-21 доштанд* [213, с.381].

Пасванди -во (вой) ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул дохил мешаванд [98, с.130]. Ин морфема бо исми моддӣ ва зарфи макон омада, касб ва вазифаи шахсро ифода мекунад. Таърихи ин унсури калимасоз маълум нест. Бо ин

калиби калимасозӣ чӣ дар адабиёти классикӣ ва чӣ дар адабиёти навин ду калима **нонвоӣ (нонво)** ва **нешво** ба вучуд омадааст.

Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бо ин пасванд калимаи **нонво** сохта шудааст [36, с.125]. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд калимаҳои **нонво** ва **нешво** омадааст [71, с.68]. Дар «Грамматикаи забони адабии тоҷик» калимаи **нонво** зикр ёфтааст [17, с.112].

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад мавқеи истеъмоли пасванди мазкур маҳдуд буда, дар ин ҷо танҳо се ҳолати корбурди калима дарҷ ёфтааст: **нешво**, **чорво**, **нимво**. Мисолҳо: *Дар ин китоб, ки бори нахуст дар Маскав ҷон шуда буд, лаҳзаҳои басо аҷибу дилангез, ҳаяҷоновару омӯзанда аз ибтидои ҷаҳолияти сарварӣ ва сиёсии Президенти Тоҷикистон, **Пешвои** миллат Эмомалӣ Раҳмон фаровонанд, ки дилу нияти соф, чеҳраи инсонӣ, сулҳу ваҳдатпарварӣ, фарҳангсолориву халқу ватандӯстии ўро дурахшон месозанд* [213, с.335-336]. *Лекин рафиқ Сталин, – нома бинед, маънияш пӯлод, оҳани аз ҳама сахт! – ҳам кори онҳоро давом медиҳад, ҳам бо Гитлери малъун – **нешвои** фашистон, ки ба сари халқи ҷаҳон ғаму кулфати беҳисоб меорад, сахт меҷангад* [213, с.89]. *Шомгоҳ ҳар даста бо «**нешво**»-и худ ба марказҳои дилхушии шаҳр роҳ пеш мегирифт ба зӯрозмоии навбатӣ омода мегардид* [213, с.190]. *Аз таъзиму сар ҳам кардан ба замин, танҳо ба замин! – чизе ба муроди дил ҳалолу покиза меёфт: бог месабзону байнаш ғалла мекошт, **чорво** мепарвариду полиз ва аз обилаи кафи дасту арақи ҷабин неъмат меёфт дастархон рангин мекард* [213, с.94]. *Пас аз фурсате дариҷаи дарвоза **нимво** шуд ва зане сар ба берун баровард* [213, с.317].

Пасванди -навард. Ин пасванд аслан, калимаи мустақил буда, дар луғатномаҳо ба маъноҳои гуногуни луғавӣ истеъмол гардидааст. Чунончи, дар «Ғиёс-ул-луғот» ин пасванд бо чунин маъноҳои луғавӣ ифода шудааст: «Навард – печутоб; ва бисот ва фарш ва ҷўбе бошад чулоҳаро, ҳар қадар чома бофта мешавад, бар он мепачад; ва ба маънии баробар; ва ҷангу хусумат; ва маънии дархур ва лоиқ; ва домани пероҳан (аз «Бухрон» ва «Муайид» ва «Мадор») навишта, ки навард ба маънии писандида ва ҷанг ва бисот ва

печидан ба чома ва кунҷ ва гӯша ва сӯрох...» [228, с.355]. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи **навард** алоҳида истифода намешавад, вай танҳо дар таркиби *баҳрnavард*, *дарёnavард*, *куҳnavард* барин калимаҳо вомехӯрад, вале бо он ҳоло неологизмҳои *кайҳонnavард*, *моҳnavард*, *сайёрnavард* сохта шудааст, ки онҳо дар ин маврид ба пасванди исмсоз гузаштани онро далолат мекунад [98, с.130].

Абдулҳамид Самад дар эҷодиёти худ бо ин пасванд 6 калимаро мавриди истифода қарор додааст: *ҳавонавард*, *баҳрnavард*, *кайҳонnavард*, *куҳnavард*, *роҳnavард*, *дарёnavард*. Чунончи: *Ин ҷо маҳорати сарнишинони чархбол низ кор дод, – ба ҳайати ҳавонавардони чархболи Президент ҳар касро қабул намекунад* [213, с.362]. *Рӯзҳои аввал Эмомалӣ бо либоси сарбозии баҳрnavардӣ дар деҳа худнамоёна сайр мекард: шими почавасеъ, нишони ялтарросӣ, пирӯҳани рах-рахи ғайриоддӣ...* [213, с.362]. *Бояд гуфт, ки ин ҷо, дар Тоҷикистон қуллаҳои ҳархела беҳисобанд: ҳам барои куҳnavардони навомӯз, ҳам барои куҳnavардони соҳибтаҷриба интиҳоби қулла фаровон мебошад* [213, с.400-401]. *Шом. Аз фарози қуллаҳо равшани нафис, лек пуршаҳомат гӯё аз фонуси бузурги дастӣ роҳnavарде бо маром зухур мекард* [213, с.69].

Пасванди -но. Ин пасванд яке аз морфемаҳои сермахсул маҳсуб ёфта, аз сифат исми макон месозад, ки хусусияти нисбро ифода мекунад. Дар осори илмӣ [17, с.115; 25, с.149] ин хусусиятҳои пасванди **-но** ишора шудааст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17] бо ин пасванд 4 мисол ишора шудааст: *тангно*, *пахно*, *фарохно*, *дарозно* (ду калимаи охир дар адабиёти классикӣ мустаъмал буданд) [25, с.115].

Ш. Рустамов доир ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии пасванди мавриди таҳқиқ чунин ибрози назар намудааст: «Пасванди -но дар калимаи «*пахно*», ки аслан аз решаи «*пахн*» ва пасванди **-о** иборат бошад ҳам, ҳамсадои охириро ба пасванд мансуб донистаанд, ба амал омадааст...» [98, с.136].

Абдулҳамид Самад дар осораш бо ин пасванд калимаҳои «тангно»-ро истифода кардааст: *Чун тангноҳои Оби Гармро пушти сар гузошта, ба паҳнои шаҳраки харобу користони валангори Рогун расидем, манзара ва ҳолати ногуворе пеш омад* [213, с.336].

Ҳамин тариқ, тарзи курбурди калимасозии пасвандҳое, ки исми шахс месозанд, дар осори нависанда ба таври фаровон истифода гардидааст.

1.2.2.2. Пасвандҳое, ки исми ашё ва макон месозанд

Пасванди -а. Ин пасванд яке аз пасвандҳои сермахсули забони адабии тоҷикӣ ба шумор рафта, дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ба мисли исм, сифат, зарф ва сифати феълӣ ҳамчун воситаи калимасоз дар истеъмол қарор дорад. Дар калимасозии исм мавқеи ин пасванд аҳаммияти назаррас дорад.

Ш. Рустамов дар хусуси калимасозии пасванди **-а** андеша дорад: «Суффикси **-а** дар забони адабии ҳозираи тоҷик суффикси сермаъно, оморфема ва синоморфема ба шумор меравад. Сермаъноии суффикси **-а** танҳо дар исмсозии худ ин суффикс, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [96, с.40].

Пасванди мазкур таърихан аз морфемаи таркибии **-а -ка ё -ака** –и форсии қадим, ки дар шакли форсии қадимааш **-ак, -ag** аст, сарчашма мегирад [36, с.87].

Д. Хоҷаев дар мақолаи хеш таҳти унвони «Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ» роҷеъ ба вазифаҳои дастурии пасванди **-а** дар «Ал-Муъҷам» андешаҳои илмиро баён намудаст [203, с.15-16].

Абдулҳамид Самад аз ин қолиби калимасозӣ ба таври фаровон истифода кардааст. Дар эҷодиёти адиб тавассути пасванди калимасозӣ **-а** аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исмҳои фаровон сохта шудааст, ки дар забоншиносӣ онро метавон ба таври густурда истифода кард.

Чи тавре ки дар боло ишора намудем, пасванди **-а** дар баробари бо дигар ҳиссаҳои нутқ истифода шуданаш бештар дар калимасозии исм истифода

мегардад, барои он ки исм ҳамчун асоси калима барои бунёди вожаҳои нав заминаи асосӣ ба ҳисоб меравад.

Абдулҳамид Самад дар эҷодиёташ дар қолибҳои зерин чунин калимаҳоро мавриди истифода намудааст: *шира, нишона, девора, чашма, даста, гӯша, сабза, ханда, андоза, андеша, панча, сарфа, ҳафта, шоха, дандона, овоза, бўса, тунука, нақша, асира, латифа, вайрона, ҳалқа, чиркоба, даҳана, қафаса, машъала, ҳамшира, савора, мусоҳиба, тана, Зиёда, дамона, даҳа, қаҳқаҳа, давра, чехра, дида, мурда, миёна, ҳавза, реза. Дар ҷумла: Вартаи жарф, дандона, найза, шамшери саҳраву шах ва теги харсангҳо...* [213, с.417].

Вожаи «**даста**» ифодакунандаи маъноҳои гуногуни луғавӣ буда, дар нутқ ба маъноҳои мухталиф истифода мегардад. Калимаи мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дорои чунин маъноҳо мебошад: 1. Он қисми абзор, ки ба даст гирифта мешавад, қабза, масалан, *дасатаи шамшер, корд, арра, дастаи кӯза* ва ғайра. 2. *Дастаи гул, гулдаста; даста бастан...* 3. Нумератив, *миқдоре ё қабзае аз чизе*; 4. *Гурӯҳ, тӯда*. 5. *Ёр, мададгор*, 6. *Масҳара, мазҳака, хандахариш* [232, с.346]. Калимаи мазкур аз решаи **даст** ва пасванди **-а** таркиб ёфта, дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ ба маъноҳои гуногуни луғавиаш мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Чунончи: *Баъзан дар саҳни бозори Шоҳмансур – паҳлуи рафи нонфурӯшҳо, димоғаш аз бӯи нону кулча ва фатирҳои гарм муаттар, гӯшҳои аз шӯру гавго ва ё шаҳрошуби савдогарон пур – эҳа, моли худро ҷунон меситоянд, ки аз номади қор хаста, гичу бедимоғ ба дастаи поядори ароба нишаста, қулоҳ болои чашмон ҳамонда, меҳаҳад мижаҳояшро пушонаду ба ганаби ширин равад* [213, с.294]. Аз муҳтавои ҷумла бармеояд, калимаи «**даста**» ифодакунандаи қисми болои ашё (дастаи ароба), ки ба даст гирифта мешавад, омадааст. Ё мисоли дигар: *Тамоми мошинҳо, ки БТР-и Сарвари давлатро ҳамроҳӣ мекарданд, бо Парчамҳои Тоҷикистон, ки маҳз ба ин муносибат дӯзонда шуда буданд, зебу зиннат ёфта буданд, то мардум бифаҳманд, ки на қадом дастаи роҳзанҳо, балки ҳукумати қонунӣ ба пойтахт баргаштааст* [213, с.395]. Дар ҷумлаи зерин вожаи «**даста**» ба маънои гурӯҳ ва тӯда истеъмол гардидааст. *Вақти говгум садои*

дастгоҳи гуфтаи Меҳрони омӯзгор якбора баланд шуд ва дар як чашии задан **дастаи** нур аз болои сари мардум гузашта, ба чодари сафед бархӯрд [213, с.89]. Дар мазкур калимаи «**даста**» ба вазифаи нумератив омада, микдорро фаҳмондааст. Ва дар саҳни ҳавлӣ, бо ҳар ҷунбишу гирев, печутобу талвосаи пайкари сӯзон отаи афзунтару баландтар **забона** мезанад [213, с.193]. Розӣ ишудам, вале дар ниҳодам боз ҳамон отаи ишубҳа **забона** зад [216, с.128]. Дар ҷумлаи мазкур калимаи «**забона**» ба маънои баландшавии шуълаи отаи корбурд шудааст.

1. Ба воситаи пасванди **-а** аз исмҳои гуногун исми нав сохтааст: *сарфа, ишира, тира, овоза, шоха, савора*. Масалан: – Ба **сарфакори** муаллима қоиш ишудам [213, с.247]. Дарёи шеърӯ сухан, ҳазинаи ҳикмату панд. Сухбати ҷононае аз «Маснави маънавӣ» ё осори Мирзо Бедил, «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ, «Комдӣ ва Мадан»-и Ҳоҷӣ Ҳусайн, рӯзгори булаҷаби сӯфиёну орифон, қаромату илми қолу ҳол **ишира** мебандад [213, с.252]. Чун девбоди ҷангу бераҳмиҳои дохилӣ ба ҷархишу печиши марғбор ҳаёти осударо **тираву** тор ва зиндагии мардуми шаҳру деҳотро захрогин сохт, ибтидо кӯчокӯч аз пойтахт, синас гурезогурез аз вилояти Хатлон авҷ гирифт [213, с.259]. Падари раҳматияи дар ҳолатҳои тангдастӣ ба модараш таъкид мекард: «Сири хонара ҳаргиз дағдағаву **овоза** нақун [213, с.297]. Ва чун аз вазиши бод гулбаргҳои **шоҳаҳои** бодому себ, шафтолуву зардолу ба васати ҳавлӣ нарму рақсон ё печону тобхӯрон парвоз мекунад, духтаракон пойи урён бо шодиву сурури дигар тағи дарахтон давида, дар фазои пурэхсони гулбоз шӯху сармаст мечархиданду мерақсиданд [213, с.232]. Вале Ҳалим намедонист, ки падараш тифлаки ширхора ва шишаи шир дар оғӯш, бист сол пеш аз ноилоҷӣ аз деҳи кӯҳистон роҳи дарозро гоҳ **савораву** гоҳе пиёда тай карда, ҷуста-ҷуста ба ин ҳавлӣ ба умеди омада буд, ки ин зан фарзандашро дар хориву зорӣ нагузошта, мегирад ва то раҳгарду нонхӯр ишудан бо меҳр ўро шир мемақонаду тарбия мекунад [213, с.319].

2. Тарикӣ калимасозӣ аз сифати аслии исми моддӣ сохтааст: *сабза, тунука, вайрона*. Чунончи: Зеби зимистон барфу зеби баҳор борони найсон, офтобаки гарм, **сабзаи** махмалин ва гулу себарга аст [216, с.79]. Воқеан мо мафтуну

хайратзадаем аз дидани кӯли пуришаҳомату асрорангез, ки дар фароз байни талу теппаҳои аз фавҷи гулу **сабза** рангинқабо ҷо дорад [213, с.341]. Синас бо ёрии ошноҳо аз **тунукаву** оҳанпора ба ҷойи соғуи хурд бағоче сохт, ки чанд халта борро ғунҷонад [213, с.293]. Ҳар чи дар **вайронаи** мо диден, дар ободиҳо нагӯен... [213, с.46].

3. Бо пасванди **-а** аз шумора исм сохтааст: **ҳафта**, **чилла**, **панча**. Масалан: – Ҳоҳад ҳар рӯз, нахоҳад, охири **ҳафта** меояд [216, с.130]. Ў ҷонталвоса каф ба ҷойи дард заду бархест ва дид, ки аз зарбаву молиши **панча** дар банди по мӯрчаи зиёде куштаву нимҷон шудааст [213, с.220]. – Ҳоҳад ҳар рӯз, нахоҳад, охири **ҳафта** меояд [216, с.26]. Дар қолиби калимаи ҳафта 12 маротиба истифода шудааст. Мисоли дигар: Рӯзи дигари **чиллаи** тобистон тобути Раҳимбекро аз мурдаҳона бароварда, ба деҳа ғуселонидем [216, с.112]. Ў риши пахмоқи зардтобаширо бо **панча** шона зада, бо як фориғболии ба худ хос суҳанаширо идома дод [216, с.6].

Дар қолиби асосҳои замони ҳозира ва гузаштаи феъл омада, номи амалу ҳолати гуногунро ифода кардааст: **ҳанда**, **андоза**, **бӯса**, **реза**, **дида**, **мурда**. Чунончи: Ана ҳамин хел ҳазору як шубҳа, дарду доғ дар дил, ҷигарбанд ба хок супорида, боз умедаке ҳам доштанд, ки ин мурдаи каси бегона буд ва шояд гулписари онҳо рӯзаке даҳон пури **ҳанда**, сари сина пури нишон, борхалта ба кифт ҳамоил, аз дар медарояд [213, с.228]. Духтарак зӯр мезад, ки лабони ба **ҳанда** моилаширо ба ҳам пайвандад, то дандонҳои резаи аз таъсири ширинӣ сиёҳтобишудаширо касе набинад, лек наметавонист [229, 8]. Ба ростӣ, танҳо Худованд метавонад сурати мардро ба ин **андоза** ба пайкараи шинаму мутаносиб биофарад [213, с.235]. – Ҳоло модараи **бӯса** накарда-дия [216, с.165]. – Ҳоло модараи **бӯса** накарда-дия [216, с.93].– Фардо ҷувонагови парвоира бе даъвову саркашӣ кушта, хушрӯ пӯст кандаву **реза** карда, ба майдон фирист [213, с.200]. Духтарак зӯр мезад, ки лабони ба **ҳанда** моилаширо ба ҳам пайвандад, то дандонҳои **резаи** аз таъсири ширинӣ сиёҳтобишудаширо касе набинад, лек наметавонист [216, с.8]. Аммо ба тахта сахт задани мӯҳраҳо мисли дандонҳои арра, ки ҷӯбро **реза** мекунанд, майнаро озор медиҳад [216, с.9]. Вай дарро кушода, рӯ ба рӯиаш

Азроилро **дида**, аз тарс ҷонаш намебарояду бас [213, с.200]. Дар мамлакати пахтакор барои **мурда** кафанӣ наёвӣ, магар бадбахтӣ нест? [213, с.202].

4. Бо асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, номи гули дарахти мевадор сохтааст: **шукуфа**. Мисол: *Хандаи софу бегаиш ва гӯшнавози набераҳо хуни мургонро ба ҷӯи меоранд, ки андалебе аз байни буттаи аз **шукуфа** ҳарирпӯши настан, сараке аз сари шохи аргувон, зарговзаличе аз боғи ҳамсоя чаҳ-чаҳ меогозанд* [213, с.233].

5. Пасванди **-а** бо асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, исми шахсро ифода кардааст: **банда**, **талаба**. Масалан: *Ин саҳифаҳои сиёҳи таърихи навин ва рӯзгори талху нағбатбор ба қаҳрамонҳои замоне ҷавон ва нозуку орзупарвари **банда**, ки акнун одамони солманду баркамоланд, чӣ таъсире гузоштанд?* [213, с.278]. *Сипас каме ором ёфта, аз нав тафсири Эмомалиро шунида, ҳатто хост, ки ба додситон арз бикунад, – охир, чӣ хел омӯзгор аст, ки **талабагон**и худро то дар хун огушта шудан бикӯбад?* [213, с.258].

6. Бо бархе исмҳои моддӣ ҳамроҳ омада, аммо маънои пештараи калимаҳо тағйир намеёбад: **остон-остона**, **нишон-нишона**, **дон-дона**. Мисол: *Шодӣ, марди чорпахлуи хушсурату шофбурут, албатта барои огоҳондани соҳиби хона чанд карат ба **остона** пой кӯфтаву овоз рӯшан карда, барфи сару либосҳояшро метакад* [213, с.42]. *Ибтидо **нишонаи** нафиси дамидани сапедадам, сипас ранги тунуки гулобӣ, омад-омади хуршед дар домани дуродури осмон, хониши мургон афзуд* [213, с.410]. *...лабаи пури ханда, кафаи пур аз савғотиҳои бобо – кулчаву чанд **дона** хурмо ё анор, пас мегаиш* [213, с.324-325].

О. Қосимов дар рисолаи илмӣ худ «Калимасозии исм дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» дар боби «Алоқаи калимасозӣ ва вазифаҳои пасванди **-а**» оид ба исмҳое, ки пасванди **-а** қабул карда, маънои луғавӣ худро ҳифз менамоянд, маълумоти муътамад оварда, ҳамчун намуна исмҳои зеринро ёдрас шудааст: *кин-кина, хон-хона, чехр-чехра, набер-набера, карон-карона, ҳангом-ҳангома, ком-кома, нишон-нишона, дон-дона* ва амсоли инҳо [36, с.56].

Дар осори Абдулҳамид Самад илова бар ин калимаҳое, ки бо пасванди **-а** сохта шудаанд ва аз як реша таркиб ёфтаанд, исмҳоеро пайдо намудем, ки

асосҳояшон аз ду чузъ сохта таркиб ёфтаанд. Яъне, ин гуна вожаҳо аз калимаҳои ҷудогона, ибора ва калимаҳои тақлидӣ ва мураккаб сохта шудаанд: *пайроҳа, шаршара, себарга, чорроҳа, қаҳқаҳа, ҷамишира, гулгула*.

Дар вожаҳои *себарга, чорроҳа* аз таркибҳои *се барг, чор роҳ* тавассути воситаи пасванди **-а** исм сохтааст: *Танҳо садои канда-кандаи ба пайроҳа бархӯрдани кафшҳо ва нӯги асои Некном ба гӯш меояду бас* [213, с.27]. Дар як лаҳза дар гӯшаҳои чатри духтарак аз оби борон **шаршара** пайдо шуд [213, с.158]. Дар як лаҳза дар гӯшаҳои чатри духтарак аз оби борон **шаршара** пайдо шуд [216, с.81]. Зеби зимистон барфу зеби баҳор борони найсон, офтобаки гарм, сабзаи махмалин ва гулу **себарга** аст [213, с.158]. Ман, як поям дар лаби гӯр, он дунёям наздиктар, ҷонама кашонда рафтам ба **Чорроҳа** [213, с.195]. Бӯи атри гули хору гиёҳҳо димоғ муаттар мекунаду хониши мурғону **қаҳ-қаҳаи** селани кабкҳои дарӣ гӯш пур [213, с.346]. Дар ҷумлаи мазкур Абдулҳамид Самад калимаи **қаҳқаҳа**-ро дар шакли такрор (**қаҳ-қаҳа**) истифода бардааст, ки аз маҳорати забондонии худ дарак медиҳад. *Рафоати ҳамсоя – ҷамиширани шафқат ё парастори оилавиरो метавон фаромӯш кард?* [213, с.406]. *Ришханд, ҷунбучӯл, гулгула, миш-миш, пичир-пичир ба миён омад* [216, с.53].

Пасванди -анда. Ин пасванд дар забони форсии миёна дар шакли **-andak** ва **-andag** омада, таърихан аз ду пасванд **-and** ва **-ak** сохта шудааст [75, с.206]. Дар осори илмӣ [83, с.529-570; 80, с.87; 17, с.201] пасванди мазкур ба сифати морфемаи калимасозии сифати феълӣ ёдрас шудааст.

Пасванди **-анда** аз қолиби асосҳои замони ҳозираи феъл сифати феълӣ месозад. Аксарияти калимаҳои сохташуда бо роҳи калимасозии сарфию наҳвӣ ба исм гузаштаанд. Л. С. Пейсиков доир ба ин масъала ақидаронӣ намуда, мисолҳои зеринро ҳамчун намуна пешниҳод кардааст: *хонанда, ҷӯянда, гӯянда, интиҳобкунанда, интиҳобшаванда* [80, с.178].

С. Раҳматуллозода доир ба калимасозии пасванди **-анда** андешаи зеринро пешниҳод кардааст: «Дар забони адабӣ сифатҳои феълие, ки бо пасванди **-анда** ташкил меёбанд, бо қабули ҳама гуна воситаҳои морфологӣ ба исм

мегузаранд. Аммо дар баробари ин морфемаи **-анда** хосияти калимасозӣ ҳам дорад» [126, с.53].

О. Қосимов бошад дар «Шоҳнома» бо пасванди **-анда** аз асоси замони ҳозираи феъл истифода шудани 90 вожаро, ки 50 калимаи он бевосита ба категорияи исм роҳ ёфтаанд, муайян кардааст. Мисол: *офаранда, раҳонанда, нӯшанда, пажӯҳанда, физоянда* ва ғайра [36, с.117].

Забоншинос С. Низомова дар «Хамса»-и Низомии Ғанҷавӣ бо ин унсури калимасоз сохташавии 73 ҳолати сифати феълиро ёдрас шудааст [71, с.19].

Амлоев А. дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев 38 калимаро зимни курбурди мазмунофарии нависанда нишон додааст [5, с.21-22]. Дар осори Абдулҳамид Самад дар қолиби мазкур 37 калима истифода шудааст, ки аз 37 калимае, ки дар осори адиб мушоҳида гардидааст, 17-тои он бевосита бо роҳи исмшавӣ сохта шудаанд: *пурсанда, садақақунанда, раванда, навозанда, шунаванда, хӯранда, нависанда, нигоранда, хонанда, арӯсшаванда, паранда, фурушанда, пасоянда, намоянда, равуоқунанда, муҳосирақунанда, калонишаванда*. Чунончи: *Мӯйсафед пеши хирмани харбузаҳо даме рост истод ва бо нигоҳ як харбузаи бузурги барги най интиҳоб кард ва аз ҷавони **фурушанда** хоҳиш кард, ки онро биёрад* [213, с.112]. *Бинандаву **шунавандаҳои** ӯ, ду тан дар замин ва моҳи шуъларезу ситораҳои шӯхчаими осмон, моту ҳайратзада тамошояш мекарданд* [213, с.269]. ***Пурсандаҳо** дудила хомӯшӣ ихтиёр мекунанд* [213, с.303]. – *Бале, – посух додам дилпурона: – Баъди устод Айнӣ то имрӯз мисли он кас **нависанда**, донишманди зӯру тавоно ва ҳамадон дар хоки Тоҷикистон навуидааст...* [213, с.324]. *Аз гардишҳои танг ва нишебӣҳои лағжонаки роҳ **ронанда** мошинро оҳиста ва бо эҳтиёт ронд* [213, с.347]. *Чанд кӯшиши бебарор: гоҳе яккаҳон ногоҳ сурудро мебурад – нақаротро ин хел хондан лозим нест, гоҳе **навозандагон**, ноҷӯр менавозанд, баъзан дасти мондашудаи равшандиҳанда меларзад...* [213, с.374]. *Мехостам, ки китобҳоро аз рӯи арзишу мартабаи ҳунари **нигорандагии** муаллифон бонизом ҷо ба ҷо бигузорам* [213, с.404]. *Таъкид мекарданд, ки хомшӯрҳои гӯшти **паранда** фоида дорад* [213, с.410].

Пасванди -ак. Ин пасванд дар осори илмӣ [80, с.177-178] ҳамчун пасванди калимасоз ишора гардидааст. Морфемаи калимасози мазкур яке аз пасвандҳои сермаъно, синоморфема ва оморфема дар забони адабии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Вобаста ба хусусиятҳои калимасозии худ, дар забони тоҷикӣ вандҳо ду вазифаи грамматикиро иҷро менамоянд. Ҳам хусусиятҳои шаклсозӣ ва ҳам хусусиятҳои калимасозӣ доранд. Аз унвони пасвандҳои калимасоз бармеояд, ки хусусияти калимасозро доро мебошанд. Дар ҳолати қабул намудани пасвандҳои калимасоз калима маънои навро ба худ касб менамояд. Барои мисол, исми ғайришаҳси оҳан бо воситаи пасванди **-гар** дар қолиби *оҳангар* исми шахсро мефаҳмонад. Дар ин ҳолат хусусияти калимасозӣ ё худ маъниофаринии пасванди **-гар** ифода ёфтааст.

Дар мавриди хусусияти шаклсозӣ доштани пасвандҳо гуфтан мумкин аст, ки бо ҳамроҳ шуданаш бо ягон калимаи ҷудогона маънои луғавии пештараи калима бетағйир боқӣ монда, шаклан дигаргун шуда, муносибати субъективии гӯянда ба он ашё фаҳмонда мешавад. Барои мисол, ба вожаи «**хона**» мо пасванди шаклсози **-ча** илова намоем, калимаи мазкур тобиши маъноии нав нагирифта, ба хурдии ашё ёдрас шуданаш фаҳмонида мешавад. Дар ҳолати ишорагардида пасвандҳои мазкур на вазифаи калимасозӣ, балки шаклсозиро ба худ касб менамоянд.

Пасванди **-ак** вобаста ба хусусиятҳои калимасозии худ ба он гурӯҳи пасвандҳое дохил мешавад, ки ҳам хусусияти калимасозӣ ва ҳам хусусияти шаклсозиро иҷро карда метавонанд.

Ш. Рустамов дар мавриди фарқи пасвандҳои калимасоз ва шаклсоз андеша дорад, ки: «Аффикси калимасози **-ак** аз аффикси шаклсози **-ча** бо он фарқ мекунад, ки дар калимаҳои сохта тағйироти сифатӣ, вале дар шаклҳо тағйироти миқдорӣ мушоҳида мешавад» [96, с.41].

Мувофиқи сарчашмаҳои илмӣ пасванди **-ак** дар адабиёти таърихӣ истифода гардидааст. Аз ҷумла, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин пасванд ба сифати морфемаи калимасоз ёдрас шудааст. Хусусияти калимасозии ин

пасвандро дар асари мазкур О. Қосимов ба чунин шакл нишон додааст: Маҳсулнокии ин пасвандҳо дар иртибот бо забони «Шоҳнома» дар он зоҳир мегардад, ки номҳои исмҳои ифодакунандаи ашӯҳо ва мафҳумҳои махсуб меёбанд, ки дар зиндагии ҳаррӯза ба қор бурда мешаванд. Забони «Шоҳнома» бошад, аз назари услуб ва лексика дар сатҳи баланд меистад.

Бинобар ин дар он калимасозии пасванди **-ак** ва **-ча** пурра таҷассум ёфта наметавонад» [36, с.140].

Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ низ унсури калимасозии **-ак** хеле кам қорбурд шудааст [137, с.305].

Хусусиятҳои калимасозию шаклсозии пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ нақши назаррас дорад. Оид ба ин масъала Ш. Ниёзӣ дар мақолаи «Калимасозӣ дар исм» (дар забони ҳозираи тоҷик) чунин нишон додааст: «... вазифаи асосии пасванди **-ак** низ маънои хурдию навозиш додан аст. Вале дар забонамон чунин калимаҳо кам нестанд, ки дар гузаштаи дур дар калимасозии исмҳо нақши бузург бозидани пасванди **-ак**-ро гувоҳӣ медиҳанд. Аз ҷумла: *шинак, бандак, чинак, пайвандак, айнак, ҳарак, сӯзанак, баргак, моҳихӯрак, чирчирак, оташгирак ва монади инҳо*» [67, с.12-19].

Абдулҳамид Самад дар эҷодиёти худ хусусиятҳои калимасозию шаклсозӣ ва вазифаҳои дастурии пасванди **-ак**-ро моҳирона ба қор бурда, миқдори зиёди калимаҳо сохтааст. Дар осори нависанда пасванди **-ак** ҳам ба вазифаи калимасозӣ ва ҳам ба вазифаи шаклсозӣ истифода гардидааст.

Дар осори нависанда бо пасванди **-ак** 15 калима сохта шудааст. Аз ҷумла: *айнак, дастак, нӯстак, чашмак, хомӯшак, донак, бандак, қарсақ, чапақ, чангақ, нармақ, кирмақ, кӯрақ, ҳарак, гӯшақ, ҷӯяқ*.

Аз рӯйи хусусиятҳои грамматикӣ худ ин исмҳо дар навбати худ ба чунин гурӯҳҳо тақсим мешаванд:

1. Тавассути исмҳои исми наф мебардоранд: *айнак, дастак, ҳарак, чангақ, чашмақ, нӯстак, донақ, гӯшақ*. Масалан: *Муаллим боз чанде сигарет кашид, баъд гӯё аз сӯзиши байни ангиштон ва лабонаш ба худ омада, як такон хӯрд, бо қароҳат нӯги сигаретро ба хокистардон паҳш карда, айнак аз рӯйи миз гирифта*

ба чаши монд ва дуру дароз ба Пакана нигарист [216, с.15]. Раҳматшоҳ чанд қадам тарафи дар ниҳод, аз **дастак** дошт, вале баргашта узроме зифт [216, с.85]. Муҳаббатат ба китоб бениҳоят зиёд будааст, додар, – пичингоме зифт амакам ва ба **хараки** бари роҳ, ки сояи дарахти себ ба болои он афтода буд, амонат нишасту бо ришханд афзуд [216, с.48]. Колхозии «Иттифоқ» ҳар сол андаряк чил қуттӣ тухми **кирмак** нигоҳубин мекард [228, 46].

2. Бо сифатҳо омада, исми месозанд: **кӯрак**, **нармак**, **хомӯшак**. Чунончи: То кай фикру зикри ҳар роҳбар аз поин то боло ва деҳқони хокпошии саҳро шабу рӯз танҳо пахта бошаду ҳисоб кардани **кӯрак**, барзиёд иҷро намудани нақша [213, с.308]. Вале Илос ӯро нас хонд ва аз дасташ **нармак** дошта, се-чор қадам ба канор бурда, аввал ба пасу пеш ингаристу оҳиста зифт [213, с.244].

Вожаи «**нармак**» дар ҷумлаи болоӣ таҷассумгари нармӣ ва маҳинии дасти инсон аст, ки нарму мулоим ишора гардидааст. Бинобар ин «**нармак**» ном гирифтааст: Кӯчондани мардуми кӯҳистон аз ҷойҳои хушобу ҳаво ба таҳдашт ё водиҳои саросар найзори ботлоқ, пурмагасу **хомӯшак** ба хошири заминкушоӣ ва ба пахтазор табдил додани ҳар ваҷаб замин қаҳрамонӣ ҳисоб меёфт [213, с.308]. Дар ҷумлаи мазкур калимаи «**хомӯшак**» як навъи магаси хунхора аст.

3. Тавассути асосҳои замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, исми сохтааст: **ҷӯяк**, **бандак**. Масалан: Сухбату ҳарфҳои раиси хоҷагиро дар бораи махсусияти картошкапарвариш маҳаллӣ шунида Президент ғайричашидошти ҳама ҳам шуда, аз **ҷӯяки** наздик буттаеро кашид [213, с.401]. **Дастбандак**у **побандак**, рӯкашу пуштакӣ, лату путаш тайёр аст [213, с.289].

4. Бо калимаҳои тақлидӣ-овозӣ, исми месозанд: **чапак** (кафкубӣ), **хуштак**, **қарсак**, **шипнак**, **чирчирак**. Чунончи: Аз сарғаҳи водӣ, аз он сӯе, ки қуллаҳои барфин воқеъ гаштаанд, насиме мевазад ва барғҳои аз як тараф сабзи ҷилдор ва аз тарафи дигар пахтасон сафеди дарахтон оқилона **чапак** мезаданд [216, с.272]. Боз **хуштаки** тир шукуҳи тафси рӯзро шикаст ва боз чарахсаву чилчаи чакка ба ҳар тараф парид [213, с.421]. – Дар хона, ошно, рӯи қолин ҳам **шипнак** мепошидӣ [213, с.414]. Зимнан замзамаи **чирчирак**, ки шояд ҷуфти худро овоз меод, аз пичир-пичири нишастагон баландтар буд, хело ширин

ба ғӯш мерасид ва пеши назар шаби хомӯшу маҳтобӣ, гандумзори беканору тиллорангро падидор месохт [216, с.157].

Пасванди -ворӣ. Пасванди мазкур аз исм исмҳое месозад, ки маводи маҳсулот ва мафҳуми дар асос ифодаёфтаре мефаҳмонад. Доир ба хусусиятҳои калимасозии ин пасванд дар сарчашмаҳои илмӣ маълумоти арзишманде зикр шудааст. Масалан, забоншинос Ш. Ниёзӣ бо исм омадану исми ҷомеъ сохтани пасванди мавриди таҳқиқро таъкид карда, чунин мисолҳоро намуна овардааст: *пӯшокворӣ, чиниворӣ, либосворӣ, астарворӣ, шоҳиворӣ, хӯрокворӣ* [67, с.21].

Пасванди калимасози **-ворӣ**, аслан, аз пасванди **-вор** ва морфемаи **-ӣ** таркиб ёфтааст. Калимаҳои дар ин қолиб сохташуда бо ду роҳи калимасозӣ сохта шудаанд. Зинаи аввали калимасозии ин гуна калимаҳо ба воситаи пасванди **-вор** сурат гирифтааст. Аз ҷумла: *шоҳивор, астарвор, либосвор* ва амсоли инҳо. Зинаи дуюми калимасозии калимаҳои мазкур ба воситаи морфемаи **-ӣ** сурат гирифтааст. Мисол: *шоҳиворӣ, астарворӣ, либосворӣ*. Сохтори ин калимаҳо ба таври зайл аст: *шоҳӣ+вор+ӣ, астар+вор+ӣ, либос+вор+ӣ*.

Баррасии пасванди мазкур дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бо ду роҳ ифода ёфтааст: ҳамчун пасванди қиёсӣ, ки дар ин маврид модули пасоянди «барин»-и забони адабиёт (*йа дъхта доръм гъл ворӣ*) ва ҳамчун пасванди калимасоз (*астарворӣ, доруворӣ, авқотворӣ*) омадааст [126, с.84].

А. Амлоев зимни баррасии худ дар настри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев пасванди мазкурро дар таркиби калимаҳои *озуқаворӣ, либосворӣ, хӯрокворӣ, сӯзишворӣ, сӯғворӣ* таҳқиқ намудааст [5, с.80].

Абдулҳамид Самад бо ин пасванд дар асоси қолибҳои суннатии калимасозӣ аз исмҳои *либос, озуқа, хӯрок, сӯзиш, сӯғ* исмҳои нав дар шакли *либосворӣ, озуқаворӣ, хӯрокворӣ, сӯзишворӣ, сӯғворӣ*-ро дар осори худ мавриди қорбурд қарор додааст. Исмҳои мазкур аз рӯйи сохт ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда шудаанд:

1. Вожаҳое, ки аз исмҳои ҷинс бо воситаи пасванди **-ворӣ** сохта шуда, нисбату мансубият ё таъиноти маводи маҳсулотро мефаҳмонанд: *хӯрокворӣ,*

либосворӣ, озуқаворӣ. Қолибҳои мазкур чунонки ишора намудем, аз рӯи сохт фарқ мекунад. Калимаи якумин аз исми сохтаи *хӯроки* аз решаи **хӯр** (асоси замони ҳозираи феъл) пасванди **-ок** сохта шудааст, ба воситаи пасванди **-ворӣ** дар чунин қолаб омадааст: *хӯр+ок+вор+ӣ*. Ду калимаи баъдӣ аз исмҳои сода ва пасванд дар шакли *либос+вор+ӣ* ва *озуқа+вор+ӣ* омадааст. Масалан: *Ниёз ҳангоми аз кор баргаштан сари қадам аз мағоза ё бозор харидану овардани маҳсулоти хӯрокворӣ, рӯзҳои истироҳат таъмири шикасту рехти бом ва дару девори хонаро пазируфт; ҷо-ҷо ба деворҳо гул ҳам партофт* [213, с.286]. *Ҳалим, дастовезе аз қандинаву либосворӣ дар сумка, аз шохроҳ ба дастӣ рост тоб хӯрда ба тангкӯча ворид шуд ва пас аз чанд қадам назди дарвозаи кабудӣ боҳашамате дудила истод* [213, с.316]. *Алҳол вазифаи муқаддаси аскарҳо нағз ҷангидану душманро ба зону шинондан бошад, қарзи мову шумо таъмини сарулибос, озуқаворӣ аст* [213, с.84].

2. Вожае, ки аз исмҳои маънӣ ба воситаи пасванди **-ворӣ** таркиб ёфта ва мафҳуми дар асос инъикосгардидаро фаҳмондааст: *сӯзишворӣ*. Сохтори исми мазкур чунин аст: *сӯз+иш+вор+ӣ*. Чунончи: *Мардум ҳангоми хайрухуш анвои хӯрданиву сӯзишворӣ, ҳатто қуттиҳои гӯғирдро ба ӯ доданд* [213, с.348].

Чӣ дар осори хаттӣ ва чӣ дар забони шифоҳӣ вожаҳои мазкур аз ҷониби қишрҳои гуногуни ҷамъият ба шакли ғалату гӯшхарош мавриди истифода қарор дода мешавад. Масалан, ба ҷойи *либосворӣ-либоса, хӯрокворӣ-хӯрока* ва амсоли инҳо.

М. Қосимова масъалаи ғалат қор фармудани ин гуна калимаҳоро мавриди танқид қарор дода, роҳҳои беғалату дуруст ва мувофиқи дастур ва меъёрҳои ҷорӣ забон навиштани калимаҳои номбаршударо ишора кардааст. Чунончи, муҳаққиқ зикр кардааст: «Ба калимаҳои *хӯрок (хӯрока), либос (либоса), пӯшок (пӯшока)* пасванди **-а** ҳамроҳ намешавад, ин гуна калимасозӣ ҷавобгӯии меъёри забони адабии тоҷикӣ нест» [42, с.36].

Аз таҳлили мисолҳои дар эҷодиёти нависанда матраҳшуда аён гашт, адиб ба ин масъала диққат дода, калимаҳои дар асоси ин қолиби калимасозӣ истифоданамудаи ӯ ба талаботи меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ мувофиқ аст.

Пасванди -ча. Ин пасванд дар ташаккули номи предмети мушаххас бо пасвандҳое, ки маънои камкунанда доранд, низ иштирок мекунад: **-ча, -за, -жа, -из, -иза, -изак.** Ҳамаи ин морфемаҳо варианти пасванди **-ча/-ича** мебошанд, ки дар форсии миёна дар шакли *čak, -ičak* корбурд шудааст [75, с.210-214]. Аз рӯйи ин хусусият бемаҳсул буда, дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад якчанд шаш вожа ба назар мерасад: *калоча, олуча, мӯрча, тоқча, остинча, думча.* Масалан: *Воқеан, аз ҳар гапу калоча захри зақум хӯрда, обу адо шудан чӣ фоида? Лекин аз мероси бобой ҳам даст кашидан амри муҳол будааст...* [216, с.73-74]. *Сир тинҳон намонд ва гапу калоча оташи кинаву кудуратро беиштар домон зад* [213, с.62]. *Ва ба ёдаш расид, ки ҳоло бачаҳо биоянду чашмони ашқолудаширо бинанд, сад гапу калочаи дигар мебофанд, ба ҳолаш меҳанданд* [213, с.313]. *Мисли мӯрча мудом мечунбанд* [213, с.287]. *...Некном аз тоқчаи кунҷи хона кофтаву ёфта дода будаиш...* [213, с.63]. *Ай чонам шавӣ, зудтар бо остинча бигираиш...* [213, с.40]. *Думчаҳои тару қаҳваранг нишонаи он буданд, ки хӯшаҳо дируз аз тоқанда шудаанд* [213, с.412].

Пасванди -она (-ёна) дар исмсозӣ каммаҳсул аст, бештарини исмҳо тавассути калимасозии пасванди **-она** аз сифат гузаштаанд. Ин пасванд дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ каммаҳсул [17, с.113] ва дар баъзе дигар бемаҳсул [98, с.131] ишора гардидааст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» пасванди **-она** чунин тавзеҳ гардидааст: «Она калимаи нисбат аст, чун *моҳона* ва *солона* ва *рӯзона*» [227, с.28].

Ш. Ниёзӣ роҷеъ ба пасванди **-она** сохта шудани исмҳо андешаи асоснокро пешниҳод кардааст: «Дар забонамон (хусусан, дар асарҳои оид ба таърих асарҳои бадеии оид ба ҳаёти тореволютсионӣ) исмҳои зиёде бо пасванди **-она** дида мешаванд: «Ба подшоҳӣ закот ва *аминона* медиҳам – Айнӣ», «Як танга *котибона*, ду танга *муҳрона*, ним танга *хидматона*... Айнӣ» «Ба шодиёнаи ин ба ҳама мардикорон ҷавоб додааст – Р.Ҷ.» [67, с.21].

Қисми зиёди исмҳо бо пасванди **-она** сохташуда, аз сифат ба исм гузаштаанд [98, с.131]. Дар «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо ин унсури калимасоз ду вожа сохта шудааст: *тозиёна, мӯрёна* [137, с.304].

А. Амлоев дар доираи калимасозии пасванди **-она** дар осори Ф. Муҳаммадиев калимаҳои *моҳона, тозиёна, шукрона, шодиёна*-ро ёдрас шудааст [5, с.87].

Аз таҳлили мисолҳои зикргардида аён мегардад, ки **-она** бо исмҳои омада, номи ашё месозад, ки онро аз рӯйи таъиноташ нишон медиҳад. Ин пасванд дар осори А. Самад аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исме месозад, ки тухфа, инъом, асбоб ва муздро мефаҳмонад: *шукрона, идона, тӯёна, моҳона* ва ғайра: *Яктааш мурад, шукрона* мекунӣ, андаке осуда мешавӣ, лекин боз мебинӣ, ки аллакай чойгираш пайдо шуд... [216, с.6]. Хони **идонаи** зиёфат кушода буд ва ин маротиба низ пешбинӣ, гувоҳи дил Эмомалӣ Раҳмоновро нафиребид [213, с.388]. *Ангуштарии тӯёноро* худам барои шумо меёбам... [216, с.67]. – *Шумо бо чойи хоб ва моҳона таъмин мешавед* [216, с.18].

Пасванди -ок дар забони форсии миёна бо шакли **-âk** дарҷ шудааст [85, с.30]. Дар сарчашмаҳои илмӣ ин пасванд ҳамчун морфемаи бемаҳсул [24, с.14; 17, с.113] ишора гардидааст. Тавассути он на танҳо аз калимаҳои нави исм сохта намешавад, балки доираи истеъмолаш басо маҳдуд буда, танҳо ба якчанд калима маҳдудистеъмол гардидааст [24, с.146].

Дар таҳқиқоти анҷомдодаи мо, Абдулҳамид Самад дар осораиш вобаста ба ин пасванд 3 вожаро мавриди истифода қарор додааст: *хӯрок, нӯшок, пӯшок*. Масалан: *Ў ҳамон рӯз аз ҷое қуттии калони картонӣ пайдо кард ва барои сагу бачаҳояш хона сохт; аз оиҳонаи хобгоҳ устухону пасмондаҳои хӯрокро* оварда, ба он ҷо гузошт [216, с.24-25]. ...марде чорпахлӯ, чорафзор, дар сар кӯлоҳи нӯгтези ситорадор, дар тан **пӯшоки** сабзтоби сарбозӣ, тугмаҳои пероҳанаи шабеҳи гули қоқу заб-зарди ҷилодор, дар по мӯзаҳои пошинаву соқбаланди сип-сиёҳи ҷилодор, савори аспи масту бодпо чаши дӯхтанд [213, с.7].

Пасванди -ол. Дар забони адабии тоҷик дар баробари пасвандҳои сермаҳсулу каммаҳсул як қатор пасвандҳое дида мешаванд, ки миқдоран кам буда, тавассути онҳо як ё якчанд калима сохта шудаасту халос. Чунин пасвандҳоро дар забон пасвандҳои бемаҳсул ном мебаранд. Пасванди **-ол** ба

ин гурӯҳи пасвандҳо шомил мегардад. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ сохташавии вожаҳои зерин ба чашм мерасад: *чангол, думбол* [71, с.67].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пасванди **-ол** бемаҳсул буда, танҳо дар таркиби калимаҳои *думбол, чангол* ба чашм мерасад. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» барҳақ омадааст: «Пасванди **-ол** ба қатори пасвандҳои бемаҳсул шомил буда, аз исмҳои модӣ узви бадан месозад, ки монандиро мефаҳмонад» [17, с.113]. Барои намуна дар ин сарчашма ду мисол зикр гардидааст. Чунончи: *дунбол, чангол*.

А. Амлоев дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев калимаҳои *дунбол* ва *чангол*-ро ёдрас шудааст [5, с.100].

Абдулҳамид Самад дар асоси қолиби калимасозии пасванди **-ол** ду калимае, ки дар сарчашмаҳои илмӣ ишора шудааст, истифода кардааст: *дунбол, чангол*. Масалан: *Қайсу Раҳимбек дунболи духтарон рафтанд* [216, с.68]. ...*хам шуда аз гӯшаи ҷойнамоз бо нӯги чанголҳои коркӯфтаву чандираи чанд дона тут бардошта ба даҳон партофта, сипас шири меваҳоро макида-макида суханаширо идома дод...* [213, с.31].

Пасванди -дон. Ин пасванд яке аз пасвандҳои сермаҳсул ба ҳисоб рафта, аз исмҳои конкрет исми зарфият месозад. Ин хусусият ва вазифаи грамматикӣ пасванди **-дон** дар осори илмӣ ба таври ҷашмрас ишора шудааст [67, с.22; 150, с.151; 98, с.132].

Ин унсури калимасоз дар адабиёти классикӣ ҳамчун як воситаи ба вуҷуд омадани калимаҳои нав мавриди қарор гирифтааст. Чунончи, дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавӣ бо ин пасванд 6 калима қорбаст шудааст [36, с.128]. Дар «Хамса»-и Н. Ганҷавӣ миқдори калимаҳои бо ин пасванд сохташуда ба 10 адад мерасад [71, с.73]. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад доираи истеъмоли ин пасванд хеле маҳдуд ба назар расида, дар асари номбурда бо ин унсури калимасоз ҳамагӣ як калима сохта шудааст [137, с.229]. Дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев доираи қорбуди пасванди мазкур фаровон буда, 17 калимаро истифода намудааст [5, с.49].

Доираи истеъмоли пасванди **-дон** дар забони адабии ҳозираи тоҷик нисбат ба давраҳои пеш серистеъмол ба назар мерасад ва ҳамчун пасванди сермахсул дар сохтани калимаҳои зиёд истифода мегардад.

Абдулҳамид Самад дар эҷодиёти худ бо пасванди **-дон** 33 калимаро истифода кардааст: *новадон, коҳдон, хонадон, намакдон, отаишдон, шамъдон, ҳисобдон, дегдон, таърихдон, ғалладон, раҳдон, ҷомадон, дорудон, кордон, хокистардон, ҳолдон, китобдон, бордон, роздон, сиёҳдон, зиндон, муқаламдон, хирмандон, яхдон, гулдон, тирдон, рангдон, манқалдон, ашкдон, лойдон, пешобдон, туфдон* ки дар миёни онҳо вожаҳои **намакдон, шамъдон, дорудон, хокистардон, муқаламдон** ба назари мо махсули эҷоди ҳуди адиб мебошад. Чунончи: *Намак меҳӯранду намакдон мешикананд...* [213, с.113]. *...ишшаи пилтачароғи то нисф пури равғани замин, дар тоқи секунча шамъдон, санги отаишзана, дар халтачае орд, дар чаҳдеге тутпису қурут...* ҳамчунин даруни сабади овехта пора-пора нонҳои мисли тароша хушк ба дастархони рағзагӣ печонда [213, с.41]. *Дорудони* булаҷабу асрорангез дар даст сӯйи бунгоҳ меширофт [213, с.94]. – *Ў аз даҳонаи ҷалқа-ҷалқа дуд бароварда, пасмондаи сигаретро бо кароҳат ба хокистардон партофт* [213, с.138]. *Лавҳи наққошӣ ва хурмаҷаи муқаламдон, ки аз пиразани кӯзагари деҳаи Файзоба бо чанд кӯзаву офтобаи хурду бузург гирифта буд, дар устохонаи худсохти кунҷи ҳавлӣ зери чангу хоки ҳодисаҳо зору ҳайрон монданд* [213, с.280].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» исми сохтаи *ғалладон/ғаладон* ба маънии анбори ғалла, бордон, ҷойи нигоҳ доштани ғалла омадааст [232, с.645]. Дар ҷумлаи зерин калимаи мазкур ба маънои ҷойи махсусе, ки дар тағи миз барои гузоштани ин ё он ашё сохта шудааст, мавриди истеъмол қарор гирифтааст: *Тирамоҳ мардумро азоб надод: барои ҷамъовариҳои ғалладона, меваву чева, захираи коҳ, ҳезуму аловӣ, нӯшондану андовидани иморатҳои наву кӯҳнаи фурурафта хеле созгор гузашт* [213, с.90].

Решаи калимаи *новадон-нова* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маъноҳои зерин қорбурд гардидааст: 1. Ғулаҷӯби миёнҳоӣ, ки гилкорон ба он гил

мекашонанд; 2. Нов, об, нам; 3. Лӯлаи об, ки оби боронро аз бом ба замин мерезонад; нова, тарнов [232, с.862].

Агар калимаи **нова/нов** мафҳуми луғавии вожаи «**новадон**»-ро дода тавонад, ҳочати илова кардани пасванди **-дон** дар чист? Бояд донист, ки дар исми «**новадон**», решаи «**нова**» ба маънои «**об**», чунонки дидем, истифода шуда, пасванди **-дон** аз ин исми моддӣ исми ифодакунандаи зарфият сохтааст: *Чак-чаку шилдириси оби борон, ки аз новадонҳои гӯшаи иморатҳо мешорид, чун пештара ширину гӯшнавоз нест* [213, с.158].

Абдулҳамид Самад калимаи «**оташдон**»-ро дар ҷумлаи зерин ба маънои «манқалдон» корбаст кардааст, ки хусусияти аккозионалӣ дорад: *Пиразан дар атрофи **оташдон** мисли гаҳвораҷунбонак ҷунбучӯл дошт...* [213, с.185].

Калимаи «**зиндон**» аслан аз ҷузъҳои **zaina** (аслиҳа) ва **dana** таркиб ёфта, маънои кӯрхона ва торикистонро мефаҳмонад [98, с.17].

Чи дар забони классикӣ ва чи дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи «**зиндон**» ба маънои «**ҳабсхона**», яъне ҷой ва макони ниғаҳдории гунаҳкорон, ки аз озодӣ маҳрум шудаанд, истифода мегардад.

Бо вучуди он ки исми «**зиндон**» таърихан аз ду ҷузъ иборат аст, имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ асоси калимаи «**зиндон**» ва «**зин**» маънии пештараи худро (аслиҳа) аз даст дода, ба маънии афзоре, ки барои нишастан ба пӯшти асп ва дигар чорпоёни саворӣ мебанданд, фаҳмида мешавад [232, с.451].

Аз ин рӯ, бо сабаби барҳам хӯрдани маънои луғавии асоси калимаи «**зиндон**» **-зин** вожаи мазкур ба гурӯҳи исмҳои рехта шомил мегардад.

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад калимаи «**зиндон**» ба маънои имрӯзааш – макони ниғаҳдории гунаҳгорон, яъне маҳбусон истифода шудааст: *Урдугоҳ, ҳарчи бошад, беҳтар аз **зиндон** аст* [213, с.271].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии исмҳои бо пасванди **-дон** сохташуда ба натиҷае расидем, ки адиб бо ин пасванд калимаҳое монанди **намакдон, шамъдон, дорудон, хокистардон, мӯқаламдон** сохтааст, ки аз маҳорати баланди ҳунарии Абдулҳамид Самад шаҳодат медиҳад.

Пасванди -ин. Ин пасванд аз рӯйи хусусияти калимасозиаиш дар низоми калимасозии исм ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад. Ин пасванд дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дарҷ нашудааст. Морфемаи **-ин** бо исм омада, номи шайъ месозад.

Дар адабиёти классикӣ бо ин пасванд аз қолиби исм исмҳои дигар сохта шудааст. Чунончи, дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо ин пасванд ду калима – *пӯстин* ва *болин* сохта корбаст гардидааст [137, с.298].

Пасванди **-ин** дар осори нависанда бемаҳсул буда, нависанда бо ин пасванд як калимаро истифода кардааст: *пӯстин*. Чунончи: – *Қандак, якбора пӯстина чаппа напӯш: ду-се рӯзи дигар тоқат бикун...* [213, с.285].

Пасванди -гоҳ. Ин пасванд дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмол буда, дар адабиёти гузашта, ҳамчун калимаи мустақилмаъно нишон дода шудааст. Аз ҷумла, дар «Ғиёс-ул-луғот» морфемаи **-гоҳ** ба маънии *тахти подшоҳӣ, тахту ҷой, хайма* ва ба маънои *довӣ қимор* омадааст [228, с.188].

Дар адабиёти классикӣ пасванди **-гоҳ** ба сифати калимаи мустақил истифода мегардид. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин пасванд ба вазифаи морфемаи маконсоз дохил гардида, барои сохтани исмҳои ифодакунандаи макон хизмат мекунад.

Хоча Ҳасани Нисорӣ хангоми гурӯҳбандии исмҳои зарф, ки онро ба шаш қисм ҷудо кардааст ва дар қисми панҷуми он бо пасванди «**-гоҳ**» чор мисолро ёдрас намудааст: *хобгоҳ, оромгоҳ, размгоҳ, ҳарбгоҳ* [129, с.54].

Ш. Ниёзӣ дар хусуси истеъмоли пасванди **-гоҳ** дар забони адабии ҳозираи тоҷик сухан ронда, ба воситаи ба исм ҳамроҳ кардани морфемаи **-гоҳ** номи маҳалли иҷро шудани амалеро зикр кардааст. Ҳамчунин, бо исм омадану номи ашё сохтани ин унсури калимасозро ёдрас шудааст [67, с.21].

Ш. Рустамов оид ба калимаи мустақилмаъно будани пасванди **-гоҳ** чунин андеша дорад: «Гоҳ аслан калимаи мустақилмаъно буда, бо мурури замон маънои мустақили лексии худро гум карда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба суффикси сермаҳсул табдил ёфтааст» [98, с.132].

Ба андешаи мо, ақидаи Ш. Рустамов ба ҳақиқат наздик аст: «Калимаи **-гоҳ** на пасванди чудой ва на зарф, балки исмест, ки мисли калимаҳои вақт, замон, дамро ба таври умумӣ ифода менамояд ва мавқеи махсуси истеъмоли дорад» [193, с.4].

О. Қосимов низ ақидаи ҳамчун лексемаи мустақил мафҳуми замонро доштани вожаи «**гоҳ**»-ро ҷонибдорӣ менамояд: «Калимаи **-гоҳ** чи дар давраҳои пеш, чи дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба маънои замон, вақт мустақилона истифода мешавад» [36, с.158]. Ҳамзамон, муҳаққиқ дар «Шоҳнома» 450 маротиба ҳамчун калимаи мустақил ба маънои ҷою тахт истифода шудани ин пасвандро ёдрас шудааст.

А. З. Розенфелд шакли **-goh** – ин морфемаро оварда, чун калимаи мустақил тарҷума кардааст [153, с.78].

Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ба воситаи пасванди **-гоҳ** аз рӯйи таҳқиқоти анҷомдодаи С. Ҳалимов 10 калима истифода шудааст: *шикоргоҳ, хобгоҳ, тафаручгоҳ, даргоҳ, камингоҳ, боргоҳ, шабонгоҳ, саҳаргоҳ, пойгоҳ, дастгоҳ* [137, с.299].

Дар таҳқиқоти анҷомдодаи А. Амлоев дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев курбурди пасванди мазкур ба таври фаровон курбурд шуда, адиб бо ин пасванд дар осораш 54 калимаро истифода кардааст [5, с.39-40].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» исми маконсоз будани морфемаи **-гоҳ** зикр шуда, дар ин қолиб калимаҳои *бозоргоҳ, гулӯгоҳ, бандаргоҳ, камаргоҳ, лангаргоҳ, лашкаргоҳ, нахчиргоҳ, сайдгоҳ, урдугоҳ* мисол оварда шудааст [17, с.113-114].

Абдулҳамид Самад низ ин унсури калимасозиро барои сохтани калимаҳои нав дар осораш эҷодкорона истифода карда, дар маҷмӯъ 61 калима сохтааст: *пешгоҳ, таҷягоҳ, ҷоштгоҳ, манзилгоҳ, нишастгоҳ, ҷарогоҳ, истиқоматгоҳ, омӯзишгоҳ, хобгоҳ, ҷойгоҳ, баромадгоҳ, ғуруӯдгоҳ, намоишгоҳ, даромадгоҳ, маҷлисгоҳ, ҷавлонгоҳ, истироҳатгоҳ, нишемангоҳ, дастгоҳ, мулоқотгоҳ, боишгоҳ, боргоҳ, зодгоҳ, варзишгоҳ, сайргӯҳ, саҳаргоҳ, гузаргоҳ, истгоҳ, даргоҳ, коргоҳ, хилватгоҳ, шабонгоҳ, камингоҳ, машқгоҳ, қабулгоҳ, зиёратгоҳ,*

оромгоҳ, қароргоҳ, намозгоҳ, паноҳгоҳ, идгоҳ, тамошогоҳ, қадамгоҳ, шомгоҳ, табобатгоҳ, дидгоҳ, ақибгоҳ, гурезгоҳ, зоишгоҳ, нерӯгоҳ, парчовгоҳ, ваъдагоҳ, такягоҳ, мотамгоҳ, дидбонгоҳ, чарогоҳ, фарозатгоҳ, ибодатгоҳ, парвозгоҳ, гуселгоҳ, шармгоҳ.

Вобаста ба хусусиятҳои луғавии худ мисолҳои мазкурро метавон чунин гуруҳбандӣ намуд:

1. Пасванди **-гоҳ** бо исмҳои моддӣ омада, исми макон сохтааст: *даргоҳ*, *ҷойгаҳ*, *пойгоҳ*... Масалан: *Аммо, ба боқимондаҳо лозим омад, ки ба **даргоҳи** Худо ибодат кунанд, то боз як рӯзи дигар ба онҳо умр бахшад, чунки барои ба кишварҳои оромтар муҳоҷират кардан маблағ надоштанд* [213, с.385].

Калимаи *даргоҳ* аслан ифодакунандаи мафҳуми *дамгаҳи дар*, *остонаи дар*, *боргоҳ*, *дарбор*, *арк ва қасри подшоҳӣ*; *ҳавлӣ*, *хона*, *хонадонро* ифода мекунад [232, с.328-329]. Аммо дар эҷоди Абдулҳамид Самад вожаи *даргоҳ*, ки дар таркиби ибораи «*даргоҳи Худованд*» ба кор рафтааст, маҷозан, ба маънои хонаи Худо фаҳмида мешавад, ҳарчанд ки Худованд ломакон аст, мақсади гӯянда аз ин макони талаби мақсаду мурод фаҳмида мешавад.

Чунончи маълум аст, пасванди **-гоҳ** дорои варианти **-гаҳ** низ мебошад. Аммо доираи истеъмоли он чи дар адабиёти гузашта ва чи дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нисбат ба пасванди **-гоҳ** хеле маҳдуд аст.

Дар эҷодиёти адиб низ бо ин варианти пасванди **-гоҳ** (яъне гаҳ) калимаҳо кам ба назар мерасанд.

Дар осори нависанда А. Самад аз рӯйи таҳқиқи мо дар ин қолиб се калима ба монанди *саргаҳ*, *пойгаҳ*, *ҷойгаҳ* зикр шудааст: *То **саргаҳи** боғ онҳо хомӯшу ҳаёлӣ, дар назари Некном, ки қадашумор рафтанд* [213, с.13]. Калимаи *саргаҳ* саршавӣ ва оғози роҳ, куса, обро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи мазкур, саршавии боғ фаҳмида мешавад: *Вай рӯи **ҷойгаҳ** паҳлӯ гашт* [213, с.165]. *Ҳар сол ҳуҷҷатсупориву имтиҳонҳои қабул дар донишгоҳҳо оғоз ёбад, вай мисли тортанак дар кӯчаҳои шаҳр тор метанад, **пойгаҳи** дари муаллимхоро охурча мекунад* [213, с.163].

Калимаи *пойгоҳ/пойгаҳ* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ифодакунандаи маънои макони пойафзолкашии шахс; кафшкеш, даҳлез, пояи хона ва маҳал ҷой; мақом, манзалат, мартаба, рутба, дараҷа ва ғайра ишора гардидааст [233, с.76].

Дар ҷумлаи якум ва дуум исми *пойгаҳ* ба маънои ҷойи кашидани пойафзол, кафшкеш истифода гардидааст. Инчунин, як нуктаи ҷолибро Хоча Ҳасани Нисорӣ дар «Чаҳор Гулзор» ба ҳамин маъно, яъне ҷойи кафшбарорӣ ё кафшкешӣ вожаи *пойдонро* истифода кардааст, ки дар ин ҷо пасванди **-дон** бо морфемаи **-гоҳ** хусусияти муродифиро ба худ касб кардааст [129, с.54].

2. Баъзе исмҳо ба воситаи унсури калимасозии **-гоҳ** сохта шудаанд, ки маънои замони ва макони надошта, маънои нави луғавӣ касб мекунад. Мафҳуми маънои луғавии ин гуна калимаҳоро дар дохили матн фаҳмидан мумкин аст: *дастгоҳ*. Масалан: *Як даҳлези барқаду ду даҳлези хурд, ошпазхонаи бо дастгоҳи хӯрокпазии газӣ ҷиҳозонидашуда, шустушӯхонаи бо оби гарму сард таъмин, ташиби алоҳида дорад* [213, с.255].

Калимаи «*дастгоҳ*» ҳамчун вожаи сермаъно дар забон ба маъноҳои гуногуни луғавӣ истифода мешавад. Калимаи мазкур дорои чунин маъноҳои луғавӣ мебошад: *қудрат ва имконият; давлат, дорой; мол; сармоя; корхона, коргоҳ; дукан; асбоб; дастрас, тасарруф, имкони тасарруф, ихтиёр* [232, с.348].

Калимаи «*дастгоҳ*»-ро нависанда дар ҷумлаи мазкур чунон ки аз мазмуну муҳтавои ҷумла бармеояд, ба маънои *дастгоҳҳои наву замонавӣ барои истифодаи оишона* мавриди истифода қарор додааст.

3. Ин пасванд бо исмҳои маънӣ ҳамроҳ шуда, исми макону ҷой месозад: *таъғоҳ, истиқоматгоҳ, хобгоҳ, фурудгоҳ, намоишгоҳ, маҷлисгоҳ, ҷавлонгоҳ, истироҳатгоҳ, мулоқотгоҳ, варзишгоҳ, сайргоҳ, коргоҳ, машқгоҳ, қабулгоҳ, зиёратгоҳ, қароргоҳ, намозгоҳ, паноҳгоҳ, идгоҳ, манзилгоҳ, қадамгоҳ, табобатгоҳ, боишгоҳ, нишмангоҳ, истгоҳ*. Чунончи: *Ў ботамкин аз байни ҷавонон қадам ниҳода, сӯи истгоҳ рафт* [216, с.11]. – *Ин, ана ҳамон ҷойҳоест, ки давраи ҷанг таъғоҳи исломгароҳо буданд, – таъкид кард Эмомалӣ*

Раҳмонов [213, с.355]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи «*такягоҳ*» ба ду маънӣ: чое, ки дар он такя мекунад ва мачозан ифодакунандаи пуштибон, ҳомӣ фаҳмида мешавад [233, с.310].

Дар осори нависанда исмҳои макони *хобгоҳ*, *донишгоҳ*, *нишастгоҳ*, *даромадгоҳ*, *баромадгоҳ* ва *дергоҳ* ба таври фаровон корбурд шудааст. Ин исмҳои ифодакунандаи макону ҷой аз вожаҳои мухталифи ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубан ба маъноии умумии ҳаётгузаронӣ, мавқеи зиндагӣ муродиф мебошанд. Яъне дар нутқ ба маъноии ҷойи зист, ҷойи истиқомат истеъмол мешавад. Абдулҳамид Самад дар эҷодиёташ вожаҳои мазкурро ба ҳайси муродифи якдигар дар осораш дар таркиби ҷумлаҳои ҷудогона истифода кардааст: – *Бачаҳо ҳамин ки соҳиби диплом шуданд, ба ҳар тараф рафта, дигар ҳаргиз ёди хобгоҳ намекунад* [213, с.128]. *Одамиву ноодамӣ ҳам дар донишгоҳ беиштар маълум мегардад...* [213, с.137]. *Ба ягон техникум ё омӯзишгоҳ даро, касб омӯз* [216, с.16]. *Ба болои ин, ӯ яке аз нахустин дастпарварони ҳамин донишгоҳ мебошад...* [216, с.5]. *Раҳматишӯҳ гирду пеши мошини «мачруҳ» тор танида, шишаҳои шикаста, ҷойҳои мачақшудаи онро даст даст кард, баъд аз тиреза сар халонда дид, ки рӯйи ниястгоҳ хуни зиёде рехтааст* [216, с.110-111]. *Даромадгоҳи донишгоҳ, ки занбӯрхонаро мемонд, якбора хомӯш гашт* [216, с.1]. *Амакам ба даромадгоҳ, ки он ҷо ҷунбучӯл ва гавғои бачаҳо селани занбӯрҳои ба шӯр омадаро ёдрас мекард, дергоҳ нигариста ба сукут рафт, баъд бо мулоимат гуфт...* [216, с.4]. *Нурику Пакана занро ба мобайн гирифта, сӯи баромадгоҳ иштифтанд* [216, с.105].

Аслан, пасванди маконсози **-гоҳ** бо калимаи **манзил**, ки худ ифодагари макон аст, намеояд. Аммо монанди калимаи «**бозоргоҳ**» дар адабиёти классикӣ бо пасванди **-гоҳ** корбаст шудани калимаи манзил дида мешавад. Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ дар ин қолиб омадани исми манзил мушоҳида мегардад: *Ҳм, корманди идораи манзилгоҳ ўро кофтаву ёфта, калиди хонаро ба дасташ дод...* [213, с.140].

Дар осори адиб баъзе исмҳои ифодакунандаи макону ҷой ба ду гуна дида мешавад. Масалан, вожаи «*сайргоҳ*» дар эҷодиёти нависанда ба гунаи

«сайронгоҳ» низ истифода шудааст. Исми «тамошогоҳ» бо калимаи «сайргоҳ» бо баъзе хусусият ва маъноҳои луғавиаш муродиф буда, дар нутқ гоҳо ба ҷойи якдигар истифода мешаванд. Калимаи «тамошо», ҷузъи асосии вожаи «тамошогоҳ» аст, дар навбати худ дидан, нигоҳ кардани манзарае; намоишро ифода мекунад. Бинобар ин, дар ҷумлаи зерин вожаи «тамошогоҳ» на ба маънои сайру саёҳат, балки ба маъно ҷойи тамошову намоиш истифода гардидааст: *Сайргоҳи онҳо аксаран атрофи бозор буд* [216, с.115]. *Боғи дилкушо тамошогоҳ ва ҷои дӯстдоштаи хурду бузурги Тоҷикистон ва сайёҳони хориҷӣ хоҳад шуд* [213, с.332]. *Насим роҳи коргоҳи Наимро пеш гирифт* [213, с.264].

Мафҳуми «**коргоҳ**» дар луғатномаҳо ба маъноҳои гуногуни луғавӣ маънидод карда шудааст. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи «коргоҳ» чунин шарҳ ёфтааст: *маҳалли сохтани чизҳо, хусусан бофтани ҷома* [228, с.159]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо чунин маъноҳо омадааст: *ҷойи кор устохона; дӯкон, дастгоҳи бофандагӣ* [232, с.363]. Вожай «коргоҳ» дар эҷодиёти адиб ба маънои умумиаш, яъне ҷойи кору фаъолият истифода шудааст.

Нависанда ба воситаи пасванди маконсози **-гоҳ** исмҳои зиёде сохтааст, ки ҷолиби диққатанд: *парчовгоҳ, коргоҳ, зоишгоҳ, нерӯгоҳ, ваъдагоҳ, таъягоҳ, мотамгоҳ, дидбонгоҳ, чарогоҳ, фароғатгоҳ, ибодатгоҳ, парвозгоҳ, гуселгоҳ, шармгоҳ*.

Мутаассифона, имрӯзҳо вожаи *зоиш* ба ҷойи калимаи *зоишгоҳ* аз ҷониби тамоми гурӯҳи одамон ба маънои «родом»-и русӣ барғалат истеъмол мегардад. Беҳабар аз он ки на вожаи *зоиш*, балки калимаи *зоишгоҳ* метавонад, ки маънои калимаи русии «родом»-ро ба таври комил ифода кунад. Чунончи маълум аст, вожаи *зоиш* ва *зоишгоҳ* бо маънои мухталифи луғавиашон аз ҳамдигар фарқ карда меистанд. Зеро исми *зоиш* маънои макони таваллуди кӯдакро ифода мекунад. Исми *зоишгоҳ* бошад, мафҳуми маконӣ дорад ва ё бо вожаи дигар *даваллудхона* низ мегӯянд.

Пасванди -зор. Пасванди **-зор** дар осори илмӣ [75, с.220; 80, с.216; 17, с.214] ҳамчун пасванди исмсоз қайд шудааст. Таърихан аз забони форсии

миёна, ки шакли **-čār** дошт, сарчашма мегирад. Дар муқоиса бо адабиёти классикӣ пасванди **-зор** аз ҷумлаи морфемаҳои серистеъмол дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Шамси Қайси Розӣ дар мавриди хусусиятҳои калимасозии пасванди **-зор** чунин андеша дорад: «Ва он «зо» ва «алиф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири наботҳо (рустаниҳо) маънии ихтисоси мавзё диҳад бад-он, чунонки «киштзор»-у «лолазор» ва ба ҳамин маънӣ «ҳиндбор»-у «дарёбор» [145, с.181].

Хоча Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба корбурди морфемаи **-зор** дар вақти ба қисматҳо ҷудо кардани исми зарф дар қисмати ҷорум (шаш қисм аст) чунин нигоштааст: «Зор», чун «намакзор» ва «корзор» ва «лолазор» ва ғайри он» [129, с.53-54].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] ду вазифаи калимасозии пасванди **-зор** омадааст:

1. Тавассути пасванди мазкур аз исмҳои ифодакунандаи растаниву наботот исмҳои сохта мешаванд, ки макон ва фаровонии калимаҳои ифода менамоянд: *тутзор, тоқзор, себзор, нокзор, ниҳолзор, найзор...*

2. Ба воситаи пасванди **-зор** аз исмҳои ашёҳои шумурдашаванда ва ё шумурданашон аз имкон дур исмҳои месозанд, ки макон ва фаровонии онҳо мефаҳмонад: *регзор, сайёразор...* [17, с.114].

О. Қосимов ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои калимасозии пасванди **-зор** дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо ин пасванд истифода шудани 7 калимаро дар ин асар нишон додааст: *алафзо, марғзор, лолазор, гулзор, бешазор, киштзор, корзор* [36, с.152]. Дар «Гулистон» истифода шудани се калима тавассути пасванди мазкур ёдрас шудааст: *харбузозор, алафзор, корзор* [137, с.300]. Дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ 7 калима мавриди истифода қарор гирифтааст: *буғзор, корзор, паризор, лолазор...* [71, с.45]. Дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев истифода шудани 32 калима ба ҷашм мерасад [5, .53].

Абдулҳамид Самад дар эҷоди худ бо қолибҳои дар луғату сарчашмаҳои илмӣ овардашуда, эҷодкорӣ намуда, 25 адад калимаро дар эҷодиёташ истифода кардааст: *дарахтзор, гулзор, чанорзор, киштзор, бешазор, алафзор, шӯразор,*

галлазор, гандумзор, андӯҳзор, буттазор, мармиҷонзор, хучзор, богзор, пахтазор, найзор, хорзор, ҷангалзор, сабзазор, харобазор, корзор, ангатзор, картошказор, хокзор, лаблабузор.

Вобаста ба хусусият ва вазифаҳои дастурӣ пасванди «**-зор**»-ро метавон ба ду гурӯҳ чудо намуд:

1. Пасванди маконсози **-зор** макони рӯйидан ва фаровонии исмҳои ифодакунандаи набототро ифода менамояд: *дарахтзор, гулзор, киштзор, чанорзор, бешазор, алафзор, галлазор, гандумзор, буттазор, мармиҷонзор, хучзор, богзор, пахтазор, найзор, хорзор, ҷангалзор, сабзазор, картошказор, хокзор, лаблабузор.* Чунончи: – *Аз рӯйи одоб аз мазор савора намегузаранд, – гуфт ӯ ва аз ҷилави асп дошта, ба дили **дарахтзор** равон шуд* [213, с.241]. *Ҳа, сӯҳбати ману мӯйсафед байни **гулзор** тезу тунд ба вуқӯъ пайваста буд* [213, с.162]. *Аз ину он, ҳатто аз вазъи обу ҳаво, ҳосили **киштзорону** боғу роғ хуб ҳарф заданд* [213, с.106]. – *Ҳафт қабати замин нам кашид, – ба ҳар каси дучоромада дилаширо мекафонд, мӯйсафеди посбон, ки дар даҳлези хобгоҳ рӯйи курсие нишаста, ҳаёломез ба **гулзор** менигарист* [216, с.80]. *Ӯ ҳайкалвор рост истода ба **чанорзор**, ки як села майна ба шоху навдаҳо нишаста, аз ҳарорати офтоб баҳра бурда, болу парзанон нағмасарой доштанд, чаши давонд* [216, с.152]. *Аз наҳри пуроб он тараф **картошказорон** доман густурдаанд, ки аз рӯи ранги гулҳояшон метавон навъи ҳосили онҳоро муайян кард: бунафиш, зардтоб, сафед* [213, с.344]. *Ва ӯро ба **лаблабузор** меорад* [213, с.385].

2. Пасванди **-зор** дар эҷодиёти адиб бо исмҳои ифодакунандаи ашӯҳои шумурдашаванда ва ё шумурдани онҳо аз имкон дур аст омада, макон ва фаровониро ифода мекунад: *корзор, сангзор, шагалзор, хокзор.* Мисол: *Кучо рафтанд созандагони нерӯгоҳ, чи офате расид ба ҷӯшу хурӯши **корзор**?* [213, с.336]. *Ҳини баргаиштан ба хона сари субҳ ӯ ба ҷойи манзараи деҳае, ки аз айёми кӯдакӣ барояш азизу шинос буд, сангистону **хокзори** мудҳиширо дида, аз ақл бегона мешавад* [213, с.371].

Ҳамин тариқ, Абдулҳамид Самад дар истифодаи пасванди **-зор** дар осораи аз қолибҳои маъмулии забони адабӣ баҳра бурдааст.

Пасванди -истон яке аз морфемаҳои сермаҳсули забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ин пасванд дар асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ [80, с.181-182] ҳамчун пасванди исмсоз омадааст. Пасванди **-истон** бо исмҳои гуногуни моддӣ омада, макон ва ғаровонии ошёҳоро ифода мекунад. Дар форсии миёна ин пасванд шакли **-stan** ва **istan** доштааст [85, с.34]. Пасванди мазкур дорои се вариант мебошад: «**-истон, -стон, -сон**. Тарзи истифодаи ин оломорф чунин аст: агар асоси калима бо овози ҳамсадо тамом шуда бошад, пасванди **-истон** (гулистон, регистон) ва агар бо овози садонок тамом шавад, пасванди **-стон** қабул мекунад: бўстон. Дар назм бо тақозои вазн дар шакли **-ситон** омадани ин пасванд низ мушоҳида мешавад» [98, с.134].

Пасванди **-истон** дар баъзе мавридҳо бо морфемаи **-зор** ҳамвазифа буда, агар унсури мавзёсозии **-истон** бо исмҳои ифодакунандаи набототу растаниҳо ва қолиби калимаҳои регу санг биояд, бо пасванди **-зор** ҳамвазифа мешавад: *гулистон, нахлистон, найистон, сарвистон...* [17, с.114-115].

Шамси Қайси Розӣ дар охири исмҳо омадану маънии маҳсули мавзё додани пасванди «-истон»-ро зикр намудааст. Қайд мекунад: «Ва он «син»-у «то» ва «алиф»-у «нун» аст, ки дар авохирӣ асмо маънии таҳсиси мавзё диҳад, бадон чиз чунонки «туркистон»-у «кӯҳистон»-у «бемористон» [145, с.190].

Хоча Ҳасани Нисорӣ оид ба калимасозии ин пасванд ишора карда, чунин мисолҳоро ҳамчун намуна ёдрас шудааст: *бўстон, гулистон, шабистон, дабистон, найистон*, [129, с.54].

Пасванди мазкур дар адабиёти гузаштаи мо маъмулу машҳур буда, дар забон баробор истифода мешудааст. Забоншиноси Ш. Ниёзӣ оид ба корбурди зиёди пасванди **-истон** дар адабиёти классикӣ ибрози ақида намуда, аз асари «Сафарнома»-и Носири Хисрав ҳамчун намуна калимаҳои *намакистон, шаҳристон, найистон, шӯристон, боғистон, нахлистон, сангистон, хурмоистон* ва ғайраро мисол овардааст [67, с.22].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17] бо ин морфема калимаҳои зерин зикр шудааст: *Тоҷикистон, Гурҷистон, Маҷористон,*

Ҳиндустион, Узбекистон, користон, гулистон, нахлистон, найистон, сангистон, мазористон, сарвистон, богистон, гористон, қабристон, лаълистон, кӯҳистон, баҳористон, шабистон, равшанистон [17, с.114].

А. Амлоев дар таҳқиқоти анҷомдодаи худ дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев корбурди 20 вожаро ёдраш шудааст [5, с.67].

Дар таҳқиқоти анҷомдодаи мо Абдулҳамид Самад зимни корбурди пасванди **-зор** хунарнамоӣ намуда, дар эҷодиёти худ бо ин пасванд 31 калимаро ифтифода кардааст: *Тоҷикистон, Афғонистон, Арабистон, Узбекистон, Покистон, Туркменистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Моҳистон, аловистон, яхистон, гулистон, кӯҳистон, найистон, ғамистон, богистон, равшанистон, ҷанғалистон, мазористон, шабистон, гӯристон, доғистон, бемористон, чаманистон, нигористон, торикистон, користон, хомӯшистон, қабристон, кӯдакистон.*

Аз рӯйи тобишҳои маъноии худ ин исмҳоро ба ду гурӯҳ тақсим менмоем:

1. Исмҳои ифодакунандаи номи халқу миллат, мавқеи ҷуғрофӣ, маҳалли зисти ҳамон халқу миллат ва исми хос: *Тоҷикистон, Афғонистон, Арабистон, Узбекистон, Покистон, Туркменистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Моҳистон.* Масалан: *Ин имконро на барои худ, балки ба хотири замина гузоштан ба ояндаи неки **Тоҷикистон** истифода бурд* [213, с.307]. *Ҳангоми дар **Туркменистон** буданаш биебон ва регзорони нопайдоканорро дид* [213, с.379]. *Замину осмони дара дар назараи гирдгардон, аз фарёду гиреви шеронаи **Моҳистон** деҳа меларзад* [213, с.236].

2. Бо исмҳои макону фаровонӣ, набототу растаниҳо, ифодакунандаи шахс ва ашёҳои умумӣ омада исми маконро ифода кардааст: *аловистон, яхистон, гулистон, кӯҳистон, найистон, ғамистон, богистон, равшанистон, ҷанғалистон, мазористон, шабистон, гӯристон, доғистон, бемористон, чаманистон, нигористон, торикистон, користон, хомӯшистон, қабристон, кӯдакистон.* Чунончи: *Шумо дидед ё не, нӯги сафедорҳо ба замин расам-нарасам, осмон аз чароғак **аловистон**...* [213, с.3]. *Бадкирдорҳо баногоҳ мисли селани каргас аз паси **ҷанғалистонҳо** дар ҳаво пайдо шуда, ба ҳар ҷое дилашон*

хоҳад, бомба мепартоянд [213, с.78]. *Аз ин базм меваҳои ширабаставу рангини расида беҳуду сармаст, ягон-ягон меафтанд, ки савти аҷиби ба замин бархӯрданашон дар **хомӯшистони** нопайдоканор дилангезу пурасрор аст* [213, с.340].

Пасванди -сор дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди бемаҳсул [98, с.135] ва камистеъмол [67, с.23] қайд гардидааст. Пасванд **-сор** танҳо ба ду-се калима омада, макон ва фаровонии онҳоро мефаҳмонад: *кӯҳсор, чашмасор, шохсор* [24, с.150]. Л.С. Пейсиков мавҷуд будани ду пасванди **-сор**-ро таъкид кардааст, ки аз рӯйи таърихи баромад ба сарчашмаҳои гуногун мансуб аст. Якум ба маънии макон ва фаровонӣ (*кӯҳсор, сангсор*), ки бо пасванди **-зор** муродиф мебошад. Дуюм аз калимаи мустақилмаъноӣ форсии миёна **-sar**, ки ифодагари маъноӣ «сар» аст, (девсор, шерсор, гургсор) сарчашма мегирад [80, с.186].

Шамси Қайсӣ Розӣ дар хусуси вазифаҳои дастурӣ ва калимасозии ин унсури калимасоз чунин фикрҳои ҷолибро баён кардааст: «Ва он «син»-у «алиф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири асмоъ (исмҳо) маънии ташаккулу ташбеҳ диҳад ва чизе, чунонки «шармсор»-у «нагунсор»-у «гурзи говсор» ва маънии мавзеъ низ бошад, чунонки «кӯҳсор», «руҳсор», «шохсор» [145, с.181].

Пасванди калимасози **-сор** дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ҳамчун пасванди каммаҳсул зикр шуда, бо исмҳои *кӯҳ, чашма, шох* дар шакли *кӯҳсор, чашмасор, шохсор* мисол оварда шудааст [17, с.115].

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ доираи истеъмолу фарогирии ин пасванд маҳдуд аст. Нависанда, асосан, бо исмҳои моддии *чашма, кӯҳ, шохсор, санг, хок* ва исмҳои маънии *ханда, шарм* исмҳое сохтааст, ки маъноҳои мухталифи луғавиро ифода меkunанд: *Бачаҳо, ки рӯйи катҳои сафарӣ гунча шуда, кампадро ба бадан печонида бароҳат хоб буданд, паи ҳам аз болишт сар бардошта, аввал ба осмони лочвардӣ, баъд ба деҳаву **кӯҳсори** сердолу дарахт, сипас ба уфуқи лоларанг нигаристанд* [216, с.120]. *Амакам лаби кат беҳаракат нишаста, аз байни **шохсорон** ба фазои лочувардӣ менигарист* [216, с.24]. *Аз байни **шохсорони** дарахтони нав баргбароварда, ки аз дами боди баҳорон маҳин-*

махин алвонҷ меҳӯрданд, як порча осмони каб-кабуд падидор шуд ва баҳри диламро кушод [216, с.94]. Ин одат азобат медиҳад, мудом **шармсорат** мекунад [216, с.73]. Ҳа, одам, вақте ки гуноҳи худро ҳис мекунад, вақте ки аз кирдораи **шармсор** мешавад ва ба ҷаишони беғуноҳи шаҳси таҳқиришуда нигариста наметавонад, бениҳоят азоб мекашад, дар отаиш афрӯхтаи ҳудаи месӯзад [216, с.134]. – Ана Қайс ҳам писари раис аст, мошинсавор ба дарс меояд, лекин ҳудаи ба ҳама баробар меҳисобад. **Хоксор**-дия [216, с.20]. Яке аз ҳисоби мардуми киси давлат дасткушод, дигаре мумсик, яке ба ҷое нарасида ҳавобаланд, дигаре соҳиби мансабу боз **хоксор**, яке доро, дигаре нодор... [216, с.21].

Пасванди -бор. Дар осори илмӣ [98, с.136; 22, с.150] унсури калимасози -**бор** ҳамчун ванди бемаҳсул нишон дода шудааст. Ин пасванд таърихан аз калимаи паҳлавии **bare**, ки маънои дарё канорро доро мебошад, маншаъ мегирад [80, с.179]. Калимаи **бор** бо мурури замон ҳамчун пасванди калимасоз мавриди истифода қарор гирифт. Пасванди мазкур исмҳое месозад, ки макнорро ифода мекунад.

Шамси Қайси Розӣ ҳангоми таҳлилу баррасии пасванди макнорсози -**зор** ба ҳамаи вазифаи дастурӣ (ҳамчун пасванди макнорсоз) истифода шудани пасванди калимасози «-бор»-ро ёдрас шуда, калимаҳои «ҳиндубор», «дарёбор»-ро мисол овардааст [145, с.182].

Дар «Бурҳони қотеъ» дар қатори пасвандҳои макнорсоз, ки аломати фаровонӣ низ доранд, пасванди -**бор** низ қайд шудааст. Дар ин луғати муътабар, аз ҷумла чунин ишора шудааст: «Ва калимоте, ки ғоидаи бисёрӣ ва анбӯҳӣ диҳад, яке+бор аст, ҳамчу *дарёбор* ва *рӯдбор*...» [223, с.31].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо пасванд мазкур ду мисол зикр гардидааст: *ҷӯйбор*, *рӯдбор* (калимаи кӯҳнашуда) [17, с.115].

О. Қосимов дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар ин қолиб вожаҳои *ҷӯйбор*, *динорбор* ва *рӯдборро* нишон додааст [36, с.154].

Дар осори Абдулҳамид Самад доираи калимасозии пасванди -**бор** маҳдуд буда, адиб бо ин унсури калимасоз танҳо калимаҳои *ҷӯйбор* ва *кӯлворро* ба қор бурдааст. Масалан: – *Мистер, дар ин замон гоҳ-гоҳ ҳазлу шӯҳӣ накуни, дилат*

торс мекафад, – бо овози нарма суханаширо идома дод Шеф ва аз **ҷўйбор** гузашта, бағочи мошинаширо кушод [213, с.295]. Вай даме пешониашро палмосида, сипас **қўлвор** ба пушт партофт ва чизе гуфтанӣ буд, ки овози ларзон, ба ғазаб моили бобои Занбӯр ба гӯш расид [213, с.178].

Пасванди -ина. Ин пасванд дар сарчашмаҳои илмӣ [17, с.136; 24, с.151] ҳамчун пасванди беаҳсул ёдрас гардидааст. Ин пасванд, асосан, пасванди сифатсоз аст [17, с.142]. Вале, бо исми омадани ин пасванд мушоҳида шудааст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин унсури калимасоз аз исми маънии *ганҷ* вожаи *ганҷина* сохта шудааст, ки макони фаровонии асоси калимаро ифода кардааст [17, с.136]. Забоншинос С. Низомова ҳангоми таҳлили ин қолиби калимасозӣ се калимаро нишон додааст: *ганҷина*, *дастина*, *гургина* [71, с.57].

Таҳқиқи маводи ғирдовардаи мо нишон дод, ки дар эҷодиёти нависанда дар ин қолиб вожаҳои *ганҷина*, *тезина*, *аспина* ва *қандина* сохта шудааст: *Умуман, Тоҷикистон ганҷинаи табиат аст* [213, с.400]. *Асо қаса аз афтидану лағжидан ниғаҳ дорад, тезина мушикла осон мекунад* [213, с.33]. *Рӯйи аспинаи моил ба арғувонӣ, ғардани баланд, ҷашмони ҷозибадори уқобӣ, абруҳои ғафси пайвандӣ, бинии гӯё бо қалам кашидаи тегадор, бурутҳои сипсиёҳи базеб, ҷонаи байнаш ҷоҳдор* [213, с.235]. *Ва Мария аз истиқболи ғарми ҳамсояҳо шод, ҷомадон кушоду ба хурду қалон қандина бахшид* [213, с.93].

Пасванди калимасози –шан. Ин пасванд дар забони адабӣ беаҳсул буда, танҳо дар таркиби вожаи **гулшан** мушоҳида шуд. Ин пасванд макону фаровонии асоси калимаро мефаҳмонад. Ш. Рустамов аз калимаи мустақили **sâyuana** пайдо шудани ин пасвандро қайд кардааст [98, с.136].

Дар эҷодиёти нависанда дар ин қолиби калимасозӣ калимаи *гулшанро* мушоҳида намудем. Ин калима аз рӯйи сохтори морфологӣ ва хусусияти калимасозиаш аз решаи «гул» ва пасванди **-шан** иборат аст. Мисол аз шевораҳои нависанда:

Дар ин гулшан тасаллӣ дод вазъи сарву шамшодам,

Ки як мисраъ баландовоза дорад табъи мавзунро [217, с.134].

Пасванди -када ҳамчун воситаи калимасоз сермахсул нест. Ақидаи олимони забоншинос дар хусуси пасванди калимасозӣ **-када** гуногун аст. Дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ морфемаи мазкур ҳамчун пасванд [17, с.114] ва дар дигар сарчашмаҳо чун калимаҳои мустақилмаъно [98, с.136] ишора карда шудааст. Дар «Чаҳор гулзор» ҳангоми гурӯҳбандии қисматҳои исми зарф бо ин пасванд се мисол овардааст: *майкада, оташкада, буткада* [129, с.54].

Дар фаҳангномаҳои ишоракардаи ниёгонамон дар бораи хусусиятҳои калимасозӣ ва маънои луғавии пасвандҳо маълумоти равшану возеҳ ва мушаххас зикр гардидааст. Аз ҷумла, дар луғатҳои «Бурҳони қотеъ» ва «Ғиёс-ул-луғот» пасванди мавриди таҳқиқ ба маънои «хона» ва «деҳ» ёдрас шудааст [223, с.361; 228, с.164]. Дар адабиёти калассикӣ ин пасванд ҳамчун калимаи мустақилмаъно ва, ҳамчунин, пасванди калимасоз мавриди истифода қарор гирифтааст.

О. Қосимов дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ се калима ба монанди *оташкада, буткада, парастиикада* дарҷшударо ишора кардааст [36, с.17].

Дар «Хамса»-и Низомии Ғанҷавӣ бо пасванди **-када** 6 калима дарҷ шудааст. Масалан, *буткада, водикада, девкада, деҳкада, оташкада, рӯдкада* [71, с.58]. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд мисолҳои зерин оварда шудааст: *майкада, оташкада, донишкада, зиёраткада* [17, с.115].

Дар осори Абдулҳамид Самад доираи истеъмоли пасванди мазкур маҳдуд буда, дар ин қолиб мисли тақиқи осори Фазлиддин Муҳаммадиев [5, с.85] 4 калима зикр гардидааст: *донишкада, майкада, оташкада, хилваткада*. Масалан: *Махсусан ҳангоми имтиҳони қабул ба донишкадаҳои олий...* [216, с.87]. *Дар донишкадаи кишоварзӣ меҳонад* [213, с.137].

Пасванди -лох яке аз морфемаҳои каммахсул буда, танҳо дар таркиби якчанд калима дида мешавад [75, с.216; 143, с.32]. Ин пасванд бо исм омада, макон ва фаровонии онҳоро нишон медиҳад.

Шамс Қайси Розӣ дар бораи вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии ин пасванд чунин маълумот додааст. «Аз ин ҳарф илло ҳарфи мавзеъ (ҷой) наёфтам, чунонки «санглох» ба маънии сангистон ва «девлох», яъне ҷойи хонаҳои харобу ҷойи назеҳи (тозаю босафои) бисёробу гиёхро гӯянд, ки дар шаоби дараҳою тангноҳои) кӯҳҳо ва мавзеи «ҷойҳои» ғайри моҳул бошад» [145, с.178].

Дар адабиёти классикӣ ин пасванд каммаҳсул аст, Масалан, дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бо ин пасванд ду калима ба монанди *санглох* ва *аҳриманлох* қайд шудааст [36, с.156]. Дар «Хамса»-и Низомӣ бошад, дар ин қолиби калимасозӣ калимаи *санглох* дарҷ шудааст [71, с.59].

Ш. Ниёзӣ дар хусуси дар забони адабии ҳозираи тоҷик истифода шудани пасванди **-лох** чунин изҳори ақида кардааст: «Ҳоло ин пасванд дар калимаи *санглох* ва мумкин аст боз дар як-ду калимаи дигар бошад» [67, с.23].

Ш. Рустамов ин унсури калимасозро аз қабилӣ пасвандҳои бемаҳсул доништа, ба калимаҳои *санглох*, *пӯстлох* ва, инчунин, калимаҳои кӯҳнашудаи (архаистӣ) *девлох*, *рӯдлох*, *отаилох* омадани ин морфемаро таъкид кардааст [98, с.135]. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо ду калима *санг* ва *пӯст* дар шакли *санглох* ва *пӯстлох* омадани пасванди **-лох** дарҷ шудааст [17, с.150].

Вижагиҳои пасванди мазкур дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ мисли забони адабии ҳозираи тоҷик каммаҳсул аст. Нависанда бо ин морфема дар осораи ду калима *санглох* ва *девлохро* мавриди истифода қарор додааст: *Мӯйсафеди барзанг алафи хаму пуштаҳои Девлоха чунон пасту покиза даравидааст, ки ҳисобаи гум* [213, с.2]. *Саидрахмони паҳлавон дар санглохе боғ сабзонда* [213, с.377].

Пасванди -пона (-вона) ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад [98, с.132]. Ин пасванд аз исмиҳои моддӣ исмиҳои месозад, ки номи ашёро ифода мекунад [17, с.113]. Морфемаи калимасозии **-пона (-вона)** аз рӯйи хусусияти калимасозии бо пасванди **-тарин (-тар)** камистеъмол мебошад: *дастпона-ангуштпона-ангуштарин*. Аммо дар забони адабии ҳозираи тоҷик бештар исми *ангуштарин* истеъмол мешавад.

Дар осори нависанда бо ин пасванд калимаи *ангуштпона* ва *дастпона* истифода шудааст: *Ягон чиз, масалан сӯзан, **ангуштпона** ё айнакаширо гум мекард ва аз ҷустуҷӯ шалпару асабӣ мешуд, «Чин бурдааст, – мегуфт бо ҷаҳр ва мочаро меогозид [213, с.300]. Пасон бо шонаи майдадандони зебоне аз ҷӯби дӯлона мӯйи духтараконро шона мезанаду панҷак ё майдабофӣ мекунад, ба сару кокулонашон дасторгулу бобунаву садбарг мезанад; ба **абрӯвонашон** вӯсамаи тар мекашад [213, с.32].*

Аз баррасии масъала маълум мегардад, ки пасвандҳо дар ташаккули калимаҳои исмии марбут ба ашё ва макон истифода шуда, дар осори Абдулҳамид Самад бо хусусиятҳои гуногуни сермахсулию каммахсулӣ зухур кардаанд.

1.2.2.3. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд

Калимасозии исмҳои маънӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик фаровон истифода шуда, пасвандҳои **-ӣ, -гарӣ, -иш, -ор, -гор, -о, -гонӣ, -ос//ас, -ият, -ия** дар осори Абдулҳамид Самад ба таври кофӣ мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Пасванди -ӣ//гӣ яке аз пасвандҳои сермахсултарин махсуб ёфта, вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ ба таври фаровон истифода мешавад. Азбаски морфемаи **-ӣ//гӣ** сермаънову сервазифа мебошад, онро оморфема мегӯянд. Вожаи оморфема аз калимаи юнонии ҳомос – якхела ва морфе – шакл гирифта шуда, маънои ҳамшаклро дорад. Бинобар ин, морфемаи **-ӣ//гӣ** ҳам ба сабаби он ки дар калимасозии якҷанд ҳиссаи нутқ иштирок мекунад, оморфема ҳисобида мешавад.

Хоча Ҳасани Нисорӣ доир ба хусусият ва вазифаҳои дастурии пасванди **-ӣ//гӣ** низ андешаҳои ҷолиби диққат пешниҳод кардааст. Ӯ вазифаҳои гуногуни калимасозии ин пасвандро нишон дода, аз осори донишмандони гузашта мисолҳои мушаххас меорад: «Ё-и нисбат (оморфемаи -ӣ) ва он баъди исме, ки дарояд, нисбат ба он исм намояд, чун «забони порсӣ» ва «каломи арабӣ»,

яъне, нисбати забони порс аст ва нисбати калом араб аст. Ҳамчунин, «ҳиндустонӣ» ва «хуросонӣ» ва ғайра...» [129, с.43].

Сервазифагии ин унсури калимасоз дар асари эҷодкардаи ниёгонамон ба таври фаровон ёдрас шудааст. Масалан, дар луғати «Ғиёс-ул-луғот» ду **-й** (ё-и маъруф ва ё-и маҷхул) қайд шудааст. Муҳаммади Ғиёсиддин ё-и маъруфро ба 9 ва ё-и маҷхулро ба 15 қисмат ҷудо мекунад. Ё-и нисбат, ки яке аз қисматҳои ё-и маъруф мебошад, ба 11 вазифа оварда шудааст [228, с.406]. Ин морфема аз пасванди **-ih** ба вуҷуд омада, таърихан аз забони форсии миёна сураат мегирад [43, с.31].

Л. С. Пейсиков низ дар форсии миёна мавҷуд будани ду пасванди «**й**»-ро таъкид кардааст. Яке аз онҳо ё-и масдарӣ аст, ки аз пасванди форсии миёнаи **-ih** ба вуҷуд омадааст. Дигаре пасванди ё-и нисбат мебошад, ки дар форсии миёна дар шакли **-ik** ба назар мерасад. Пасванди мазкур сифаитсоз аст [80, с.183].

Ш. Рустамов низ доир ба хусусиятҳои калимасозии пасванди мазкур бештар таваҷҷуҳ кардааст. Ҷ. Аҳмадова мавқеи истеъмоли пасванди **-й//гй**-ро дар доираи се ҳиссаи нутқ арзёбӣ намуда, аз ҷумла, чунин андашаронӣ кардааст: «Қатъи назар аз иштироки худ, дар сохтани шаклҳои грамматикӣ ҳамчун пасванди калимасоз дар байни се ҳиссаи нутқ исм, сифат ва зарф муштарак аст» [176, с.18-21].

Э. Шоев бошад, мавриди истифодаи ин унсури калимасозро дар баробари иштирок намудан дар калимасозии исму сифат ва зарф дар доираи боби шумора ва ҷонишин низ зикр кардааст [207, с.20-22].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба вазифаҳои грамматикии морфемаи **-й//гй** маълумоти дақиқ дода шуда, ба воситаи ин пасванд аз исму сифат, феъл ва сифати феълӣ сохта шудани исмҳои маънӣ зикр шудааст [17, с.15].

Унсури калимасози **-й//гй** дар адабиёти классикӣ форс-тоҷик ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд 257 калима сохта шудааст [71, с.55]. Дар «Ғулистон»-и

Саъдии Шерозӣ бо исму сифат ва асосҳои феълӣ омада, касб ва машғулияти одамон: *корвонӣ, ҷавҳарӣ*; ба гурӯҳе мансуб будани шахс: *сипоҳӣ, лашкарӣ*; мансубияти шахсро ба маҳалу ҷой: *шомӣ, рустой*; исми ҳолат: *бандагӣ*; исми шахс: *ҳаромӣ* (аз *ҳаромиён* пурхатар), *пешинӣ* (аз амсоли пешиниён панд гиранд) ва монанди инҳоро сохтааст [137, с.297].

Хусрави Фаршедвард – муҳаккиқи эронӣ оид ба серистеъмол будани пасванди **-ӣ// -гӣ** чунин андеша дорад: «Фаъолтарин пасванди луғатсоз дар замони Фирдавсӣ низ монанди замони мо ҳамон «йо»-и масдари ва «йо»-и нисбат аст, ки аввали таркибан ҳар сифатеро бадал ба исми маънӣ месозад, монанди *сиёҳӣ, тезӣ, тундӣ* ва дигари акси ин корро мекунад ва ҳар исми ҷонро бадал ба сифат менамояд, монанди *ҷангӣ, дирангӣ ва сипоҳӣ*» [205, с.27-30].

Пасванди **-ӣ// -гӣ** яке аз пасвандҳои сермаъною серистеъмол ва оммоморфема мебошад. Исмҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, маъноҳои гуногуни луғавиро ифода мекунанд. Ш. Рустамов гурӯҳи исмҳоеро, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд, аз рӯи маъно ба шаш гурӯҳ ҷудо намудааст: исмҳои ифодакунандаи **макон**: *пастӣ, баландӣ, тангӣ, фарроҳӣ*; **замон**: *пагоҳӣ, бегоҳӣ, нисфинузӣ, ҷоштгоҳӣ*; **тахассус ва касбу кор**: *инженерӣ, артистӣ*; **амал**: *алафдаравӣ, заминронӣ, шамшерзанӣ*; *ҳолат*: *ҳастӣ, нестӣ, шуълаборӣ, шабнишинӣ*; **аломату ҳосият**: *пирӣ, хоксорӣ, одамӣ* ва ғайра [96, с.45].

Чунончи дар боло ишора кардем, пасванди **-ӣ// -гӣ** дар тамоми сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди сермаъною серистеъмол ва оммоморфема дарҷ шудааст. Ин хусусиятҳои он дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ возеҳу равшан мушоҳида мешавад. Пасванди мазкур дар осори нависанда бо тамоми маъно ва қобилияти калимасозияш истеъмол гардидааст.

Дар эҷодиёти адиб ба воситаи пасванди исмсозӣ **-ӣ// -гӣ** аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исмҳое сохта шудаанд, ки метавон онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

1. Пасванди **-й//-гӣ** бо исм ҳамроҳ шуда, исмҳое месозад, ки маъноҳои гуногуни луғавиро ифода мекунад: *мусулмонӣ, дуздӣ, суратгирӣ, интизорӣ, ёрӣ, чорводорӣ, раисӣ, боварӣ, бригадирӣ, хоҷагӣ, кӯдакӣ, ҳисобӣ, нависандагӣ, меҳмонӣ, дӯстӣ, шогирдӣ, ронандагӣ, ҷарроҳӣ, наттоқӣ, қурбонӣ, чӯпонӣ, ҳамкорӣ, ошноӣ, ҷӯрагӣ, меҳрубонӣ, шиноварӣ, хостгорӣ, ёдгорӣ, постбонӣ, ҳамдардӣ, ҳамсафарӣ, ҳамшаҳрӣ, собунпазӣ, кирмакпарварӣ, миллатчигӣ, кӯлоҳдузӣ, сағпарварӣ, шамшерзанӣ, моҳипарварӣ, биярдбозӣ, шеършиносӣ, тирандозӣ, таҷрибаомӯзӣ, чойкашӣ, китобфурӯшӣ, қартабозӣ, дугтарошӣ, асардуздӣ, таомпазӣ, гуломфурушӣ, гуломдорӣ, китобхонӣ, мӯйтарошӣ, қисагӯӣ, ҳалвопазӣ, тамокупазӣ, равғанфурӯшӣ, дуохонӣ, китобфурӯшӣ, рӯзбаркашӣ, зарффурӯшӣ, мансабтарошӣ, шоҳномахонӣ, мактубнависӣ, говчӯшӣ, либосдӯзӣ, набзсанҷӣ, набзшуморӣ, қолинрезӣ, мукофотсупорӣ, тарафгирӣ, гуноҳбаркашӣ.*

Исмҳои мазкур дар навбати худ аз рӯи истифодаи луғавиашон ба чунин гурӯҳҳо чудо карда мешаванд: а) Пасванди **-й//-гӣ** бо исмҳои шахс ҳамроҳ шуда, исми маънӣ сохтааст: *меҳмонӣ, раисӣ, ёрӣ, дуздӣ, одамӣ*. Масалан: *Бо Эмомалӣ якчанд маротиба дар рӯзҳои идҳои бузург вохӯрдааст, ё онҳо ба Данғара меомаданд, ё Раҳмоновҳо ба меҳмонӣ мерафтанд* [213, с.380]. *Умуман, хислати одамӣ чунин аст, ки ҳангоми ёдоварӣ гузаштара аз будаи зиёд нишон медиҳад, хосса, дар мавриде, ки сухан дар бораи гузаштаи шахси аввали ҷумҳурӣ меравад* [213, с.377]. *Ва фиребгарӣ, зорат, дуздӣ, рекету бадахлоқӣ ба ҳар рангу сураат авҷ гирифт* [213, с.292].

Дар осори Абдулҳамид Самад аз ин исмҳои ғоил ба воситаи пасванди **-й//-гӣ** исмҳои маънӣ сохта шудааст: *ҳамсафарӣ, ҳамдардӣ, ҳамкорӣ, ҳамшаҳрӣ, ҳамзистӣ, ҳамроҳӣ, ҳамсоягӣ*. Масалан: *Ҳамсояҳои меҳрубону пурдида якҷону яктаи шуда аз рӯи расму таомул баъди изҳори ҳамдардӣ корхоро даст ба даст буд мекарданд ё маслиҳате медоданд* [213, с.100]. *Мо меҳоме бо шумо ҳамкорӣ бикунем* [213, с.366]. *Тамоми мошинҳо, ки БТР-и Сарвари давлатро ҳамроҳӣ мекарданд, бо Парчамҳои Тоҷикистон, ки маҳз ба ин муносибат дӯзонда шуда буданд...* [213, с.395].

б) Тавассути морфемаи **-ӣ// -гӣ** исмҳое сохта мешаванд, ки шахсро аз рӯйи касбу кор, машғулият ва ихтисос мефаҳмонад: *интизорӣ, раисӣ, боварӣ, бригадирӣ, хоҷагӣ, ҳисобӣ, нависандагӣ, меҳмонӣ, дӯстӣ, шогирдӣ, ронандагӣ, ҷарроҳӣ, нattoқӣ, меҳрубонӣ, хостгорӣ, ёдгорӣ, постбонӣ, ҳамдардӣ, ҳамсафарӣ, ҳамшаҳрӣ, собунпазӣ, кирмакпарварӣ, чорводорӣ, дӯздӣ, миллатчигӣ, ёрӣ, кӯлоҳдӯзӣ, моҳипарварӣ, билиардбозӣ, шеършиносӣ, таҷрибаомӯзӣ, қартабозӣ, дугтарошӣ, қолибрезӣ, асардӯздӣ, гуломфурушӣ, гуломдорӣ, китобхонӣ, мӯйтарошӣ, қисагӯӣ, ҳалвопазӣ, тамокупазӣ, равғанфурушӣ, дуохонӣ, китобфурушӣ, зарфффурушӣ, мансабтарошӣ, набзшуморӣ, шоҳномахонӣ, мактубнависӣ, говчушӣ, либосдӯзӣ, набзсанҷӣ.*

Калимаҳои мазкурро, ки дар эҷодиёти нависанда вохӯрданд, аз рӯйи хусусиятҳои сохти калимасозияшон ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

- **исмҳое, ки аз калимаҳои сода ва пасванди **-ӣ// -гӣ** сохта шудаанд:** *ҷӯпонӣ, раисӣ, бригадирӣ, нависандагӣ, наққошӣ, шогирдӣ, ронандагӣ, ҷарроҳӣ, нattoқӣ, дӯздӣ.*

Қайд кардан ба маврид аст, ки калимаи *нависандагӣ* ва *ронандагӣ* дар асл сифати феълӣ мебошанд. Ин калимаҳо аз рӯйи сохтор низ сохта буда, аз асосҳои феъли замони ҳозираи *навис* ва *рон* ба воситаи пасванди *анда* сохта шудаанд. Лекин калимаҳои мазкур субстантиватсия (ба доираи боби исми гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ) шуда, аз доираи боби сифати феълӣ дар шакли рехта ба исми гузаштаанд. Ин калимаҳо ба дериватсияи дубора дучор шуда, аз асоси феъл аввал сифати феълӣ ва баъд исми амал номи шуғл сохта шудааст: *навис+анда+гӣ, рон+анда+гӣ.*

Бинобар ин, аз ин калимаҳои исмшуда ба воситаи пасванди **-ӣ// -гӣ** исми маънӣ сохта шудааст: *Шаст айёми шукуфоии мард ва авҷи камоли нависандагӣ аст* [213, с.10];

- **исмҳои маъние, ки аз калимаҳои сохта ва пасванди **-ӣ// -гӣ** таркиб ёфтаанд:** *кафибонӣ, шиноварӣ, хостгорӣ, посбонӣ.* Чунончи: *Маросими хостгорӣ* дар ҳалқаи хешону ҳамсояҳо шомгоҳ хуш гузашт [213, с.108]. *Сипас*

овоза шуд, ки лаб-лаби дарёи Панҷ сарҳад мешудаасту сарҳадбонони рус онро **посбонӣ** мекардаанд [213, с.14];

Дар навбати аввал аз исми моддии *кафи* ва исмҳои маънии *пос* (поси шаб) ва *шино*, инчунин, асоси замони гузаштаи феъли *хост* ба воситаи пасвандҳои исми шаклсозӣ **-бон**, **-вар** ва **-гор** исми фоил сохта шудааст: *кафибон*, *хостгор*, *посбон*, *шиновар*. Чунончи: *Ваҳшӣ мешаванд, агар духтар аз байни худашон ошиқу хостгор дошта бошад* [213, с.189].

Дар навбати дуюм аз исмҳои фоили *кафибон*, *хостгор*, *посбон* ва *шиновар* ба воситаи пасванди **-ӣ// -гӣ** исми маънӣ сохта шудааст: *кафибонӣ*, *хостгорӣ*, *посбонӣ*, *шиноварӣ*. Масалан: – *Дар ҷои вайронаву бекас то кай қаҳрамониву посбонӣ мекунад? – мегӯяд яке* [213, с.338].

- пасванди **-ӣ// -гӣ** дар эҷодиёти нависанда бо калимаҳои мураккаб **омада**, **исми маънӣ сохтааст**: *ҳалвопазӣ, шоҳномахонӣ, собунпазӣ, кирмакпарварӣ, чорводорӣ, сағпарварӣ, чокдӯзӣ, шамшерзанӣ, қоидашиносӣ, хукпарварӣ, асалпарварӣ, ҷаҳонгардӣ, моҳипарварӣ, пахтачинӣ, гандумфурӯшӣ, билярдбозӣ, шеършиносӣ, тирандозӣ, таҷрибаомӯзӣ, суратгирӣ, китобфурӯшӣ, суратсозӣ, қартабозӣ, таомпазӣ, гуломфурӯшӣ, китобхонӣ, мӯйтарошӣ, қиссагӯӣ, тамокукашӣ, қолибрезӣ, равғанфурӯшӣ, дуохонӣ, зарффурӯшӣ, мактубнависӣ, говҷӯшӣ, либосдӯзӣ, набзсанҷӣ.*

Исмҳои маъние, ки дар боло оварда шудаанд, дар қолиби исму асоси замони ҳорзираи феъл сохта шудаанд.

в) Аз калимаҳои хешутаборӣ *дӯст*, *душман*, *ҷӯра* ва *ошно* исмҳои ифодакунандаи муносибат месозад: *бародарӣ*, *дӯстӣ*, *душманӣ*, *ҷӯрагӣ*, *ошноӣ*. Чунончи: *Банда аз солҳои донишҷӯӣ бо шарофати дӯстиву бародарӣ бо ҳамкурсӣҳоям Сулаймон Анварӣ, Саидмухтори Искандар ва Қудратуллоҳи Наим – имрӯз аввалӣ донишманди маъруфи риштаи суханишиносӣ, дигарон роҳбарони варзида, – ба Раштонзамини хушманзар равуои афзун дорам* [213, с.335]. *Бо Зайнулло Абдулҳамидов, ки аслан аз ноҳияи Данғара буд, Эмомалӣ дӯстӣ дошт* [213, с.337].

г) Пасванди **-й//-гй** аз сифатҳе, ки сину сол ва ягон давраи зиндагиро мефаҳмонанд, омада, исми маънӣ месозад. Дар эҷодиёти адиб дар ин қолиб танҳо калимаи «**ҷавонӣ**»-ро дучор омадем: *Вақте дар хусуси солҳои кӯдакӣ, ҷавонӣ, шаҳраки азизаш Данғара, ки он ҷо таваллуд шуда ба воя расидааст, совхозе, ки солҳои зиёд кор кардааст, кӯдакон....* [213, с.355].

2. Пасванди **-й//гй** аз сифат исм месозад. Бояд қайд кард, ки заминаи асосии калимасозии пасванди **-й//-гй** сифатҳои аслии буда, аз онҳо исми ҳолат сохта мешавад [17, с.136]. Дар эҷодиёти адиб низ дар ин қолиб исмҳои зиёде сохта шудааст, ки аз ҷиҳати маъно ва сохт гуногунвазифаанд:

а) Исмҳое, ки аз сифатҳои сода ва пасванди **-й//-гй** сохта шудаанд: *ростӣ, гармӣ, лозарӣ, равшанӣ, дағалӣ, танҳои, сустӣ, бадӣ, осонӣ, озодӣ, мустақилӣ, аҳмақӣ, баландӣ, чобукӣ, душворӣ, торикӣ, устуворӣ, ғайурӣ, шодӣ, қашшоқӣ, дурустӣ, ширинӣ, густохӣ, фарбеҳӣ, хунукӣ, ғарибӣ, ғофилӣ, хомӯшӣ, хубӣ, осонӣ, беморӣ, гуруснагӣ, оромӣ, душворӣ, тозагӣ, хурсандӣ, саломатӣ, чолокӣ, некӣ, телбагӣ, дарозӣ, бузургӣ.*

Вожаҳои зикршуда вобаста ба маъноҳои луғавии асоси калимаҳо ба таври зайл гурӯҳбандӣ мешаванд:

- пасванди **-й//-гй** бо сифати аслии ҳамроҳ шуда, исме месозад, ки маънои воҳиди рӯшноиро ифода мекунад: *торикӣ, равшанӣ*. Чунончи: – *Дар ин торикӣ доруву даво ёфтани бигӯ, – овози зан ранҷише дошт* [213, с.34]. *Аслан пиру кампир таишаву мӯҳтоҷи рӯи гарму сухани нарми ғамбароре буданд; дастовез ба дили маҳзунашон ҳаргиз намегунҷид, лек тӯҳфаҳои овардаи онҳо чун нишонаи меҳр ба қалби тангу торашон равшанӣ бахшид* [213, с.103].

- морфемаи **-й//-гй** аз сифатҳои аслие, ки ҷову макон, фосола ва масоҳатро ифода мекунанд, исмҳое месозад, ки ифодагари маънои макон, масоҳат ва масофа мебошад: *дарозӣ, баландӣ*. Масалан: *Воқеан, айёми оромӣ ҳар фард метавонад дар масъалае забондарозӣ бикунад ва бар сари бузургони азмиёнрафта санги маломат бишканад* [213, с.326]. ...аз ин *баландӣ* ба поин нигарӣ, дилат ҳаво мегираду сарат мечархад [213, с.158].

- унсури калимасози **-ӣ (-гӣ)** аз сифатҳои аслии исмҳое сохтааст, ки ба маънои луғавии асоси калима зич алоқаманданд: *хунукӣ, гармӣ*. Чунончи: *Аз хунукӣ дир-дир меларзиданд* [213, с.416]. *Вале гармӣ ва ҷӯшу хурӯши хонадон эҳсос намешавад* [213, с.382].

- пасванди **-ӣ (-гӣ)** бо сифатҳои аслии ҳамроҳ шуда, исмҳое месозад, ки ба хислату характери шахс далолат мекунад: *бадӣ, ғажурӣ, сустӣ, хубӣ, оромӣ, чолокӣ, некӣ, густохӣ, бузургӣ, дағалӣ, ростӣ, аҳмақӣ, чобукӣ, ғофилӣ, устуворӣ*. Масалан: *Ва ин ҳеҷ ҷойи бадӣ надорад* [213, с.365]. *Духтараки қадрасу резапайкар, як каме ҳаяҷонзадаву шармгин, гоҳе лаб ғазидаву нигоҳ аз меҳмонҳо гурезонда, бо ҳустиву чолокӣ болои хон бо нону мева, қандинаву сабзавот ва косаҳои ҷурғоту пиёлаҳои муррабо чунон рангин мекард, ки...* [213, с.108]. *Танҳо ҳусну малоҳаташ ба бачаҳо мадад расонд, ки зуд ва амиқтар забони русиро омӯзанд, – ба ростӣ, касе намехост, ки дар чашими муаллима нодон намояд* [213, с.359].

б) Исмҳое, ки аз сифатҳои сохта ва пасванди **-ӣ (-гӣ)** сохта шудаанд: *ёрмандӣ, ҳашмгинӣ, номуайянӣ, ҳунармандӣ, қаноатмандӣ, беназирӣ, бепарвой, маҳсулноқӣ, ноозмудӣ, бетоқатӣ, бевақтӣ, беақлӣ, хоксорӣ, хирадмандӣ, нохӯшӣ, норозигӣ, шармсорӣ, ҳунарварӣ, бекорӣ, нофаҳмӣ, номаъқулӣ, нодонӣ, бетоқатӣ, бефарзандӣ, беҳобӣ*. Чунончи: *Аз боридаани борон калонсолон қаноатмандӣ изҳор карданд* [213, с.91]. *Бефарзандӣ, ҷони бобо, дарди бедармон, суҳони умри одам аст* [213, с.94].

Исмҳои зикргардидаро аз рӯйи сохти сарфӣ (морфологӣ) ба ду гурӯҳ тақсим намудем:

а) Ба гурӯҳи аввал исмҳое дохил мешаванд, ки зинаи аввали калимасозии асоси ин калиммаҳо, ки сифат аст, ба воситаи пасвандҳо сурат гирифтааст: *ҳашмгинӣ, ҳунармандӣ, қаноатмандӣ, маҳсулноқӣ, хоксорӣ, хирадмандӣ, назирӣ, ёрмандӣ, шармсорӣ, ҳунарварӣ*. Чунончи: *Пиру кампир аз назирӣ ва орову гулпарварию соҳибони хона шод, дастовез болои ҳараке ниҳода лаҳзае интизори таклифи ба кучо шинондани мизбонон рост истоданд* [213, с.108]. – *Ай, не... ман кучову ҳунармандӣ?* [213, с.270].

Чунончи дида мешавад, пеш аз калимасозии пасванди **-й// -гӣ** исмҳои мазкур заминаи якуми калимасозиро бо туфайли ҳамроҳ кардани пасванлиҳои сифатсозии **-гин, -манд, -сор, -вар, -о, -сор** соҳиб шуданд: *номаъқулӣ, номуайянӣ, беназирӣ, бепарвоӣ, ноозмудӣ, бетоқатӣ, бевақтӣ, беақлӣ, нохӯшӣ, норозигӣ, бекорӣ, нофаҳмӣ, беҳобӣ, номаъқулӣ, нодонӣ, бетоқатӣ, бефарзандӣ, беҳобӣ*. Чунончи: *Ҳамин лаҳза дар ғижсосзанон бошаст кушода шуда, марде паҳлавончусса зану фарзандонро барои танбаливу **бепарвоӣ** коҳишдиҳон даромад* [213, с.42]. – *Худата ба **нодонӣ** наандоз* [213, с.49].

б) Исмҳои маъние, ки аз сифатҳои мураккаб ва пасванди **-й (-гӣ)** сохта шудаанд.

Аз мисолҳои ҷамъовардаамон маълум гашт, дар осори нависанда бо пасванди **-й// -гӣ** ба воситаи сифатҳои мураккаб сохта шудани исмҳои маънӣ нисбат ба қолибҳои дигар сермахсултаранд: *минатдорӣ, кунҷковӣ, пешдастӣ, хотирҷамъӣ, меҳмоннавозӣ, дуруштганӣ, сарфакорӣ, пахтакорӣ, худписандӣ, комёбӣ, кашолкорӣ, сипосгузорӣ, дилхӯшӣ, меҳмондӯстӣ, хушҳолӣ, ҳунарнамоӣ, дастдарозӣ, хайрхоҳӣ, исроркорӣ, ростқавлӣ, дилхӯшӣ, ҳазонрезӣ, худбинӣ, ваъдахилофӣ, телбакорӣ, дилтангӣ, дигаргунӣ, камтаҷрибагӣ, қарздорӣ, хушбахтӣ, тансиҳатӣ, русурхӣ, худнамоӣ, рангорангӣ, буздилӣ, дилсиёҳӣ, фориғдилӣ, барнодилӣ, гармогармӣ, худситоӣ, ширинзабонӣ, ҷонсӯзӣ, занакбозӣ, накукорӣ*. Чунончи: *Наход ба як зане, ки модарат ҳисоб мешавад, **дастдарозӣ** бикунӣ, – гуррид касе* [213, с.6]. – ***Ширинзабонӣ** нақун* [213, с.239]. – *Саидзодаем! – **худситоӣ** кард кал* [213, с.295].

Пасванди **-гӣ** алломорфи морфемаи **-й** мебошад, ки вобаста ба табиати фонетикии овози охири решаи калима онро иваз мекунад. Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ калимаҳоро чун: *хастагӣ, гуруснагӣ* ва *дилбастагӣ* вохӯрдан мумкин аст, ки асоси калимаҳои мазкур сифат буда, дар қолибҳои зикршуда сохта шудаанд: *Маҳмадшариф Толибов – марди нармтабиату меҳрубон, бо вучуди пуркориву **хастагӣ** моро хуш назирuft* [213, с.339]. *Аз **гуруснагӣ** оби даҳонам мерафт* [213, с.18]. *Дилбастагии Довар шояд бар асари*

рафтуо ва дидорбиниву ғамхориш пайваста аз рӯзи аввал бо бибиву бобо зоҳир ғашт, синас ӯ мисли ғӯшту устухон ба онҳо часпид [213, с.105].

3. Морфемаи **-ӣ//гӣ** бо асосҳои феълӣ омада, исм сохтааст: *бандӣ, бозӣ*. Чунончи: *Хара ин ҷо бандӣ, намеистад...* [213, с.283]. *Ҳангоми ҷунбонидани ғажвора садоҳои хуши хобовар ба ғӯши кӯдак мерасаду вақти бедор шуда ҷашм кушоданаи рангҳои дилкашро мебинад, бо ангуштон бо онҳо бозӣ ҳам мекунад* [213, с.289].

4. Ба воситаи унсури калимасозии **-ӣ//ӣ** аз зарф исми маънӣ сохта шудааст: *наздиқӣ, камӣ, қарибӣ, зудӣ*. Масалан: *Падар чун аз касе шунид, ки писараи огуштаи хун шудааст, ҷавоб пурсида, – хайрият он рӯз дар наздиқӣ кор мекард, – аз саҳро ба хона омад* [213, с.358]. – *Ман аз дигарҳо чи камӣ дорам?* [213, с.387]. – *Охир ман ба қарибӣ ин ҷо будам, – ба оҳанги сухани зан посух дод Эмомалӣ Раҳмонов* [213, с.402]. *Эмомалӣ Шарифович ғӯш кард ва дар ҳақиқат, ба зудӣ дар хусуси обёрии заминҳо иҷозатномаи дилхоҳро ба даст овард* [213, с.386].

5. Аз сифатҳои аслии исми аломат ва ҳолат месозад: *бешармӣ, ночорӣ, ноилоҷӣ, хушбахтӣ* ва ғ. Чунончи: *Ҳа, барои тоифаи номарду хабис бешармӣ ниқоб, сипари беҳтарин будааст* [216, с.17]. *Ангуру шафтолуро мӯйсафеду кампирҳо аз ночорӣ меҳӯранд, бедандонанд...* [216, с.27]. *Аз ғазабу ноилоҷӣ ларзидам ва қоматамро бардошта ҷомадонро лагаде кӯфта будам, ки аз дар завҷаи амакам даромаду ҷашмони хастаашро ба ман дӯхт* [216, с.28]. *Моли дунё, зару зевар ба одам ҳеҷ гоҳ хушбахтӣ наовардааст* [216, с.66].

6. Аз калимаҳои дӯст, душман исмҳои ифодакунандаи муносибат месозад: *дӯстӣ, душманӣ*. Масалан: *Камгашии амакам, корчаллониву пулдӯстӣ ва бодигариҳои акаи Абдухолиқ мероси кӣ аст?* [216, с.72]. – *Илоҳо тавба, ягон аждоди мову шумо бо бародараи душманӣ надошт...* [216, с.32].

7. Аз сифат исми маънӣ месозад, ки аломат ва ҳолатро мефаҳмонад: *мардӣ*. Чунончи: – *Ин рафторат, ошно, аз рӯйи оини ҷавонмардӣ нест, – дина ҳангоми нонушта ба вай дӯстона гуфт Раҳматишоҳ* [216, с.109]. – *Ин аҳмақиро нақун, номардӣ мешавад! – нидо кард Раҳматишоҳ* [216, с.59].

8. Аз исмҳои ифодакунандаи синну сол исме сохта мешавад, ки давраи дар решаи калима номбаршударо ифода мекунад: *кӯдакӣ, ҷавонӣ, пирӣ* ва ғ. Масалан: *Аз кӯдакӣ чӣ нозу нузе кард, бардоштем, ҳарчи дилаш хост, муҳайё кардем* [216, с.129]. *Хуни ҷавонӣ, ки дар ҷӯш аст, сармову гармо барояшон як* [216, с.81]. *Дар чехраи ӯ як ҳасрату аламе аз пирӣ хувайдо буд* [216, с.31]. – *Фарзандат калон, дар дами пирӣ аз танат ҷудо шавад, баъд сӯхтани дилу ҷигари момата мефаҳмӣ* [216, с.130].

Пасванди -гарӣ. Дар осори илмӣ [98, с.173; 17, с.116; 24, с.153] пасванди **-гарӣ** ҳамчун пасванди сермахсул таъкид шудааст. Ин пасванд аз исмҳои гуногун, сифат ва сифати феълӣ исми маънӣ месозад, ки аломат, амал ва ҳолатро номбар мекунад [17, с.116].

Л. С. Пейсиков таъкид мекунад, ки дар забони форсӣ низ ин пасванд истифода мешавад ва вожаҳои сохташуда як зинаи калимасозиро тай намудаанд [81, с.183].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ доираи истеъмоли ин унсури калимасоз хеле васеъ гаштааст. Масалан, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд калимаҳои зерин сохта шудаанд: *боронгарӣ, одамгарӣ, сахтигарӣ, софигарӣ, сипоҳигарӣ, мардигарӣ, калонигарӣ, истодагарӣ, зӯригарӣ, боигарӣ, босмачигарӣ* [17, с.116].

С. Раҳматуллозода ҳангоми таҳлилу баррасии хусусиятҳо ва вазифаҳои дастурии пасванди **-гарӣ** дар шеваи ҷануби шарқӣ серистеъмол шудани ин унсури калимасозро зикр кардааст. Чунончи, ӯ таъкид кардааст: «Калимасозии **-гарӣ** аз ҳисоби ҳам калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам шевагӣ сурат мегирад: *бойигарӣ, нодийагарӣ, рӯсийогарӣ, қозигарӣ, одамгарӣ, навигарӣ, борунгарӣ...*» [126, с.109].

Дар эҷодиёти нависанда Абдулҳамид Самад дар ин қолиби калимасозӣ 13 калима истифода шудааст: *ҷавобгарӣ, кулолгарӣ, фиребгарӣ, коргарӣ, дамгарӣ, дуредгарӣ, чармгарӣ, тороҷгарӣ, гораггарӣ, лойгарӣ, навҳагарӣ, истодагарӣ, одамгарӣ*. Масалан: *На танҳо барои он ки аз ҷавобгарӣ меҳаросиданд, – масъала бо маънии пурраи байни ҳаёту марг меистод* [213, с.391]. *Зарфҳои*

оҳанӣ мегиранд... Ҳунари бобой ки ҳаст, ман то ҷон дорам, **кулолгарӣ** мекунам [213, с.281]. ...озоду бебокона посух доданашон ба мардон, устохонаи оҳангариву саночи **дамгарӣ**, фагонаву забона задани шӯълаҳои оташ, чун гули лола сурх шудани пӯлод дар мағзи ангишти сӯзон... [213, с.334]. – Эй додар, – боз мағрурона лаб ба гуфтор кушод Пакана, – пӯсти ин зотҳоро ман аз **чармгарӣ** мешиносам... [213, с.117]. Дар БАМ ба ҷои кор роҳзаниву одамкушӣ, дар Тошканд **горатгарӣ**, ин ҷо хасдуздӣ... [213, с.176]. Сӯҳроб ба ӯ ишоракунон мегӯяд, ки ин писари раис аз кӯчаи **одамгарӣ** нагузаштааст, сангдил аст [213, с.177].

Пасванди -иш. Дар калимасозии исм пасванди **-иш** мавқеи вижаеро касб намуда, ба таври густурда истеъмол мегардад. Ин морфема бо асоси замони ҳозираи феъл илова шуда, исми амал месозад [24, с.75]. Дар адабиёти классикӣ пасванди **-иш** бо варианти **-ишт** (болишт) (дар мавриди калимаи болишт хулоса кардан лозим) низ дучор мешавад.

Бояд қайд кард, ки ба воситаи пасванди **-иш** аз феълҳои таркибии номӣ, ба истиснои калимаи *сарзаниш* исм сохта нашудааст [98, с.139]. Дар хусуси калимасозии ин пасванд дар сарчашмаҳои илмӣ [67, с.18; 98, .138-139; 24, с.146] маълумот дода шудааст.

Дар «Ал-Муъҷам» дар охири сиғаи феъл ҳамроҳ шудан ва маънии масдар додани пасванди **-иш** таъкид шудааст. Чунончи: «Ва он «шин»-е, муфрад аст, ки дар авохири авомир маънии масдар диҳад, чунонки «равиш»-у «диҳишу»-у «парвариш» [145, с.184].

Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳангоми шарҳу тавзеҳи қисматҳои исми масдари таркибӣ, ки онро ба ду қисм ҷудо намудааст (сиғаи мозии мутлақ ва сиғаи амр) доир ба калимасозии морфемаи **-иш** чунин маълумотеро овардааст: «... дувум он аст, ки баъди сиғаи амрро мақсур хонанд, чун «дониш» ва «кӯшиш» ва «пӯшиш» ва ғайри он. Ин ҳосилро билмасдар низ гӯянд [129, с.54].

Дар адабиёти классикӣ **-иш** яке аз пасвандҳои серистеъмол маҳсуб ёфт. Масалан, дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бо ин пасанд 80 калима [36, с.159], дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ 40 калима [71, с.49], дар «Гулистон»-и

Саъдии Шерозӣ 11 калима [137, с.302] ва дар осори Фазлиддин Муҳаммадиев 40 калима [5, с.68] сохта шудааст.

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад низ пасванди **-иш** мавқеи махсусро ишғол мекунад. Адиб бо ин унсури калимасоз дар осораш аз рӯйи таҳқиқи анҷомдодаи мо 35 калимаро истифода намудааст: *омезиш, супориш, арзиш, парвариш, биниш, хоҳиш, навозиш, хониш, афзоиш, ранҷиш, коҳиш, дониш, кӯшиш, тобиш, санҷиш, хориш, намоиш, ситоиш, варзиш, шӯриш, нолиш, пайдоиш, гардиш, ларзиш, созиш, ғунҷоиш, кашиш, омурзиш, бахшиш, фаҳмиш, ороиш, совиш, таркиш, озмоиш, ҷунбиш.*

Аз рӯйи хусусияти луғавиашон исмҳои мазкурро ба чунин гурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст:

1. Исмҳое, ки номи ҳаракату амалро ифода мекунанд: *супориш, парвариш, ҷунбиш, хоҳиш, навозиш, хониш, афзоиш, ранҷиш, намоиш, ситоиш, совиш, варзиш.* Масалан: «*Ҷонам садқаи бача-е! Аз кор омадӣ? Монда шудӣ? – вай Абдуҳолиқро кӯдаквор **навозиш** карда, ғаш маро овард* [216, с.34]. *Забони онҳо ба ҳар тараф тоб меҳӯрд, ба тарзи худ одамгариву ҷавонмардиرو **ситоиш**, буздиливу одамфурӯширо мазаммат мекарданд* [216, с.104].

Решаи исми *варзиш*, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *варз* иборат мебошанд, дар забони адабии ҳозираи тоҷик мустақилона кор фармуда намешаванд. Яъне имрӯз ин воажа ҳамчун калимаи мустақилмаъно маънои луғавии худро аз даст дода, танҳо дар таркиби калимаҳои *варзиш* истеъмол мешаванд. Чунончи: *Бачаҳо, ки саргарми **варзиш** буданд, лаҳзае рост истода, сӯи кӯҳдоман чаши давонданд* [213, с.180].

2. Дар насри бадеии нависанда ин пасванд ба охири исм ва асоси феълӣ омада, исми маънӣ сохтааст: *дониш, фаҳмиш, арзиш.* Чунончи: – *Магар бачаҳои мо дар ақлу **дониш** аз дигарҳо каманд?* [213, с.219]. ...*бо заҳмати ҳалол, малака, **фаҳмишу дониш** зироаткориш комил худашон соҳиби ризқу рӯзии фаровон шаванд* [213, с.344]. – *Хонасӯхта барои ду хуша гандум, агар **арзиш** дунёра ҳам медошт, наҳод умри одама бисӯзӣ?* ... [213, с.55].

3. Пасванди **-иш** бо асоси замони ҳозираи феъл омада, номи ҳолатро фаҳмондааст: *нолиш, таркиш, тапиш, ларзиш, биниш, тобиш, хориш, сӯзиш, бахиш*. Чунончи: *Акаи Абдухолиқ аз ғазабу алам хайру хушро ба амакам нася монда, ба мошинаш нишаст ва ончунон гази онро зер кард, ки **нолиши** мошин ба осмон печид ва аз тутааш дуди гализ ғазона зада, ҳама ҷоро паҳи кард* [216, с.40]. *Бар замми ин аз дуру наздик садои **таркиш** ба гӯш мерасиду аз болои бомҳо тирҳои дайду ҳуштаккаишон мегузаистанд* [213, с.245]. *Ба мошин наздиктар шудам ва диламро даҳшат, баданамро **ларзише** фаро гирифт, нафасам танг шуд* [213, с.173]. *Муаллим боз чанде сигарет кашид, баъд гӯё аз **сӯзиши** байни ангуштон ва лабонаш ба худ омада, як такон хӯрд, бо кароҳат нӯги сигаретро ба хокистардон паҳи карда, айнак аз рӯйи миз гирифта ба чаши монд ва дуру дароз ба Пакана нигарист* [216, с.15].

4. Бо ин пасванд аз феъли таркибии номи «сар задан» исми маънии *сарзаниш* сохта шудааст: *Аз содагӣ доим ҷонат дар азоб, – хайлан худамро **сарзаниш** кардам* [216, с.74].

Пасванди -ор. Пасванди калимасози **-ор** аз пасванди исми феълии форсии миёнаи **târ, itâr** сарчашма мегирад [75, с.71]. Ин пасванд дар сарчашмаҳои илмӣ [98, с.139; 24, с.155; 67, с.19] камистеъмол ишора гардидааст. Пасванди **-ор** бо асоси замони гузаштаи феъл омада, исми маънӣ месозад, ки амалу ҳолат натиҷаи амал ва ё ба амале дучор шуданро мефаҳмонад.

Шамси Қайси Розӣ роҷеъ ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии ин морфема чунин маълумот додааст: «Ва он «алиф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири баъзе афъол маънои масдарӣ диҳад, чунонки «рафтор»-у «гуфтор»-у «кирдор» ва дар баъзе калимот маънии сифат диҳад, чунонки «кӯштор»-у «мурдор»-у «харидор»-у «гирифтор»-у «хостгор»-у «фурӯшгор» [145, с.181].

Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳангоми тавзеҳи исми масдар, ки онро ба ду гурӯҳ тақсим намудааст, чунин қайд кардааст: «аввал баъди сиғаи мозии мутлақ лафзи **-ор** доранд, чун «гуфтор» ва «рафтор...» [129, с.54].

Шоирону нависандагонамон барои тобишҳои гуногуни маъноӣ ва сареху муъҷаз ифода кардани матлабашон аз усулҳои гуногуни калимасозӣ фаровон истифода кардаанд. Яке аз роҳҳои пурмаҳсули калимасозие, ки дар осори устодони каломӣ бадеъ нақши бориз доштааст, калимасозии сарфӣ мебошад. Махсусан, ба воситаи вандҳо сохтани калимаҳо дар осори адабӣ чашмрас аст.

Пасванди калимасозӣ **-ор** низ яке аз он пасвандҳост, ки адибону шоирони гузаштаи мо ҳангоми калимасозӣ аз ин морфема самаранок истифода кардаанд. Масалан, дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавси бо ин пасванд 11 калима [36, с.112], дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад, 7 калима [137, с.303], дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ 10 калима дарҷ шудааст [71, с.65] ва дар осори Фазлиддин Муҳаммадиев 8 калима [5, с.89] дарҷ гардидааст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин пасванд бемаҳсул аст. Дар «Грамматикаи забони адабии тоҷик» (1985) бо ин унсур калимасоз 5 вожа истифода шудааст. Чунончи: *рафтор*, *гуфтор*, *куштор*, *гирифтор*, *сӯхтор* [17, с.116].

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад мавриди корбурди ин пасванд маҳдуд буда, адиб ба воситаи ин пасванд 7 калимаро мавриди истифода қарор додааст: *рафтор*, *гирифтор*, *намудор*, *сӯхтор*, *парастор*, *харидор*, *падидор*.

Мисолҳои овардашударо вобаста ба сохти калимасозияшон чунин гурӯҳбандӣ менамоем:

1. Пасванди **-ор** аз асоси замони гузаштаи феъл исми амал сохтааст: *рафтор*, *гуфтор*, *парастор*, *харидор*, *гирифтор*. Масалан: – *Лекин дигар ин хел рафтор* нақун, ки додаронат бинанд, айб меқунанд, амакат ҳам... [213, с.131]. Оҳанги *гуфтор*, тамкину бардошти мӯйсафед маро шикаст дод, саросема кард, дар хиҷолат мононд [213, с.162]. Аз нодориву тангии рӯзгор баъди аз сар рафтани падар модар, ба қавле ҷӯҷаҳояшро ба хонаи бародар мебурд, ки *парастор* ёбанд [213, с.223]. Гап сари *харидор* аст [213, с.281]. Ин дарду алами Ниёзро сабуктар кард ва дар дил шукр гуфт, ки ба ҳоли зори онҳо *гирифтор* нашудааст [213, с.302].

2. Пасванди калимасозӣ **-ор** ба охири асоси замони гузашта омада, исм месохтааст, ки ҳолатро ифода мекунад: *надидор, сӯхтор*. Чунончи: *Аз ин сӯхтор ва тафбоди харобиовари рӯзгор руҳу мағзааш озурда ва рангҳояш хушк шудаанд* [213, с.380]. *Ў сӯйи дарвоза чаши давонда, шояд пеши назараи сурати шавҳари раҳматиаш надидор, замзама мекунад* [213, с.288].

Пасванди -о яке аз пасвандҳои муштараквазифаи забони тоҷикӣ мебошад [Ахмедова Ў. 1961, 19], дар низомии калимасозии исм ҳамчун пасванди калимасоз ва яке аз пасвандҳои беаҳсул ба шумор меравад.

Ин пасванд ҳамчун унсури калимасозии исм аз ду пасванди форсии миёна: 1). Морфемаи **-ây, -âd**. 2). Пасванди **âj-âk** [75, с.206] таркиб ёфтааст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд калимаҳои *гармо* ва *сармо* оварда шудааст [17, с.117].

Д. Хоҷаев ҳангоми омӯзиши андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ дар заминаи асари нотақрори ӯ «Ал-Муъҷам» қобилияти калимасозӣ ва вазифаи дастурии пасванди «**о**»-ро дар осори номбурда омӯхта, 8 вазифаи ин морфемаро нишон додааст [203, с.15-16].

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад пасванди **-о** ҳамчун унсури забонии беаҳсул ба назар расида, бо ин морфема калимаҳои *сармо* ва *гармо* ёдрас шудаанд. Исмҳои мазкур аз сифатҳои аслии ифодакунандаи маънои ҳарорат сохта шуда, маънои дар асос ифодаёфтаре мефаҳмонад: – *Ҳа, лекин вақти гармо алафдаравию подабонӣ бисёр кори мушик аст* [216, с.116]. *Лекин ин ҷонвар дар гармову сармои чор фасли сол аз ин даргоҳ дур намеравад* [216, с.24]. *Ман мисли одами сармозада карахт шудам, баданамро сардӣ, дурусттараи, раъша фаро гирифт* [216, с.131].

Пасванди -ос// -ас. Пасванди **-ос** ва **-ас** дар калимасозии исм ҳамчун пасвандҳои серистеъмол маълум аст. Пасвандҳои мазкур аз калимаҳои тақлидӣ-овозӣ исми маънӣ месозад, ки садоҳо, ҳолату ҳосият ва тарзи воқеъшавии онҳоро ифода менамояд [24, с.156]. Дар китоби забоншинос Ш.Рустамов «Исм» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба

хусусиятҳои калимасозии пасвандҳои **-ос/ас** як хел маълумот дода шудааст: «Суффикси **ос** ва **ас** аз калимаҳои тақлидӣ исм месозад» [98, с.139; 17, .117].

Дар забони адабии тоҷикӣ калимаҳои тақлидӣ фаровон истифода мешаванд. Сабаби зиёд шудани калимаҳои мазкурро забоншинос Ш. Ниёзӣ чунин баён кардааст: «Дар протсеси нутқи гуфтугӯӣ наздик шуда, истодани забони адабии тоҷик калимаҳои тақлидӣ-овозӣ ба асарҳои адабӣ зиёд дохил шудаанд» [67, с.19]. Ба воситаи ин пасванд дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев 26 калима [5, с.73] истифода гардидааст.

Аз ҳисоби калимаҳои тақлидӣ-овозӣ ба воситаи пасвандҳои **-ос** ва **-ас** дар забони адабӣ исмҳои зиёд сохта шудааст. Дар осори Абдулҳамид Самад аз рӯйи таҳқиқоти анҷомдодаи мо дар асоси ин қолиби калимасозӣ 27 калима сохта шудааст: *пичиррос, ҷарангос, патаррос, ғичиррос, гулдуррос, ғуввос, ғуррос, тараққос, гумбуррос, милтос, чиррос, шилтиррос, ғингос, бичиррос, пиққос, фашишос, ширрос, шуввос, шақаррос, шиқиррос, аккос, ғурунгос, варрос, шалапос, шалапас, ялтаррос*. Масалан: *Саҳар, вақте ки бо акаи Латиф хайрухуш кардем ва ба мошини совхоз, ки моро то маркази ноҳия мебурд, савор шудем, Насим кати сафарияширо ба ман супорид ва илтиҷоомез **пичиррос** зад...* [216, с.134]. – *А бача, саросемаӣ? – чашмонаш рахион, овозааш аз тугёни ҳаяҷон **чирросӣ** мепурсад Заъфарон* [213, с.19]. *Ба назараи байни онҳо баъзан худнамояи оғоз меёфт: сафед занг мезад, ки сурх, бонги сиёҳ қатъ нашуда, бо изтироб **ҷарангоси** дастгоҳи сабз ўро сўяш мехонд* [213, с.306]. *Рӯзҳои аввал Эмомалӣ бо либоси сарбозии баҳрнавардӣ дар деҳа худнамояна сайр мекард: шими почавасеъ, нишони **ялтарросӣ**, пирохани рах-рахи ғайриоддӣ...* [213, с.380]. *Не, баъдтар аз қазри дара **шуввоси** якнавохти мавҷҳои ба саҳраву сангҳои мазбут бархурдани рӯд ва ягон-ягон нағмаву хониши мурғон, чир-чири чирчиракҳо, ки сукути марғбори атрофро мешикастанд, шунаво шуданд* [213, с.27]. *Пас аз солҳо, вақте иншооти барқии Рогун сохта мешавад, дар домони Навобод ба ҷойи гулгулаи дарёи пуришӯр дар обанбори азим **шалаппаси** амвоҷи нарму коҳил ба гӯш хоҳад расид* [213, с.369].

Баррасии роҳи морфологии калимасозӣ собит намуд, ки тавассути пешванду пасвандҳо сохта шудани калимаҳо дар асоси қонунҳои дохилии рушди забони тоҷикӣ ба вуқӯъ омада, таърихи хеле тулонии пайдоиш дорад. Асоси ин усули вожабардорӣ шаклҳои классикию анъанавӣ ташкил медиҳад. Дар робита ба дараҷаи истеъмол ва маҳсулнокии пешванд ва пасвандҳои калимасоз дар осори Абдулҳамид Самад ба тариқи зайл мавриди қорбурд қарор гирифтаанд:

1. Дар осори Абдулҳамид Самад мо 59 ҳолати калимасозии исмро бо пешванди **ҳам-** мушоҳида намудем. Ин қабил вожаҳо, асосан, дар заминаи қолибҳои калимасозии классикӣ (*ҳамдам, ҳамзабон, ҳамсоя...*) ва бо тақозои замон дар аҳди шуравӣ (*ҳамсинф, ҳамкурс, ҳамишаҳр...*) арзи вуҷуд кардаанд. Абдулҳамид Самад ба воситаи пешванди **ҳам-** калимаи *ҳамсинф, ҳамхонаро* истифода бурда, дар радифи он унсури луғавии *ҳамгурӯҳ, ҳамҳуҷраро* сохтааст. Ў ҳамчун донандаи ҳуқиқати забон дар сохтани калимаи *ҳамяроқ*, ки хусусияти истилоҳӣ дорад, саҳм дорад.

2. Пасвандҳои калимасоз дар бунёди ҷаҳор нави исмҳо: шахс, номи ашӯ, макон ва исмҳои маънӣ нақши муҳим доранд.

3. Дар сохтани исмҳои шахс 12 номгӯи пасвандҳо: **-акӣ, -ҷӣ, -гар, -гор, -вар, -бон, -ор, -вода, -ванд, -во, -навард, -но** ширкат доранд, ки дар миёни онҳо пасвандҳои **-ор** (*гуфтор, парастор, надидор*), **-вода** (*хонавода*), **-ванд** (*Худованд, Ҷорванд, хешованд*), **-во** (*нонво//нонвой, пешво*), **-навард** (*кайҳонавард*), **-но** (*фарохно, дарозно, паҳнно*) бемаҳсул ва ё каммаҳсул ба шумор мераванд.

4. Пасвандҳои **-а, -ак, -ворӣ, -ча** дар осори Абдулҳамид Самад дар сохтани номи ашӯ маҳсулнокии зиёд дошта, пасвандҳои **-ок** ва **-ол** бемаҳсул мебошанд ва ҳамагӣ дар сохтани ҷанд вожа мушоҳида мешаваду бас.

5. Дар сохтани исмҳои макон мақоми пасвандҳои **-дон, -гоҳ, -зор, -истон** ҳамаҷун морфемаи сермаҳсул, вале дар қиёс бо онҳо пасванди **-лоҳ** каммаҳсул, аммо пасвандҳои **-ин, -сор, -бор, -ина, -шан, -када, -пона//вона** бошанд, дар осори Абдулҳамид Самад хусусияти бемаҳсулӣ зоҳир кардаанд. Дар

истифодаи ин аффиксҳо ҳам анъанаи классикӣ ва ҳам қолибҳои вожаасозии лаҳҷавӣ (*ҳамгул, ҳалукпечонӣ*) мушоҳида карда мешавад.

6. Вандҳои **-ӣ//гӣ, -гарӣ, -иш, -ор, -гор, -гонӣ, -о, -ос//ас** барои сохтани исмҳои маънӣ хизмати пурмахсул доранд, вале махсулнокии пасвандҳои **-ӣ//гӣ, -гарӣ, -иш** нисбатан бештар буда, нақши пасвандҳои **-ор, -гар, -о** дар калимасозии исмҳои маънӣ камтар ба назар мерасад. Пасванди **-ос//ас** дар сохтани 24 калимаи тақлиди овозӣ ҳисса гузоштааст.

Ба ҳамин тариқ, зимни корбурди пасвандҳои махсулнокиашон гуногун, Абдулҳамид Самад, аз як тараф, барои эҳё намудани қолибҳои классикии калимасозӣ кӯшиш ба харҷ дода бошад, аз тарафи дигар, вобаста ба тақозои даври замон истифодаи вандҳоро дар сохтани исмҳои шахс, номи ашё, макон, исмҳои маънӣ устодона ба роҳ монда, дар мавридҳои мувофиқ ба унсурҳои калимасозии лаҳҷавӣ низ мурочиат намудааст. Ў воситаҳои калимасозиро дар сохтани калимаҳои нав моҳирона истифода бурда, барои ноил шудан ба мақсадҳои эҷодии худ дар офаридани вожаҳои сохта маҳорати суҳанварӣ доштанаширо собит намудааст.

БОБИ II. РОҲҶОИ КАЛИМАСОЗИИ ЛЕКСИКӢ-СЕМАНТИКӢ ВА МОРФОЛОГӢ-СИНТАКСИСӢ ДАР ОСОРИ АБДУЛӢАМИД САМАД

2.1. Матолиби муқаддамотӢ. Забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамчун падидаи ҷамъиятӢ баробари тараққиёти соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мардуми тоҷик пайваста дар рушду такомулӣ қарор дорад. Он тамоми дигаргуниҳои иҷтимоиро дар худ мунъакис сохта, бар ҳамин васила барои ғаномандии таркиби луғавии худ заминаҳои мусоид фароҳам меоварад. Яке аз чунин заминаҳои муҳим калимасозӣ махсуб меёбад. Ин соҳаи забоншиносӣ бо мураккабии роҳи усулҳои сохтани вожаҳои нави, ки талаботи омро дар бобати дуруст инъикос намудани воқеият зимни муошират таъмин карда тавонад, нисбат ба дигар бахшу соҳаҳояш афзалият дорад.

Забони тоҷикӣ аз лиҳози сохтори морфологӣ худ ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ мансуб мебошад ва он дорои шароити имкониятҳои фаровони калимасозиро вожафарӣ мебошад.

Дар заминаи роҳи лексикӣ-семантикӣ вожаҳо дар зерин таъсири омилҳои гуногун ба тағйироту таҳаввулотӣ маъноӣ дучор мегарданд, ки он аз зухуроти сермаъноӣ (полисемия) маншаъ мегирад. «Сермаъноӣ аз ҳодисаи ниҳоят сершоҳаи системаи забон ба шумор рафта, тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. Ҳарчанд ин ҳодиса, пеш аз ҳама, ба калимаҳо нисбат дорад, чун воҳидҳои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳодисаҳои мухталифи нутқ низ сермаъно шуда метавонад» [45, с.46].

Роҳи дигаре, ки барои афзудани сатҳи калимасозӣ ҳамчун низомии мустақили таркиби грамматика мусоидат кардааст, роҳи морфологӣ-синтаксисӣ, ки дар забоншиносӣ онро бо истилоҳи «конверсия» низ ном мебаранд, маъмул мебошад, дар пайдоиши шакли маъноҳои нави луғавӣ ва грамматикӣ хеле сермахсул аст. Бино ба қавли Ш. Рустамов, «Роҳи морфологию синтаксисии калимасозӣ аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ гузаштани калимаҳо мебошад» [98, с.95-96].

Сабаби асосии ба ҷойи ҳиссаи нутқи дигар ба кор рафтани вожаҳоро, асосан, дар маҳдуд ва, нисбатан, кам будани воситаҳои калимасозии морфологӣ арзёбӣ кардан мумкин аст.

Дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти арзишманд ва ҷамъбастиё, ки тамоми паҳлуҳои назариявӣю амалии ин масъаларо мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор дода бошад, то замони истиқлол вучуд надошт. Муҳаққиқон тавассути мақолаҳои кутӯҳ ва ё зимни баррасии масъалаи дигар ба ин мавзӯ ба таври мухтасар рӯ оварда, ҳалли мушкилоти мазкурро чун ҳадафи таҳқиқ ба нақша нагирифтаанд.

Ба таври фишурда бошад ҳам, баъзе маълумотро дар бобати ба исм гузаштани сифату шумораҳо, асосҳои феълӣ ва сифати феълӣ, муносибати байни исмҳо ва зарфҳо аз рисолаҳои Ш. Рустамов «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [96] ва «Исм» [98] пайдо карда метавонем.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки Ш. Рустамов оид ба мавҷудияти мушкилоти мазкур дар забоншиносии тоҷик, нисбатан, васеътар масъалагузорӣ карда бошад ҳам, ӯ аз истифодаи истилоҳи «конверсия» ва навъҳои гуногуни он, хусусан, «субстантиватсия» худдорӣ карда, ин зухуротро бо мафҳуми «ба исм гузаштан» ифода кардааст [98, с.177, 183, 186, 190].

Дар фарҳангномаҳои лингвистӣ истилоҳи «конверсия» чунин тавзеҳ ёфтааст: «конверсия (лот. conversion – тағйирёбӣ, табдилёбӣ). Бидуни тағйироти фонетикию морфологӣ аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калима» [222, с.183].

Муҳаққиқ М. Муҳаммадиев роҷеъ ба як усули гузориш ва ё конверсияи калимаҳо – субстантиватсия таҳқиқоти ҷудогона анҷом дода, дар робита ба ин масъала, асосан, ба нуқтаи назари муҳаққиқони рус А. И. Смирнитский, Б. Н. Мигрина, К. Л. Левковская, В. В. Лопатин, В. М. Никитин, М. Д. Степанова, Ю. А. Жлуктенко, Л. А. Телегина, А. А. Уфимтсева ва дигарон таъя намуда, ҳамчунин, дар баррасии баъзе мушкилоти мавзӯ ба рисолаву мақолаҳои муҳаққиқони тоҷик Ш. Рустамов, Б. Сиёев, Э. Шоев ва дигарон рӯ овардааст [188, с.3-17].

Ҳодисаи забони дар як таркиби овозӣ ва шакли грамматикӣ бидуни маъно ва вазифаҳои асосии худ барои ифодаи маъно ва мафҳумҳои дигар бе истифода аз воситаҳои морфологӣ сохта шудани вожаҳоро конверсия номидааст. Муҳаққиқон ин падидаро як воситаи муҳимми тавлиди калимаҳои нав қаламдод намуда, онро бо мафҳуми истилоҳоти «ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калимаҳо», «калимасозии лексикӣ-грамматикӣ», «семантикӣ-грамматикӣ» ва ё «морфологӣ-синтаксисӣ», «калимасозии беаффикс», «тағйири функсия ва ё вазифаи калима», «субстантиватсия ё табодул ва ивазшавии вазифаи калима», «транспозитсия» ҳаммаъно ҳисобидаанд. Масалан, В. В. Виноградов конверсияро «калимасозии семантикӣ» маънидод кардааст [14, с.57].

Ба ҳамин тариқ, конверсия танҳо ҳодисаи аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калима набуда, балки роҳи махсуси калимасозӣ мебошад, ки дар заминаи он табдили маъноӣ грамматикӣ калимаҳо ба вучуд меояд. Дар рафти ба конверсия дучор омадани калимаҳо мо алоқаи зичи семантикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ доштани вазифаҳои калимаро мушоҳида менамоем, чунки калима аз ҷиҳати таркиби овозӣ тағйир наёфта, ба худ маънои нави иловагӣ мегирад ва хусусияти сермаъноӣ касб мекунад.

Роҳи калимасозии синтаксисӣ низ дар сохтани исмҳои нав хеле сермаҳсул мебошад. Муаллифони китоби дарсии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [17] дуруст менависанд, ки «Заминаи асосии калимаҳои мураккаб воҳидҳои синтаксисӣ, пеш аз ҳама, ибора мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат, калимасозии исмҳои мураккаб масъалаи муносибати исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён мегузорад» [17, с.119].

Масъалаи мазкурро дар сатҳи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, муҳаққиқ С. Раҳматуллозода дар рисолаи худ «Калимасозии исм» [87] оид ба «Калимаҳои мураккаби исмӣ» боби алоҳида ҷудо намуда, дар он исмҳои мураккаби пайваст, исмҳои мураккаби тобеи хусусияти диалектӣ (лаҳҷавӣ) доштаро таҳлилу таҳқиқ ва гурӯҳбандӣ карда, дар бораи «усули омехтаи калимасозии исм ва калимаҳои мураккаби

сечузъа» бо овардани мисолҳои фаровони лаҳҷавӣ маълумоти васеъ додааст [87, с.121].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] ҳама гуна калимасозии анвои исмҳои мураккаб зери унвони «Васлшавии калимаҳо» баррасӣ шудаанд, ки дар он ҳам исмҳои мураккаби пайваст ва ҳам исмҳои мураккаби тобеъ ба таври ҷудогона таҳқиқ гардидааст, ки ҳар кадом хусусиятҳои ба худ хоси калимасозиро доро мебошанд [17, с.119].

Воқеан, калимасозии исмҳои мураккаб дар забонамон таърихи тулонӣ дошта, ба баъзе паҳлуҳои он вобаста ба самти таҳқиқ забоншиносон Д.Саймиддинов [101], Ф. Амонова [6], Т. Д. Чхаидзе [143], Ш. Рустамов [96; 98], Ш. Ниёзӣ [67] дар забонҳои форсию тоҷикӣ ва дар робита ба номсозӣ, хусусан, номҳои ҷуғрофӣ муҳаққиқон А. Л. Хромов [125], Н. Офаридоев [190; 76; 77], А. Абдунабиев [154], Ҷ. Алимӣ [4], Ш. Исмоилов [32], Д. Ҳомидов [206], О. Маҳмадҷонов [61; 161], Б. Тӯраев [170] изҳори андеша намудаанд.

Дар ин боб мо, асосан, оид ба ду роҳи калимасозии исм: лексикӣ-семантикӣ ва морфологию синтаксисӣ дар заминаи маводи осори Абдулҳамид Самад изҳори андеша менамоем.

2.2. Бозтоби роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ

2.2.1 Таҳаввулоти маъноии вожаҳо ва сермаъноӣ – асоси калимасозии лексикӣ-семантикӣ. Дар асоси роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ, асосан, зухуроти сермаъношавии вожаҳо фаҳмида мешавад. Дар забоншиносии тоҷик бештар сермаъноии луғавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бино ба ақидаи Қ. Тоҳирова «Маъноҳои ҷудогонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои аслий ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст, маъноҳои маҷозӣ аз маъноҳои аслий тавлид ёфтаанд, маънои аслий яқумдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дуҷуминдараҷаанд» [118, с.11]. Ҳамин мулоҳиза дар матни китобҳои дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик», қисми 1 [24, с.21-22], «Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология» [26, с.14] низ роҳ ёфтааст, ки Ҳ. Маҷидов ба андешаи мазкур изҳори норизоӣ баён намуда навиштааст: «Дар ҳақиқати ҳол, мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъноӣ забони адабии муосири тоҷик дурустии чунин

акидаҳои анъанавии беасосро инкор мекунад» [45, с.46]. Ҷ калимаҳои мустақилмаъноӣ забонро дар бобати ифодаи маъноӣ луғавӣ ба моносемӣ (якмаъно) ва полисемӣ (сермаъно) чудо карда, истилоҳоти илмиро ба гурӯҳи якмаъно шомил карда, таъкид мекунад, ки «баръакс, калимаҳои сермаъно ду ва зиёда маъноӣ луғавиро ифода мекунанд... Маъноҳои чудогонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд» [45, с.46].

Муҳаққиқи мазкур дурустии андешаҳояшро ба хосияти сермаъноӣ зоҳир кардани калимаи «*дил*»: «1) «қалб»: дили инсон; 2) «меъда, шикам»: дили гурусна, дили беҳузур; 3) «фикр, андеша»: дилу ният, аз дил гузаронидан; 4) «муҳаббат»: дил доштан, дил додан; 5) «часорат»: дилу гурда, дилу заҳра; 6) «райъ, хоҳиш»: дили сайру гашт» тақвият баҳшида, қайд кардааст, ки «Дар байни маъноҳои мухталифи луғавӣ, ки инъикоси шайъҳо, ҳодисаҳо ва аломатҳои чудогонаи онҳо дар шуури одамон мебошанд, яке аз онҳо мақоми аввалият, сарсилсилагӣ дорад» [45, с.47].

Мо мулоҳизоти болоро ҷонибдорӣ намуда, падидаи тағйири маъно кардан ва хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардани калимаҳоро дар осори Абдулҳамид Самад мутобиқи нишондоди боло баррасӣ менамоем.

Пушида нест, ки маъноҳои чудогонаи луғавӣ бо роҳҳои гуногун ба вучуд меояд, ки дар миёни онҳо маҷоз нақши муҳим дорад. Ин усули пайдоиши маъноҳои нави калима нисбат ба дигар омилҳо сермахсул маҳсуб меёбад.

Муҳаққиқон дар робита ба маҷоз тавлид ёфтани як силсила санъатҳои бадеии типӣ ташбеҳ, истиора, муболиға, киноя, тавсиф, ташҳис ва ғайраро ба қайд гирифта, дар се гурӯҳи аз ҳам ба кулӣ фарқкунанда: ташбеҳ, истиора ва синекдоха фароҳам омадани унсурҳои маҷозро таъкид кардаанд [45, .52].

2.2.2. Ташбеҳ яке аз унсурҳои

фаъоли маъноӣ маҷозӣ касб намудани калимаҳо

Ташбеҳ як шакли маҷоз мебошад, ки зимни он маъноӣ ин ё он вожа ба калимаи дигар аз рӯйи ягон шабоҳате, ки бо ашёи ифодакунандаи маъно дорад,

мегузарад. Ташбехро як навъи маҷози луғавӣ ва дорои маънои нисбатан васеъ низ меноманд [45, с.52].

Абдулҳамид Самад дар истеъмоли вожаҳои сермаъно суханвари пухтакор аст. Ў ташбехро чун воситаи таъсирбахши сухан дар матнҳои осораи ба кор мебарад ва дар корбурди он чанд ҳадафро пеш мегузорад. Масалан, бо корбасти калимаи **сиёҳнича**, ки дар нутқи персонажи калонсол истифода шудааст, ӯ на танҳо ҷавон будани объекти ташбеҳ, балки ба бетаҷриба ва камхунарии ӯ низ ишора мекунад ва дар як вақт вожаи мазкурро ҳам ба маънои мусбат – **ҷавон** ва ҳам ба маънои манфӣ – бетаҷриба ба кор будааст: - *Ин сиёҳнича ягон байти дигар медониста бошад?* [210, с.97].

Ё ин ки адиби нозуктаб дар ҳикояи «Ёр дар бари ёр» дар робита ба ҳислати вафодории сағ ва дар така ба услуби гуфтори мардумӣ ба ҷойи худӣ ашё ҳислаташро чун ном истифода бурдааст: **вафодор** – бовафо, содиқ [232, с.229]; **вафодор** – сағ: *Мард нигоҳи вафодорро сарду норизо ва ҳамёзаашро нохушӣ пазируфт* [218, с.187]. Ҳамин маънӣ дар ҳикояи «Сафеду сиёҳ» низ ба мушоҳида расидааст: *Аз афташ, вафодор дар ин ҳавлӣ гайр аз соҳибонаш дигаронро надидаасту роҳ доданӣ ҳам нест* [218, с.70].

Устои калом бадеъ будани Абдулҳамид Самадро дар заминаи истифодаи санъати ташбеҳ дар ҳикояи «Баъд аз сари падар» бармало мушоҳида кардан мумкин аст. Ў ба ҷойи мафҳуми «**тобут**» ибораҳои фразеологии исми «**гаҳвораи охират**» (чунбон–чунбон ҳаракат кардани тобут) ва «**аспи ҷӯбин**» (монандии **тобут** бо асп, чун воситаи ҳамлу нақл ва саворӣ, ки мафҳуми «**ҷӯбин**» барои ташаккули маънои маҷозӣ нақши асосиро бозидааст, чунки асли он дуру **ҷӯб** ташкил медиҳад): ...*Сипас пиру ҷавон бо эҳтиром ва беозор гаҳвораи охирати Ҳайдарро сари китфу даст гирифта аз ҳавлӣ баромаданд* [214, с.14]. *Ҳеҷ кас ҷилави аспи ҷӯбини бодпоро гардонда натавонист* [214, с.16].

Бо истифода аз адоти ташбеҳ – пешоянди таркибии номии изофии «**ба мисли**» ва пасоянди «**барин**» нависанда **нонҳои гирдаи** даруни танӯро ба **курси моҳ** ва хусни фарзандро ба худӣ моҳ ташбеҳ додааст: *Даруни танӯро нонҳои гирда, ки ба*

мисли **курси моҳ** зарҳалин буданд, зиннат меоданд [218, с.44]. Охир як **бачаи моҳ барин нозанина** гум кунӣ [218, с.121].

Калимаи **рӯй** унсури луғавии серистеъмоли забони тоҷикӣ аст ва дар луғат: «**рух, гуна, рухсора, чеҳра**» маънидод мешавад ва дар заминаи монандӣ ба он чандин маъноии нав рӯйидааст, ки муҳимтарини он «сатҳ, болои чизе» мебошад [233, с.155]: *Ту **рӯйи** дастҳои худам ба дунё омадаӣ, нофата худам бурида будам* [218, с.6].

Мардон ва ҷавонон дар ҳама гуна ҳолат қувваи асосиро дар иҷрои коре ё амале ташкил медиҳанд, ин ҷиҳатро адиби дақиқназар зимни тасвири гусел кардани мардону ҷавонони деҳа ба ҷанг онҳоро ба **шаҳсутун**, ки сутуни асосии иморат аст, ташбеҳ додааст ва чунин монандкунӣ, ба ҳадде ҳуди ўро ҳам ба вачд овардааст, ки номи маҷмуаи ҳикояву қиссаҳояшро «**Шаҳсутун**» гузоштааст. Чунончи: **Шаҳсутунҳои** деҳа – мардону ҷавонон дунболи ҳамдигар ноилоҷ ба ҷанг мерафтанд [218, с.104]. **Шаҳсутуне**, ки ба пайкари паҳлавононаи Шодмонбек муносиб бошад [218, с.101].

Нависанда бо корбурди ташбеҳ ҳислатҳои манфии ҳайвонотро бо одамон монанд карда, зимнан маъноҳои дилхоҳро тавассути ба кор бурдани калимаҳои **пирбуз** ба ҷойи **пиразан** ва ё **пирхар** ба ҷойи **мӯйсафед** муваффақ шудааст: *Мурду аз ин **пирбуз** як сухани хуш нашунид* [218, с.280]. **Пиразан** сиеҳу сафед нагуфта худро ба ҳавлӣ зад [218, с.28]. Ҳамон **пирхар** маро аз ҷое бардошта, аз як ҷо ба ҷое мебарад [218, с.8].

Қудо шудани маънои маҷозии мушобеҳи калимаи пештара, ки дар чунин ҳолатҳо вожаҳо маънои худро тағйир диҳанд ҳам, дар доираи ҳамон ҳиссаи нутқ мемонанд, вале ба ҳиссаи нутқи дигар намегузаранд. Чунин хусусият ба полисемия хос мебошад.

Муҳаққиқ Ҳ. Мачидов дуруст қайд мекунад, ки «маъноҳои ҷудогонаи луғавӣ бо усулҳои ниҳоят гуногун пайдо мешаванд, ки дар байни онҳо маҷоз, инкишофи тадриҷии ғайримажозӣ, таҷзияи маънои воҳидҳои фразеологӣ бо доираи амалиёти худ фарқ карда меистад» [45, с.51].

М. Муҳаммадиев маҷозро роҳи сермаъно шудани калима ҳисобида, қайд кардааст, ки маънои маҷозӣ маънои аслии калимаро инкишоф медиҳад. Ӯ зухуроти метафора (киноя), метаномия ва синекдохаро воситаи сермаъношавии вожаҳо донистааст [60, с.16-18].

Калимаҳоро вобаста ба навҳои маҷоз дар осори Абдулҳамид Самад дида мебароем.

2.2.3. Киноя яке аз рухҳои муҳими маҷоз. Киноя ё метафора як навъи маҷоз мебошад. Дар киноя предмет ва ё ҳодисаҳои аз ягон ҷиҳат ба ҳам монандро бо як калима номбар меkunанд [60, с.16]. Масалан, дар ҳикояи «Модар» Абдулҳамид Самад рушди маънои аслии калимаи **офтобро** аз тариқи истифодаи фразеологизми **гули хуршед** – киноя аз гулҳое, ки бо дамидани субҳ мешукуфанд, зимни ифодаи мафҳуми **«одамони саҳархез»** чунин нишон додааст: - *Ҳой, гули хуршед! Бо офтоб баҳс карда намешавад* [218, с.113].

Чунин шакли ифода дар корбурди фразеологизми **«сари Нусратро ҷуфт кардан»** – Нусратро хонадор кардан низ мушоҳида карда мешавад: *Кампир баъди сари Нусратро ҷуфт кардан оҳи сабук кашида мегуфт* [Шаҳсутун, 50]. **Сари писарта ҷуфт мекунад** [210, с.27].

Абдулҳамид Самад дар корбурди ибораҳои маҷозии **гаҳвораи охираат, аспӣ ҷӯбин**, ки мафҳуми як калима – **тобутро** ифода мекунад, маҳорати хеле баланди қаламкашӣ нишон додааст: ...*Сипас пиру ҷавон бо эҳтиром ва беозор гаҳвораи охирати Ҳайдарро сари китфу даст гирифта, аз ҳавлӣ баромадаанд* [214, с.14]. *Ҳеҷ кас ҷилави аспӣ ҷӯбини бодпоро гардонида натавонист* [214, с.16].

Вожаи **тақсир** аслан арабӣ мебошад, дар луғат **«кореро бо кутоҳӣ ва камбудӣ иҷро кардан; нуқсон, хато, айб, кутоҳӣ»** [233, с.353] маънӣ мешавад. Дар забони тоҷикӣ бештар маънои баръакси он – **«ҷаноб», «муҳтарам», «иззатманд»** дар истеъмол мебошад, ки ин маънои вожаи **тақсир** ва хусусияти эҳтиромию киноявиро ифода намудан дар ҳикояи «Дили бача» ин тариқа истифода шудааст: - *Як дами дигар, тақсирҳо* [218, с.233]. – *Ба худатон монанд нестед, тақсир* [218, с.233].

Нақши маҷоз ва маънои киноявию ташбеҳӣ пайдо кардани калимаҳо дар сохтани феълҳои таркибии номӣ низ чашмрас аст. Масалан, **ҳаво** калимаи аслан арабист, ки аз ҷиҳати луғавӣ ва грамматикӣ пурра дар забони тоҷикӣ ҳазм шудааст: **ҳаво** – 1) моддаи газмонанде, ки гирдогирди кӯраи заминро ихота кардааст [233, с.712]; 2) **ҳаво додан** – партофтан. Мисолҳо: *Барф охири зимистон дар ҳаво печутоб хӯрда, кӯрпаи заминро ғафстар мекард* [214, с.50]. ...*Бо панҷшоха коҳдарзаҳоро ҳаво медод* [214, с.50].

Калимаҳои аслан тоҷикӣ, ки дар фонди асосии луғавии забонамон мақоми муҳим доранд, бештар хусусияти сермаъноӣ касб карда, дар шакли луғавии бевосита, дар таркиббандӣ ва қолиби ибораҳои озод ва фразеологӣ хусусияти сермаъноӣ касб мекунанд, ки дар ин бобат нақши маҷоз, хусусан, киноя хеле калон аст. Чанд мисол: **сар** – ба маънои узви биологии инсону ҳайвон; муродифи **калла**: *Шоҳин ғазабашро ба сари Ҳошим рехт; Худам бо ду чашии сарам дидам* [214, с.57]. **Сар кардан** – оғоз, шурӯъ: *Сар кунед, охир! – дод зад сархуше* [214, с.85]. **Сар додан** – раҳо кардан: *Шоҳин ҷилави аспро сар доду тарафи Абдураҳмон давид* [214, с.57]. **Сари роҳ** – аввали роҳ, назди роҳ: *О сари роҳ аввал ба магазин надаромадӣ?* [214, с.58]. **Сари гуноҳ** – гуноҳи аввалин ё нахустин гуноҳ: *Сари гуноҳ гӯшмол ва ҷазо додани кӯдак бе ғоида нест* [214, с.57]. **Сари сол** – соли пурра: *Нӯҳ сари сол дар кадом мадраса таълим гирифтӣ...* [214, с.41]. **Сарулибос** – либоси бадан, либоси дар танбуда: *Мехост, ки ба хона омадан аспро дар яккамех бандаду чанги сару либосашро афшонад* [214, с.55]. **Сари ҳар қадам** – дар ҳама ҷо: *Табиат гӯё маҳз барои онҳо дар сари ҳар қадам ҳавзҳо муҳайё кардааст* [214, с.55]. **Ба кӯча сар додан** – бе назорат, бетарбия мондан: *Худат пишак барин ҳар сол бача мезоиву кучук барин ба кӯча сар медҳӣ* [214, с.56]. **Сари рама** – назди рама: *Бе ягон ишора сари рама рафт* [214, с.61]. **Сари мол** – назди чорво: ...*ба сари мол омадану рафтани калонҳоро аз мӯйи сараш бисёр дидааст* [214, с.7]. **Сари по нишастан** – диккак нишастан: *Вай боз сари по нишаста ба қораи андармон шуд* [214, с.66]. **Сари зону нишастан** – зонувонро қад карда нишастан: - *Чӣ мегӯям?! – ногоҳ мӯйсафед фарёд зада, сари зону нишаст*

[214, с.34]. **Сари дастархон** – дар назди дастархон, гирди дастархон: *Ин гапа ман дар кӯча ё бозор не, дар сари дастархони худам ба ту гуфтам* [214, с.34]. **Сари вақт** – зуд, дарҳол, бе таъхир: *Оташери, ки хона месӯзад, вайронӣ меорад, сари вақт хомӯш кардан аз қадим қарзи инсон аст* [214, с.35]. **Сар хам накардан** – тан надодан, таслим нашудан: *...ба пирӣ асло сар хам намекунад онҳо* [214, с.35]. **Сар задан** – ба амал омадан, ба вуқӯъ омадан: *Ҳм, байни зану шавҳар, ки ҷанҷолу дилсиёҳӣ сар зад, ҳаёт ҳам талх мегузарад* [214, с.33]. **Сар ҷунбондан** – тасдиқ кардан: *Подобонҳо барои таскини дили мӯйсафед ба ҳар як сухани ӯ қаноатмандона сар ҷунбонданд* [214, с.25]. **Сари ғазаб** – дар ҳолати қаҳру ҳашм: *Бегоҳии ҳамон рӯз мӯйсафед сари ғазаб ба хонаи Абдурахмон рафт* [214, с.22]. **Сари гап** – нӯг, аввал, оғози сухан: *Парторг, вақте ки одамон хомӯш гаштанд, сари гапро кушод* [214, с.11]. **Ба сари худ зистан** – танҳо зистан: *Вай, ба ташивиш, ғаму шодии деҳотиён шарику мубтало ба сари худ мезист* [218, с.4]. **Сари болин** – болои болишт сар ниҳодан: *Ку амакаш, ки бо ҷашимони сараш паризодро дар сари болини ӯ бубинад, бо гӯшҳояш овози ӯро шунавад* [218, с.22]. **Ду сари танҳо** – бефарзанд: *Охир, то кай ду сари танҳо зиндагӣ мекунем?* [218, с.57]. **Сари танҳо** – тоқагӣ: *Ака боз мебарадат, ки сари танҳо азоб накашӣ* [218, с.11]. **Сар гирифта гурехтан** – шармандагӣ, баромада рафтан: *- Аҳ нагӯ, магарам, ки баъд сарма гирифта аз деҳа гурезам* [218, с.10]. **Сари ҳамида** – ранчида, гунаҳгор, каси шармсор: *Танҳо мӯйсафед бо сари хам меистад* [214, с.21]. **Сар наст накардан** – соҳибобрӯ, хушахлоқ: *Ҳошим то имрӯз сари падару модарро наст накардааст* [214, с.43]. **Дар сар хар лагад задан** – беақлӣ, аҳмақӣ: *Дар сарат хар лагад зада буд, ки худатро ба ин аҳволи бад гирифтор кардӣ* [218, с.23]. **Пушти сар шудан** – гузаштан: *Тобистону тирамоҳ, зимистони қаҳратун ҳам ончунон пушти сар шуданд, ки гӯё мардум бедарак монданд* [218, с.105]. **Баъди сар омадан** – пас аз марг: *...мабодо ин бача баъди сарат мемонад, мо чӣ кор мекардем* [218, с.118]. **Сари инсоф омадан** – мусолиҳа, ором шудан: *Аз барои савоб, ба хотири меҳмонияи сари инсоф биёед* [218, с.261]. **Сари манзил** – дар шакли ибораи фразеологӣ мафҳуми «қабристон,

гӯристон»-ро дар матни ҳикояи «Мурофия» ифода кардааст: *Дар иди Наврӯз ё идҳои дигар сари манзил рафта бо як каф дуо падару модарро ба ёд орад, ҳамин бас* [218, с.254]. *Сар задан* – ба вукуъ омадан: *Аз дур гумон мебарӣ, моҷарое сар задааст* [214, с.76]. *Дар сари сӯзан нишастан* – беқарорӣ, нооромӣ: *Гулбону мисли он ки дар сари сӯзан нишаста бошад, безобита гашт* [214, с.164]. *Сар напечидан* – итоат кардан: *Занкалон – марде, ки аз гуфтаи зан сар наменечад* [218, с.151]. *Сари миҷгон* – нӯги миҷгон: *Сари миҷгонҳои кампир шабнам барин ашки ларзон пайдо шуд* [218, с.264].

Абдулҳамид Самад дар баробари маъноҳои зиёди дар ғавқ зикршуда калимаи *сар*-ро чун нумератив ҷиҳати шуморидани чорво бо ҷонишини номуайяни якҷоя ба кор бурдааст: *Дар хиргоҳ Гулбону монду саги алогардани бадҳайбат ва чанд сар барраи навзод* [214, с.157].

Вожаи *лаб* низ дар сермаъноӣ аз калимаи *сар* кам нест. Дар ФЗТ [232] маънои аслии ин вожа ин тавр маънидод шудааст: 1) «Канораи боло ва поёни даҳон, ки рӯйи дандонаҳоро мепӯшонад» [586]. Ҳамчунин, се маънои иловагӣ он: *лаб* – канор, соҳил; *лаб* – атроф, ҳошияи чизе; *лаб* – канораи болои пиёла, хум; инчунин, имкониятҳои он дар сохтани фразеологизмҳои *лаби нон* – як бурда нон, *ҷон ба лаб омадан* – ба марғ расидан ва ғ. [232, с.586-587] зикр шудааст. Мисли ҳамин дар осори Абдулҳамид Самад *лаб* ба маънои аслии ва маъноҳои дигаре, ки бо истифода аз маҷоз сар задааст, хеле фаровон ба кор рафтааст. Чунончи: *лаб* ба маънои аслии: *Ҳалим як паҳлу гашт, табассуми хиҷолатомез ба лаб* [218, с.65]. Вожаи *лаб* дар сохтани ибораҳои маҷозӣ унсури хеле ғаёл маҳсуб меёбад. Чунончи: *лаби суфа* – гӯшаи суфа, *лаби кат* – гӯшаи кат: *Вай сатилро дар лаби суфа ниҳоду ба сари хам ҳавлиро тарк кард* [214, с.5]. *Мӯйсафед рафта ба лаби кат* – амонат нишаст [218, с.49]. Адиби бориқбин ҳамин маъниро дар матни ҳикояи «Қарз» бо муродифи он – *лаби кат* – *гӯшаи кат* низ ифода кардааст: *Ниҳоят баъди дастархон густурдан пиразан дар гӯшаи кат нишасту ҳолу аҳвол пурсид* [218, с.60]. *Лаби бом* – гӯшаи бом, бомгӯша: *Ба назари пирамард ин лаҳза хуршед дар лаби бомашон овезон шудааст* [218, с.49]. Калимаи *лаб* маҷозан мафҳуми як

гӯшаи предмет, канори чизеро ифода карда, мавридҳои хеле фаровони истеъмол дорад. Масалан: *лаби рӯймол, лаби остин, лаби доман, лаби коре: Гулбону бо лаби рӯймол пеши даҳонаширо пӯшонд* [210, с.159]. – *Ҳа, кампирак боз як лаби қарсро* кашида намоён кард [210, с.168]. *Моҳбону бо лаби остин оби дидагонаширо поккунон саломии марди ношиносеро алек гирифт* [218, с.53]. *Лаби домону рӯймол, остину мӯйҳои мошубиринҷиашон дар панҷаи бод хастаҳол бозӣ мекард* [218, с.13]. Калимаи *лаб* бо исмиҳои макони амсоли *нали гашиз, ҷав, бора* ҳам омада, мафҳуми «канори ҷойе» ё «як қисми ҷое»-ро ифода мекунад: *Ҳа, кампирак ба ҳота даромаду андешаманд лаби нали гашиз нишаст* [210, с.66]. *Аммо Сарвоҳ худро пеши пойи ӯ партофт ва чун одаме, ки дар лаби ҷар овезон асту бо умеди охири бутаеро медорад, ба почаҳои шими Ҳалим чанг зад* [218, с.76]. *Дар лаби бора нишасту дер гоҳ ба рӯйи Гулбону дида дӯхт* [210, с.22].

Абдулҳамид Самад вожаи *лунҷро*, ки дар рӯю рухсора мақом дорад, бо *лаб* таркиб баста, мафҳуми маҷозии «*намуд*»-ро ҳосил кардааст: - *Нангу номус дошта боша, аввал лабу лунҷи хонаша дуруст куна* [210, с.21].

Калимаи *лаб* бо исми *дунё* ибораи фразеолгӣ созмон дода, ба маънои «*як гӯшаи олам*», «*канори дунё*» корбаст шудааст: *Ҳозир аз як лаби дунё ба шаҳр расидан аз осиебравӣ осонтар* [210, с.141]. Дар мисоли дигар Абдулҳамид Самад вожаи сифатии «*лабкашол*»-ро ба маънои «*одамони гӯл, аҳмақ, ҷоҳил*» истифода бурда, ҳамин маъниро бо мақоми машҳури халқии «*Лаби об ташина бурда ташина овардан*» пайи ҳам бо риояи мантиқи суҳан алоқамандона ба кор бурдааст: - *Эҳа, Амир ту барин сад молбони лабкашола лаби ов ташина бурда, ташина меорад* [210, с.140]. Қолиби «*лаби об*» бо ибораҳои «*лаби дарё*», «*лаби шаҳр*» аз лиҳози мантиқ ва маъно қаробат дорад, чунончи: *Вале он рӯз ӯ мехост, ки ҳатман лаби шаҳр бишавад* [210, с.55]. Вожаи *бора* дар забони адабии тоҷик мафҳуми «*девори қалъа*»: «*Ҳисор; девори шаҳр; хоктӯддаи баланд дар гирдогирди шаҳр ва ё қалъа*» [232, с.203]-ро ифода мекунад, ки он бо вожаи *лаб* дар қолиби ибора омада, мафҳуми нав: *лаби бора* – назди деворро дар забони асар ифода кардааст ва аз маҳфуз мондани унсурҳои

классикӣ дар забони гуфтугӯи халқ, ки нависанда бо мақсади ба он умри дубора бахшидан дар забони қиссаи «Косаи давр» истифода бурдааст ва он мафҳуми *беҳи деворро* ифода кардааст: ...дар лаби бора нишасту дер гоҳ ба рӯйи Гулбону дида дӯхт [210, с.22]. Нақши вожаи *лаб* дар созмон додани фразеологизмҳо низ кам нест: *Пой дар лаби гӯр расидан – камолоти пирӣ: Як пойи ту ҳам дар лаби гӯру аз ман ҳам* [210, с.28].

Аз баррасии мухтасари хусусиятҳои маъноии вожаи *лаб* бармеояд, ки он ба маънои аслии дар сохтани ибораҳои озоди синтаксисӣ нақши муҳим дошта, сипас маънои маҷозӣ пайдо карда, дар бунёди ибораҳои фразеологӣ саҳм дорад.

Дар забони осори Абдулҳамид Самад вожаи *дам* низ чун унсури луғавии сермаъно истеъмол шудааст. *Дам* дар «ФЗТ» ҳамчун вожаи омонимии тоҷикиасл ба ду маъно: I. *дам* – нафас; II. *дам* – қисми тези ҳар асбоби буранда зикр ёфтааст [232, с.317-319]. Маънои аввалу аслии он «*нафас*» дар натиҷаи кӯчиши маъно дар забони асарҳои Абдулҳамид Самад ба таҳаввулоти маъноӣ дучор шудааст: 1) *дам* – нафас: *Файз инро гуфту дам ба дарун зад гӯё гунг шуд* [218, с.53]; 2) *дам* – лаҳза, ҳангом, вақт, замон: *Ҳампалатаҳо, ки то ин дам бетараф буданд, барои дилбардории ӯ ба гап даромаданд* [218, с.54]; 3) *То дами аз назар ғойб шудан: То дами ғойб шудани мошин ҳамчунон хомӯш ба оҳу нолаи Азизмоҳ эътибор надод* [218, с.111] Вожаи *дам* дар матни «Косаи давр» мафҳуми замони «*барвақт*»-ро дар ибораи «*дами субҳ*»- аввали субҳ, оғози бомдод [232, с.318]; «*сахари барвақт*»-ро ифода кардааст: *Дами субҳ роҳӣ шуд ва меҳост, ки ба хона омадан замон аспро дар яккамех бандаду чанги сару либосашро афшонад* [210, с.55]. Дар чунин мавридҳо вожаи *дам* бо калимаи *сар* дар муносибати муродиқарор гирифта, маънои «*аввал*», «*оғоз*»-ро ифода мекунад. Вожаи «*дам*» дар таркиби ибораи фразеологии «*дами бало*» – мафҳуми «*оғози бало*», «*ибтидои бадбахтиҳо*», «*дар даромадгоҳи бадбахтиҳо қарор доштан*» дучор омадааст: *Ана! Куҷо мегурезӣ аз дами бало?! – нидо кард маҳин* [210, с.166]. *Дам* – вақт, ҳангом; «*лаҳза, фурсате*»: *Даме ҳайратзада болои зин музтар монд* [210, с.56].

Калимаи **дам** дар шакли такрор: **дам ба дам** тавассути пешоянди **ба** алоқаманд шуда, мафҳуми «**ҳар лаҳза**», «**зуд-зуд**», «**тез-тез**», «**доимо**», «**мудом**»-ро далолат кардааст: *Ин булбула бине-е дар сари гули хор зор-зор нола дорад, дам ба дам нидо мекард Гулбону* [210, с.156].

Вожаи **дам** мафҳуми «**вақт, замон**»-ро дар ибораи **дами пирӣ** боз ҳам равшантар ифода кардааст: *Боз ту дар дами пирӣ моро рӯ ба рӯ, хешутабор карданӣ?* [210, с.149]. Ё ин ки дар қиссаи «Акаи ошиқ» **дам** ба сифати ҷузъи номии феъли таркибии номӣ бо ёридиҳандаи «**кашидан**» ҳамроҳ омада, маънои «**нӯшидан**»-ро ифода кардааст: *...хаставу беҳол ба ҳавлӣ расид ва як коса оби хунукро дам кашид* [218, с.17]. Дар ҳикояи «Дили бача» калимаи мазкур барои ифодаи мафҳуми «**каме**», «**камтаракак**» ва ё «**боз каме**» ба кор рафтааст: - *Як дами дигар, тақсирҳо* [218, с.233].

Ин унсури луғавӣ маҷозан мафҳуми «**бод**», «**шамоли зимистон**»-ро дар қиссаи «Косаи давр» ин гуна бозтоб намудааст: *Аз гармӣ гурезад, ба дами сармо меафтад* [210, с.48]. **Дам** бо феъли ёридиҳандаи «**задан**» таркиб баста, маънои «**ҳомӯш истодан**»-ро далолат намудааст: *Валӣ дам назад* [210, с.48]. *Мӯйсафед дам назад* [210, с.91].

Вожаи **тез** зимни ифодаи мафҳуми «**мазза**» хусусияти сермаъноӣ пайдо карда, маҷозан: а) сифати чашм – *чашми тез, зудбин, зирак: Мӯйсафед чашмони тезаширо ба атроф дӯхт ва фарёд кард* [210, с.40]. б) сифату характери инсон – *мӯйсафеди тез (бадҷаҳл, бадқаҳр, зудранҷ): ...аз назди мӯйсафеди тези хароб гурехта ба боғ даромад* [210, 22].

Зимни таҳаввули маъно калимаи **тез** аломати амалу ҳаракатро ифода намуда, ба зарф гузаштааст, ки дар чунин ҳолат мо ҳодисаи дигари забонӣ – конверсия ё транспозитсияро мушоҳида мекунем: - *Куҷо мондӣ, тӯба? Тез биёр!* [210, с.57]. – *Тез рафт ку* [218, с.4].

Зухуроти таҳаввулотӣ маъноӣ вожаҳо дар калимаи хешутабории **мома** ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ки он ба истисноӣ маъноӣ аслӣ: **бибӣ** боз ба ду маъноӣ дигар: а) **момодоя**; б) **эҳтиром нисбат ба занони солхӯрда** низ корбаст шудааст: - *Тинҷӣ аст, мома* [218, с.6]. – *Момат мешае! Бача ба*

момаш ин хел гап намегӯяд [218, с.6]. Ин давлати калон аст, шодиву бозӣ карда бирав, лекин *момахота* фаромӯш наkun. Ту-ку бачаи бамехрӣ, - гуфт *момаш Маҳрам* [218, с.11]. Ана, *момаш Маҳрам*, дастархон тори сар, як шоҳкоса дар даст пайдо шуд [218, с.14].

Калимаи *дил* ҳам дар ифодаи маъноҳои гуногун бас хизмате дорад: а) *дил* – узви хунгардонӣ, қалб; б) *дил* – ботин, ҷон, руҳ; в) *дил* – шакли кутӯҳ ва навозишии Дилбар: *Дили Раис*; г) *дили афғор* – маъюс, ғамгин, дардманд, нурҳасрат ва ғайра: *Дилам* ба гапи талхи баддаҳанҳо меларзад [218, с.117]. *Дилам* гувоҳӣ медод, ки ин хаппак, ин фис-фисаки мавизкӯбак нокас аст, - бедимоғ менолид Ғоиб [213, с.289]. Воқеан, рафтори *Дили Раис*, Дилбар ном дошт, лек аз рӯйи дӯстдориву меҳрубонӣ Раису хонадонаш *Дил* номаш бурданд [213, с.288]. Чунки рӯзаке баногоҳ худи Савлат ...вориди ҳавлӣ шуд ва ба *дили афғори* падару модар намак пошид [213, с.289].

Калимаи сифатии *талх* барои ифодаи мафҳуми мазза корбаст мешавад ва ин ҳодисаи маъмул аст. Бо падидаи забонии маҷоз рӯ ба рӯ омада «*талх*» маънои «*ногӯвор*», «*нохуш*»-ро далолат кардааст: *Дилам* ба гапи талхи баддаҳанҳо меларзад [218, с.117]. Абдулҳамид Самад истисно аз чунин ҳолатҳои муқаррарӣ вожаи *талх*-ро бо калимаҳои «*пичинг*» (*киноя*) ва «*сазо*» (*бадгӯӣ*) дар шакли чуфти муродифӣ ба кор бурдааст. *талху пичинг*: - Оча, *талху пичингат* аз ҳад гузаист! [218, с.268]. – О, ин *талхи садоша* дев шунавад, нӯст мепартояд, бо ситеза мегӯяд Сифат [213, с.66].

Абдулҳамид Самад шояд кӯдакиҳои худро ба ёд оварда, бо мақсади рондани занбӯр ва ё нагазидани он калимаи *талхро* дар шакли такрор зимни тавзеҳи амали кӯдакон истифода бурдааст: *талх-талх*, замбӯри зардак! Заҳрат аз худат... ҳай пеш мезанӣ [213, с.63]. Ҳамин ҳодиса бо варианти дигар низ дар байни кӯдакон маъмул мебошад: «замбӯри ало гӯштам *талх*».

Як омили ба таҳаввули маънои дучор омадани вожагон чун исми хос ба кор рафтани исмҳои чинс мебошад. Чунончи: *гадо* муродифи вожаҳои «*талбанда*, *соил*» мебошад [232, с.249]. Нависанда дар робита ба маънои аслии ин калима муносибати нек надоштани мардумро ба гадоҳои воқеие, ки

бо мурури вақт соҳиби мартабае мешаванду дигар одаму оламро намешинохтагӣ мешаванд, ифода кардааст: - *Ин кадом Гадо бошад* [213, с.28]. – *Охир гадо нишонаи наҳсӣ буд* [213, с.28]. *Ин аз он гадоҳо нест! Ҳар гадое – ҳам бошад, номаи дар гӯр* [213, с.28]. *Кошки замони гадонарварро* намедидем [213, с.28].

Ҳамин тариқ, аз баррасии масъала аён мегардад, ки тавассути роҳи калимасозии лексикӣ-семантикӣ, ки ҷавҳари онро сермаъноӣ – ба таҳаввулотӣ маъноӣ дучор гардидан, маъноӣ маҷозӣ қабул кардан ташкил медиҳад, дар забонамон калимаву мафҳумҳои нав сохта мешаванд. Хусусан, саҳми воситаҳои маҷозӣ чун ташбеҳ, киноя ва истиора дар рушди маъноӣ аслии ва маҷозии калимаҳо кам набудааст.

2.3. Роҳи морфологӣ-синтаксисии калимасозии исм

2.3.1. Назаре ба масоили конверсия ва ё роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ. Муҳаққиқон зимни роҳи морфологӣ – синтаксисии калимасозӣ зухуроти бидуни тағйироти фонетикию морфологӣ аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ гузаштани калимаҳоро дар робита ба мувофиқати шаклҳои грамматикӣ бо унсурҳои луғавӣ маънидод намуда, бештар ба исм гузаштани сифат, шумора ва асосҳои феълро дар забони тоҷикӣ таъкид кардаанд [222, с.183].

Ин падидаи забонӣ дар матнҳои адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик хеле зиёд дучор ояд ҳам, чун масъалаи илмӣ ба таври яқлухт дар шакли як рисолаи алоҳидаи илмӣ дар забоншиносии тоҷик мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Баъзе паҳлуҳои ин мавзӯ дар шакли мақолаҳои илмӣ аз ҷониби муҳаққиқон М. Эшнӣёзов, Э. Шоев, Б. Сиёев ва Ш. Рустамов ҳанӯз дар нимаи дувуми садаи гузашта ба таври фишурда таҳқиқ шуда буданд, ки он ҳам аз доираи як навъи зухуроти гузариш – конверсия ё транспозитсияи вожаҳо, хусусан, падидаи ба исм гузаштани категорияҳои дигари нутқ, ки бо истилоҳи *субстантиватсия* маъмул мебошад, берун намеравад.

Бино ба маълумоти ФИЗ субстантиватсия (лот. Substantivium-исм) исмшавии ҳиссаҳои дигари нутқ мебошад [222, с.302]. Ба қавли муаллифони ин фарҳанг «Дар забони тоҷикӣ бештар сифат ва сифати феълӣ ба исм гузаштаанд: *Бо бадон бад бошу бо некон наку* [Саъдӣ]. *Аз навиштаҳои ӯ ғоидае нест* [С. Айнӣ]. *Дар растаҳо ояндагон ва равандагон* ҳам кам буданд [С. Айнӣ]. Шумора, феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқ низ бо роҳи субстантиватсия ба исм мегузаранд: *даромади корхона, якеро сад мағӯ садро* яке гӯӣ» [222, с.302].

Дар солҳои истиқлоли давлатӣ ба рушди забоншиносии тоҷик шароитҳои зарурӣ фароҳам омаданд, ки дар натиҷа Ш. Муҳаммадиев ба пажӯҳиши як самти масъалаи мазкур – субстантиватсия мароқ зоҳир намуда, соли 2009 таҳти унвони «Субстантиватсия дар забони адабии ҳозираи тоҷик» диссертатсияи номзадӣ дифоъ намуд. Муаллиф ақидаи забоншиносии аврупоӣ ва русро оид ба моҳияти конверсия ҷамъбаст намуда, дуруст навиштааст, ки: «Конверсия гуфта чунин зухуротеро меноманд, ки зимни он калимаҳои як шакли грамматикӣ дошта барои ифодаи мафҳум ва маъноҳои дигар бе тағйир додани маъно ва вазифаҳои асосии он истифода бурда мешаванд. Конверсияро як роҳи калимасозӣ ҳисобида онро бо мафҳуму истилоҳоти гуногун: «гузариши калима аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар», «калимасозии лексикӣ грамматикӣ, семантикӣ-грамматикӣ ва ё морфологӣ-синтаксисӣ», «калимасозӣ бидуни аффиксҳо», «тағйирёбии вазифаҳои калима», «субстантиватсия ва ё ивазшавӣ ва тағйирёбии вазифаҳои калима», «транспозитсия» низ ифода кардаанд» [188, с.5-6]. Ў дар боби якуми рисолаи худ конверсияро ба ду гурӯҳ: ноустувор ва доимӣ (устувор) ҷудо карда, масъалаи мазкурро дар робита ба гузариши исмҳои ҷинс ба исмҳои хос ва баръакс, субстантиватсияи сифатҳо (сифатҳои аслӣ ва нисбӣ), шумораҳо (миқдорӣ, тартибӣ) ва ба исм гузаштани ҷонишинҳо таҳқиқ намудааст [188, с.5-17]. Боби дуюми рисолаи ӯ ба субстантиватсияи феълҳои тасрифӣ (асосҳои феълӣ, аорист) ва ғайритасрифӣ, сифати феълӣ, субстантиватсияи зарфҳо,

калимаҳои ёридиҳанда ва нидо бахшида шудааст. Барои тақвияти андешаҳои худ ӯ аз осори адибони классик ва муосир далелҳо овардааст [188, с.17].

Бояд таъкид намуд, ки дар доираи маводи осори як адиб – Абдулҳамид Самад дар фасли ҷудогонаи рисола таҳқиқ гардидани раванди калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ, хусусан, навъи субстантиватсияи он дар забоншиносии тоҷик бори аввал сурат мегирад.

Роҷеъ ба моҳияти конверсия ва роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ андешаҳои мақбул ба А. И. Смирнитский тааллуқ дорад. Тибқи мулоҳизоти ӯ конверсия як роҳи калимасозӣ маҳсуб меёбад. Он як навъи калимасозии сирф морфологӣ ба шумор рафта, дар чунин тарзи вожаҳои воситаи калимасоз танҳо парадигмаи худӣ ҳамон калима мебошад [110, с.24]. Аз забоншиносони тоҷик Ш. Рустамов дар рисолаи «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [96] ва «Исм» [98] ба андешаҳои А. И. Смирнитский таъкид кардааст. Ш.Рустамов дар ин бобат ин тавр нигоштааст: «Ин усули калимасозиро А.И.Смирнитский инкишоф дод ва бо назарияҳои нав бой кард. Ақидаи онҳоеро, ки конверсияро яктарафа маънидод мекарданд, на танҳо ба зери танқид гирифт, балки исбот намуд, конверсия як тарзи махсуси калимасозист» [98, с.176].

Мулоҳизаҳои муҳаққиқони соҳаро такроран зикр намудан ва баргузор намудани баҳси илмиро оид ба тарзу усулҳои гузариш ба ҳиссаи нутқи дигар ба вақти дигар мавқуф гузошта, танҳо як нуктаро зикр кардан муҳим аст, ки дар натиҷаи зухуроти конверсия ё транспозитсия маънии луғавии калима васеъ мешавад, дар мавқеи нави грамматикӣ калимаи транспозитсияшуда ба парадигмаҳои нав соҳиб мешавад, ки ана ҳамин аломат исботи бечунучарои мавҷудияти ин роҳи калимасозӣ маҳсуб меёбад.

Ин ҷиҳати масъала ва паҳлуҳои дигари ба он тааллуқдоштаро батафсил дар бандҳои зер дида мебароем.

2.3.2. Исмшавии калимаҳо

Калимаҳо дар натиҷаи ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштан ҳам аз лиҳози меъёрҳои морфология ва ҳам синтаксис дар нутқ мақоми дигар пайдо мекунамд. Раванди гузаришро ҳатто дар доираи як ҳиссаи нутқ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар матни поён Абдулҳамид Самад исми чинси **дил**-ро ба маънои аслии он, вале дар мавриди дигар онро чун исми хос ба кор бурдааст: *Чунки рӯзаке баногоҳ худи Савлат... воридаи ҳавлӣ шуд ва ба **дили** афғори падару модар намак пошид [213, с.289]. Воқеан, рафтори **Дили** Раис аҷоиб менамуд, **Дилбар** ном дошт, лек аз рӯйи дӯстдориву меҳрубонӣ Раису хонадонаш **Дил** номаш бурданд [213, с.288].* Агар ба умқи масъала назар афканем, аксарияти кулли исмҳои хос аз исмҳои чинс ва ё ҳиссаҳои дигари нутқ, хусусан сифат ба вучуд омадаанд. «Аз исмҳои чинс ба исми хос гузаштани калимаҳо дар забони тоҷикӣ ҳодисаи маъмул аст. Ин ҳолат вақте ба амал меояд, ки вай номи предмет ва ё ҳодисаи алоҳидаро ифода намояд» [17, с.92]. Бояд афзуд, ки зимни гузариш робитаи маъноии байни исмҳои чинс ва хос зоҳиран нигоҳ дошта мешавад ва ин падида мисли зухуроти сермаъноии вожаҳо сурат намегирад: **сафар** (номи моҳи дуҷуми қамариш ҳичрӣ), **сафар** (сайёҳат), **Сафар** (номи мардона): *Оҳ, ба шаҳр **сафар** дорем [210, с.73]. **Сафар** аз дидаву шунидаҳояш бо шавқ нақл мекард [210, с.73]. **Чаман** (замини сабзи хуррам, гулзор; боғу бўстон), **Чаман** (исми хоси занона): Кампири **Чаман** баъди фурсате дарвозаро кушод ва аз ҳавлӣ берун шуд [218, с.26].* Ё ин ки вожаи **ситора** ба маънои «**ҷирми осмонӣ**» ба ҳама маълум аст. Чунин серистеъмоли боиси чун исми хос ба мисли вожаҳои дигар ҳамчун **Моҳ**, **Моҳтоб**, **Сайёра**, **Хушед**, **Офтоб**, **Зуҳал** ва ғ., ки аслан исми чинсанд, корбурд шудани вожаи **ситора** гаштааст: *Хаёлан ҳамсараи **Ситораро** коҳиш кард [218, с.26].*

Ҳодисаи ба исми хос гузаштани сифатҳо (ҳам аслӣ ва ҳам нисбӣ) низ тарзи маъмули калимасозӣ (номсозӣ) ба шумор меравад. Чунончи, сифатҳои маъмули **сурхак**, **ширин**, **гадо**, **азиз**, **дилёб**, **каҷак** (сифатҳои аслӣ), **сангин** (сифати нисбӣ) ва амсоли инҳо дар матни ҳикояву қиссаҳои Абдулҳамид

Самад чун исми хос барои ифодаи номи одамон истеъмол ёфтаанд: - *Обо, калу кӯр мансабдор шуду ҳамин Сурхак не* [213, с.294]. *Ин мулко Худову ростӣ аз ун хел чашмаву обҳои софи ширин* камбағали камбағаланд [213, с.76]. *Ширин, дам ба дарун, ин шикваҳои ба назараи бечойи шавҳарро нашунида ангишт* [218, с.220]. *Охир, гадо* нишонаи паст буд. – *Ин кадом Гадо бошад. Ҳар гадое ҳам бошад, номаш дар гӯр* [213, с.28]. – *Э азиз, овоза бисёр асту кору кирдор кироӣ не!* [213, с.44]. *Азизи* майлис бо истеҳзо посух дод [213, с.111]. – *Номи одам ба кору рафтораи ин қадар мувофиқ мешудааст; дилёби ростин аст!* [213, с.20]. *Лек Дилёб* як инсонӣ оддӣ, хокӣ ва бар сари худ озода аст [213, с.20]. *Қаҷак* даме хомӯш истода, якбора, хастаҳол нолиш баровард: - *Номам қаҷак асту суханам рост!* [213, с.63]. *Бори гарон буд ин кор, азоб буд, азоби сангин* [218, с.5]. *Сангин* мақсадро нафаҳмид [213, с.45].

2.3.3. Исмшавии сифат. Бо унсури исму сифат аввал сифат сохта шудааст ва бо мурури замон аз сифат исм шудааст. Ин ҳодисаро дар забон субстантиватсия меноманд.

Субстантиватсия (лот. substantivum-исм). Ба исм гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ: Ҷони **нодон** дар азоб (мақ.). **Нодон**-аслан сифат. Дар ин ҷо субстантиватсия, яъне чун исм истифода шудааст. Сеюмаш ба об даромад (субстантиватсияи шумораи тартибӣ). Имрӯзро ёбад, фардору намеёбад (субстантиватсияи зарф). Даромади колхоз афзуд (субстантиватсия феъл). Чақ-чақи онҳо тафсид (субстантиватсияи тақлиди овозӣ). Субстантиватсия се хел мешавад: 1. Субстантиватсияи пурра. Тамоман ба қатори исмҳо гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ: паранда, даранда, хазанда, хонанда, нависанда, дӯзанда (сифатҳои феълӣ). 2. Субстантиватсияи нопурра. Ҳам ба маънои аслии худ ва ҳам дар қатори исмҳо кор фармуда шудани дигар ҳиссаҳои нутқ: нотоб, касал, бемор ва мисли инҳо (ҳам исм, ҳам сифат мешавад). 3. Субстантиватсияи муваққатӣ: ба исм гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла, дар матни додашуда: *Оқшуда, Хаппак, Худписанд, Бегӯш – номи ҳикояҳои Ҳаким Карим* [127, с.49].

Ҳамин шакли исмҳои мураккабро дар забон исмшавӣ меноманд.

Зоҳиран ҳодисаи гузариш ба падидаи сермаъноӣ монанд аст. Масалан, дар намунаи *оби ширин*, сифат ба маънои аслий омадааст, вале дар мисоли *сухани ширин* (хуш, хуб) сифати *ширин* ба маънои маҷозӣ омада, аз сермаъно гардидани ин вожа дарак медиҳад: *Дилёби ширин* – Дилёби азиз. Ё ин ки калимаи мазкур чун исми хос ба кор бурда мешавад, вале аломати аломатро чун зарфи тарзи амал ифода кардани вожаи *ширин* ва чун воситаи эҳтиром ба кор рафтани он ба ҳодисаи сермаъноӣ тааллуқ дорад: - *Дар суханҳои ширини бача садқа* [213, с.75]. - *Чуфт шавад. Аҷаб ширин навохтӣ?* [210, с.97]. *Мардумро безобита кардан хуб не, Ширин* [218, с.220]. – *Э бие, Дилёби ширин* [213, с.25].

Дар зухуроти конверсия калима баробари қабули маънои маҷозӣ ва якҷоя бо маънои маҷозӣ парадигмаҳои ҳиссаи дигари нутқро қабул карда, барои пайдо шудани унсури нави луғавӣ сабаб мешавад. Конверсия аз полисемия бо он тафовут дорад, ки зимни он маънои дуҷуми калима моли ҳамон ҳиссаи дигари нутқ мешавад, вале сермаъноии луғавӣ дар доираи як ҳиссаи нутқ ба вуқӯъ омада, барои минбаъд зухур кардани омонимҳо чун омили муҳим хизмат мекунад. Дар полисемия иртиботи маъноӣ нигоҳ дошта мешавад ва дар ин ҷода саҳми маҷоз хеле калон аст. Вале дар конверсия бе маънои маҷозӣ гирифтани калимаҳо ҳам онҳо метавонанд ба ҳиссаи дигари нутқ гузаранд.

Ба исм гузаштани сифатҳо таърихи хеле қадим дорад. Ба қавли Ш.Рустамов «Сабаби ба исм бештар дохил шудани сифат дар он аст, ки дар байни ҳамаи ҳиссаҳои дигари нутқ ба исм вай наздиктар мебошад. Сифат бе исм вучуд надорад. Сифатҳо гоҳо аломатҳоеро ифода мекунад, ки хоси ин ё он предмет мебошанд. Дар ин гуна мавридҳо аломат ба дараҷае маълум мешавад, ки баробари ифодаи он предмети вай ҳам пеши назар меояд» [98, с.178].

Акнун ба исм гузаштани сифатҳоро дар робита бо парадигмаҳои исм, ки сифати исмшуда ба он соҳиб мешавад, аз назар мегузаронем.

а) Исмшавии сифатҳои аслий. 1. Сифатҳои аслий бе ягон аломату нишонаҳои махсуси морфологӣ аз рӯйи маъно бо предмети худ мувофиқат

карда метавонанд. Чунончи, сифатҳои аслии *сиёҳу сафед* дар ин матн мафҳуми исми «чизе»-ро ифода карда, бе ягон парадигмаи махсус ба исм гузаштааст: *Модар сиёҳу сафед нагуфт* [218, с.249]. Дар рӯи мизи персонаж телефонҳои гуногунранг гузошта шудааст. Нависанда бе истифода аз вожаи *телефон* рангу аломати онҳоро ба ҷойи ҳуди предмет моҳирона истифода бурдааст: ...*Сафед занг мезад, ки сурх, бонги сиёҳ қатъ нашуда, боизтироб ҷарангоси дастгоҳи сабз ўро сўяш мехонд* [218, с.181]. *Дароз пояширо ба рикоб ниҳода буд, ки асп чорхез гирифт* [214, с.101]. Азбаски дар нутқи диалогӣ сухани шахси якум ба шахси дуум нигаронида шудааст, сифатҳо ҳамчун исм дар мақоми мухотаб бе ягон аломати морфологӣ ё қабули парадигмаҳои исм субстантиватсия мешаванд: *-То кай маро азоб медиҳӣ, сангдил* [218, с.149]. – *Фиребгар, ноинсоф, сангдил!* – *ғиряomez ғизон кашид ў* [218, с.150].

Яке аз муҳимтарин нишонаи ба исм гузаштани сифат пасвандҳои ҷамъбандӣ қабул кардани он мебошад. Дар осори Абдулҳамид Самад чунин намунаҳо хеле зиёданд. Масалан, ў сифати аслии *бебабонро* маҷозан ба ҷойи исми *бузу ғўсфанд* кор бастааст. Муҳимтарин аломати исмшавии сифат дар чунин ҳолатҳо қабули пасванди ҷамъсоз аст: **а) бо пасванд -ҳо: Бебабонҳо сабзаи яхбастаро ҷарида касалии дарунрав мешаванд** [210, с.45]. Ё ин ки вожаи *буздил* мафҳуми «тарсонҷак»-ро ифода мекунад: *Буздилҳо дар мушхонаҳо пинҳон* [213, с.46]. *Шиносҳо* гумон карданд, ки ин зани сарсахт савдоӣ шуда [218, с.110]. *Бахилҳо, мумсикҳо, ҳасудҳо, - меғурунгад ба худ ў* [218, с.143]. – *Беинсофҳо! Говкалаҳо! Чӣ лозим буд? Ҳаёти як ҷавонро сўхтан...* [212, с.35]; **б) бо пасванди -он:** *Зери пойи нокасон хору зор шудан аз марг бадтар аст* [213, с.52]. *Мамлакат ба кушторхона табдил меёбад, меғуфтанд фирориён* [213, с.51]. *Калонсолон андешаманд, ҷавонон шоду мамнун. Онҳо дар ғўшае базм меоростанд* [218, с.102]. *Хурдсолон аз ин меҳрубони афзун дар таҳи дил шоду зоҳиран ноҳинҷор... кур-кур механдиданд* [213, с.96].

Ғ. Ҷӯраев оид ба муносибати байни ҳиссаҳои нутқ дар муҳити лаҳҷаҳо таваҷҷуҳ зоҳир намуда, менависад, ки «Агар исм (муайяншаванда) дар

протсессии нутқ истеъмол нашавад, он гоҳ суффикси **-хо/-о** ба сифат ё сифати феълӣ мегузарад. Лекин дар ин ҳол кадом ҳиссаи нутқ, ки бошад, субстантиватсия шуда, хатман вазифаи исмро иҷро мекунад» [144, с.43].

Парадигмаи дигаре, ки ба исм гузаштани сифатҳоро собит месозад, мавҷудияти категорияи муайянӣ ва номуайянӣ дар исмҳо мебошад. а) номуайянӣ тавассути бо исм ҳамроҳ омадани артикли **-е**, ҷонишинҳои номуайянӣ, шумораи **як** ба вуқӯъ меояд. Мисолҳо: - *О зираке, о хушомадгӯи гузарое*, ...Ба ҷойи тавба, ба ҷойи узр себ овардӣ [213, с.167]. – *Ё тавба! Э разилҳое! Кӯр шавед, бадбахтҳои худозадае!* – даҳшатзада менолид домullo Латиф [213, с.51]. – Э *носипосҳое*, на аз сояи дарахт миннатдоранд, не аз хидмати роҳбарҳо [218, с.240]. *Кофуре*, худаи ба ҳама бегонаи бегона, ношиноси ношинос вонамуд-а? [213, с.38]. – *Бадрафторе*, наъмаи нав баровардӣ-а? [218, с.83]. Як *нокасҳое* шоҳид, даъвогару ҳукумравоанд, ки ҳуш аз сарат мепарад [213, с.60]. Гумон мекунад, ки **як бегонаи аҷнабӣ** ба сараш тангаҳои тилло мепошад [213, с.43]. Дар ҳавлӣ аз ҳамдигар чор-панҷ метр дур ду аспӣ ба яккамехҳо баста меистод. *Яке сафеду дигаре* сиёҳмушқин [214, с.44]. *Ягон бузбалаи гамхора* тағи чаҳм кардаи-а? [214, с.17]; б) Аломати муайянӣ доштани исмҳо, ки он ба воситаи пешоянду пасояндҳо, ҷонишинҳои ишоратӣ ва пеш аз онҳо омадани нидоҳо ва ҳиссачаҳои ишоратӣ ифода меёбад: - *Ин ҷанги лаънатӣ, ин деви ҳафтсар ба ҳаромзодаву оқинадарон, гушнапушту рӯбоҳмизочони палидак*, - дар тухмашон алов! – пушту паноҳ шуд [213, с.140]. *Пиру ҷавонро* аз пеши роҳаш бо зарби шаттаву тозиёна гурезонд [213, с.59]. Не *бадаширо* зикр мекарду на *некаширо* [213, с.274]. *Ҳалолатро* ёфтӣ! – бо кароҳат гурунгид Раҳимбек [216, с.86]. ...аз нигоҳи оромӣ бохиради ӯ як сухани дӯстдошташиро хондам: **ба нодон** насиҳат ҳайф аст [216, с.10]. – Худо мезанад **ин палида** [213, с.52]. *Ин аз он гадоҳо нест!* [213, с.28]. *Ин сиёҳпича* ягон байти дигар намедониста бошад? [210, с.97]. *Чунон доно*, ки тамоми сирри асрори оламу одама фаҳмид [218, с.212]. – *Эй беимон*, мурданат наздик аст, аз ҳад нагузарон! [213, с.142]. *Эй гӯли гаранг*, ҳушита ба сар гир. *Эй ҳафтафаҳм*, хоҳири фарзандҳо буд, агане хоката

мебехтам [213, с.292-293]. – *Э говҷигаре, аз сағ битарсӣ, ба духтари кас гап напарто!* [212, с.26].

Сифатҳо дар мақоми исм баромад карда, бандаки изофӣ қабул мекунамд ва калимаҳои дигари сифатино ба худ тобеъ месозанд: *Э худозадае, э расвои бадзоте...* [213, с.172]. *Ягон рӯз ин мумсики бадбахт дар болои китоб ҷон медиҳад* [216, с.23].

б) исмшавии сифатҳои нисбӣ. Зухуроти ба исм гузаштани сифатҳои нисбӣ монанди сифатҳои аслий фаровон набуда, дар осори Абдулҳамид Самад теъдоди наҷандони зиёди сифатҳои нисбии ҷун: *деҳотӣ, шахрӣ, кӯҳистонӣ, таҳҷойӣ* ва ғайраро мушоҳида кардан мумкин аст, ки бе қабули пасвандҳои ҷамъсози **-он//ён** ва **-ҳо** ва бо гирифтани воситаҳои ҷамъсоз ҷунин сифатҳо ба исм гузаштаанд. Ҷанд намуна: *Вай ба ташивиш, ғаму шодии деҳотиён шарикӣ мубтало ба сари худ мезист* [218, с.4]. ...*Одамони барҷомондаву деҳотино бо фиребу найранг ғорат мекарданд* [218, с.215]. *Норизоӣ, кашмакаш, бухлу кинаварӣ, ба водӣ шахриву кӯҳистонӣ ҷудо кардани мардум боис шуд* [213, с.44]. *Бераҳмона ғӯшмолу ҷазо медоданд таҳҷойиро* [218, с.199].

Ба ҳамин тарик, сифатҳо дар ҷараёни нутқ ба ҷойи предмет ба кор рафта, парадигмаҳои исмро соҳиб мешаванд. Падидаи бевосита ба исм гузаштани сифатҳои аслий, қабули пасвандҳои ҷамъсози **-ҳо**, **-он//ён**, категорияи муайянию номуайяниро қабул кардани сифатҳо, ки ин хосияти исм мебошад, дар сифатҳои субстантиватсияшуда низ ба мушоҳида расид.

2.3.4. Исмшавии шумораҳо. Бо Ш. Рустамов комилан розӣ ҳастем, ки «Шумораҳо бо роҳи конверсия ба исм хеле кам мегузаранд. Шумораҳо, пеш аз ҳама, номи ададҳои алоҳидаи абстракт мебошанд ва ҳамин хусусияташон имконият медиҳад, ки онҳо дар ҷумла ҳамчун исм истифода шаванд» [98, с.185]. Дар осори Абдулҳамид аҳёнан бошад ҳам, ҳар ду навъи шумораҳо: миқдорӣ ва тартибӣ дучор омадаанд. Масалан, калимаи *ҳазор* мафҳуми шумораи миқдории ададиро ифода мекунад. Бо қабул кардани пасванди ҷамъбандии **-ҳо** хусусияти ададиро не, балки мафҳуми бисёриро ифода мекунамд. Ба ҷойи предмет истеъмол шуда ба исм мегузаранд. Ҷунин

шумораҳои пасванди ҷамъсоз гирифта дар ин гуна мавридҳо мафҳуми кулро ифода меkunанд, ки ин категория ба исм мансуб мебошад: *Ҳазорҳои дигар аз ғами ҷонсӯзи шоҳидон, расидани хати сиёҳ, даҳшати нодориву бекаси бо ҳасрат заҳри марг чашиданд* [218, с.114].

Шумораҳои тартибӣ ба воситаи ба шумораҳои аслии ададӣ ҳамроҳ кардани пасвандҳои **-ум/-умин** тартиби предметҳоро ифода меkunанд. Дар субстантиватсия шудани онҳо нақши пасвандҳои **-ӣ, -ин** дар намунаҳои *дуюмӣ, сеюмӣ, сеюмин*; бо артикли номуайяни омадани шумораи миқдории *як<якero* дида мумкин аст. Чанд мисол: *Ва яке сари по, дигаре дутаҳ, сеюмӣ кунлагжонак пеш меҳезаду аз пасаш қабза-қабза, сатрӣ-сатрӣ, банд-банд гандум ба замин меҳобад* [213, с.149]. – *Арусшаванда мешавад, - гуфт дуюмӣ.* – *Аз байни мо зан мегирад, - хандон – хандон тахминашро ба забон овард сеюмӣ ва дар дили духтарон оташ ангехт* [218, с.157]. – *Ҳо, Худо он рӯзи сиёҳа ба душмани кас нишон надиҳад, ба суҳбат шарик мешавад сеюмӣ* [213, с.25]. – *Э, ин қадар бамуҳаббат шудани ҳамсояро дар умрам надидаам, - ҳауратомез изҳор намуд сеюмин* [209, с.118].

Бо корбурди шумораҳои исмшуда нависанда тартиби амалу фаъолияти персонажҳоро зимни иҷрои амалу коре чунон инъикос намудааст, ки дар ҳолатҳои зикрифта шумораҳо мафҳуми шахсро ифода кардаанд. Падидаи мазкур дар забони осори Абдулҳамид Самад каммаҳсул бошад ҳам, ҳамчун ҳодисаи забонӣ нодида гирифтани он кори савоб намебуд.

2.3.5. Исмшавии феълҳои ғайритасрифӣ

а) Исмшавии сифатҳои феълӣ. Дар миёни феълҳои ғайритасрифӣ сифати феълӣ, нисбатан, бештар имконияти ба исм гузаштанро дорад. Д. Тоҷиев дар ин бобат чунин нигоштааст: «Агар сифатҳои феълӣ як ва ё якчанд хусусиятҳои феълӣ худро гум кунанд, онҳо ҳатман ба категорияи сифат мегузаранд. Бо хабари ҷумла дар як замон омадани сифатҳои феълӣ замони ҳозира хусусияти замони онҳоро суғ мегардонад ва имконият медиҳад, ки

сифати феълӣ аввал ба сифат гузашта, хосияти доимии предметҳоро ифода намояд» [120, с.160].

Сифати феълӣ бо тарзҳои гуногун ба исм мегузарад:

- **сифати феълии замони гузашта бо пасванди -а** ва қабул кардани пасванди ҷамъсоз омада, ба исм мегузарад: *мурдаҳо, зиндаҳо, дилдодаҳо, почакандаҳо, дилбохтагон, хонасӯхтаҳо* ва ғайра. Мисолҳо: – *Ҳм, мурдаи Неъмат зиндаи туро бор аст*. Дар ин намунаҳо муҳимтарин аломати исмшавии сифати феълӣ бандаки изофӣ қабул кардани он аст. Ҳамин гуна ҳолат, яъне бе ягон аломати махсуси морфологии омадани сифати феълӣ дар мисолҳои типӣ *хонасӯхта* дар мавриди чун муҳотаб ба кор рафтани он ба назар мерасад: – *Хонасӯхта, барои ду хӯша гандум... наҳд умри одама бисӯзӣ?* [213, с.158].

Пасванди ҷамъсози **-ҳо** қабул кардани сифати феълӣ: *почакандаҳо, дилдодаҳо, қафомондаҳо*. Мисолҳо: – *Худаи аз рӯи шунидам, соф ҷонибдори фақирону почакандаҳо будааст* [213, с.57]. *Онҳо аз ин гап чунон ба вачд омаданд, ки якдигарро мисли дилдодаҳо ба оғӯи кашиданд* [218, с.153]. – *Эй қафомондаҳо, дунё пеш рафтааст, одам дигар шудааст* [213, с.214].

Бо пасванди **-он//гон** омада, ба исм гузаштани сифати феълӣ: *дилбохтагон*: *Талаб акнун ҳар саҳар ва бегоҳ, агар дар кӯча шиносҳо ва дилбохтагону харидорони духтар набошанд, ўро пешвоз мегирифт, сипас аз паяи мерафт* [218, с.19].

- **сифати феълии замони гузашта бо пасванди -гӣ (-ӣ)**. Ин навъи сифатҳои феълӣ аввал аз шакли сифати феълии замони гузашта бо пасванди **-а** сохта шуда, ба дериватсияи дубора – қабули пасванди **-гӣ (-ӣ)** дучор гардида, аломатҳои морфологии исмро қабул кардаанд: *ёфтагӣ, тофтагӣ...*: – *Ёфтагиву тофтагиаш дар сари шиша бод мекунад* [218, с.146].

- **сифати феълии замони ҳозира бо пасванди -анда**. Ин навъи сифати феълӣ бе қабули аломатҳои морфологӣ ва, ҳамчунин, бо гирифтани пасвандҳои ҷамъбандӣ ба исм мегузаранд: *пешвозгиранда, паранда, олимшаванда ва ғайра*. Чанд мисол: *Чунбучӯли пешвозгирандагон торафт*

авҷ мегирифт [213, с.36]. *Парандаҳо* қосидони субҳи босафо [218, с.210]. *Меғӯянд, ки баъзе олимшавандаҳо* нисфи умрашонро дар хонаҳои иҷора мегузаронанд [216, с.45].

- **исмшавии сифати феълии замони ҳозира-оянда бо пасванди -ӣ.** Ин гунаи сифатҳои феълӣ аз масдар бо ҳамроҳ гардидани пасванди **-ӣ** сохта мешаванд. Намунаҳои амсоли *шуданӣ* дар таркиби ибораҳои исмии изофӣ ҳамчун сифат дар мақоми муайянкунанда меоянд: *ғӯсолаи шуданӣ*, вале қабл аз худ пешоянд қабул кардан ва пасванди чамъсоз гирифтани барои субстантиватсия шудани он сабаб шудааст: – *Ғӯсолаи шуданӣ аз хӯшаи думаи маълум аст, – меғуфт кампири Гулноз. ...Гурбача барин ба хӯрданиҳо чанг мезад* [212, с.6].

Ҳамин тариқ, роҳи имкониятҳои ба исм гузаштани сифатҳои феълӣ зиёд буда, Абдулҳамид Самад дар ин самти калимасозӣ бештар ба истифодаи қолибҳои анъанавии калимасозии тоҷикӣ, ки дар забонамон таърихи тулонӣ доранд, рӯ овардааст.

б) исмшавии масдар. Ин навъи феълҳои ғайритасрифӣ аз асоси замони гузаштаи феъл бо ҳамроҳ гардидани пасванди **-ан** сохта мешаванд. Бандаки изофӣ қабул кардан, бо пешоянду пасояндҳо омадан ва амсоли инҳо аз ҷумлаи муҳимтарин аломатҳои грамматикӣ ба исм гузаштани масдар мебошад. Исмшавии масдарҳо аз он ҷиҳат зухуроти анъанавӣ маҳсуб меёбад, ки онҳо номи амалро ифода мекунанд: *Аз боғ вазидани бод, садои пайи ҳам афтодани себу нок аҷаб хушонанг ба гӯш мерасид* [218, с.65]. *Сохтани ин корхонаҳо акнун гапи ҳавоӣ ё хобу ҳаёл нестанд* [218, с.184]. *Охир ӯ навохтану суруданро дӯст медорад* [218, с.110]. *Гуристан ба мард намеzeбад* [216, с.16].

Чунин падидаи исмшавӣ дар забони адабӣ ва забони осори адибони гузаштаву муосир хеле серистеъмол мебошад. Бинобар ин, бо овардани чанд далел иктифо намудем:

1. Дар забоншиносӣ ба таҳаввулоти маъноӣ дучор гардидани калимаҳо бо зухуроти калимасозии лексикӣ-семантикӣ нисбат дошта, дар заминаи он маъноӣ ташбеҳию маҷозӣ пайдо кардани вожаҳо қарор дорад. Ташбеҳ ва маҷоз

барои сохтани калимаҳои нав воситаи хеле муносиб ба шумор мераванд. Дар осори Абдулҳамид Самад бар василаи монандкунии ягон ҷиҳати зоҳирии инсон, ягон хусусияти характери вай калимаву ибораҳо бо ҷилоҳои нави маъноӣ мавриди истеъмор қарор гирифтаанд (*сиёҳпича, вафодор, ғаҳвораи охират (фразеологизми таибеҳӣ), аспӣ ҷӯбини бодпо (тобут: ибораи фразеологии монандӣ)*).

2. Нақши маҷоз дар сермаъно гардидани калимаҳои маъмул ва дар тобиши маъноии мусбат ва манфӣ пайдо кардани вожаҳо хеле муҳим мебошанд (*рӯй, сар, ҳаво, лаб, дам, шаҳсутун, пирбуз, пирхар ва ғ.*).

3. Ҷавҳари асосии калимасозии морфологӣ-синтаксисиро падидаи лингвистии «транспозитсия» ё «конверсия» ташкил медиҳад, ки тавассути он калимаҳои мансуб ба як ҳиссаи нутқ дар ҷараёни гуфтор ва муошират ба парадигмаҳои ҳиссаҳои дигари нутқ соҳиб мешаванд. Дар робита ба чунин тағйирёбии маъноӣ грамматикӣ вожаҳо дар онҳо таҳаввулоти маъноӣ низ ба вуқӯ меояд. Зухуроти гузариш бештар дар доираи исм густариш дошта, дар забоншиносии муосир ин навъи тағйири маъно кардани калимаҳо бо унвони «субстантиватсия (исмшавӣ)» маъмул мебошад.

4. Аз тасниф ва таҳлили маводи ҷамъоваришуда аён мегардад, ки дар осори Абдулҳамид Самад падидаи ба исм гузаштани сифат, шумора ва шаклҳои ғайритасрифӣ феъл (сифати феълӣ) бештар ҷой дорад.

5. Калимаҳои бо роҳи гузариш ба тағйироти маъноӣ дучоргардида тадриҷан бо маънои луғавӣ аввалаашон гӯё дар муносибати полисемӣ ва рафта-рафта дар муносибати омонимӣ қарор мегиранд (*мурда (сифати феълӣ: одами мурдагӣ), мурда (ҷасад: исм), мурда (ҳасис), ҳазор (шумора), ҳазорҳо (бисёриҳо), буздил: сифат, буздилҳо (исм) ва ғ.*).

БОБИ III. РОҶИ СИНТАКСИСӢ-МОРФОЛОГИИ КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ДАР ОСОРИ АБДУЛҲАМИД САМАД

3.1. Матолиби муқаддамотӣ. Калимасозии исмҳои мураккаб яке аз роҳҳои муҳимтарин ва серистеъмолтарини калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик маҳсуб меёбад. Ин роҳи калимасозӣ, яъне бо роҳи ба якдигар ҳамроҳ кардани калимаҳо дар забони тоҷикӣ хеле инкишоф ёфтааст. Калимасозии навӣ мураккаб барои кутоҳу мучаз ифода кардани фикр мусоидат мекунад, зеро калимаҳои мураккаб на танҳо ибораҳо, балки ҷумлаҳо низ иваз карда метавонад. Ин усули калимасозӣ барои рушди минбаъдаи забони тоҷикӣ аҳамияти бағоят калон дорад.

Табиист, ки калимаҳои мураккаб бо ин ё он воситаи грамматикӣ сохта мешаванд. Исмҳои мураккаб ҳам бо роҳҳои гуногун, яъне бевосита ҳамроҳ кардани калимаҳо (сарлашкар, тоҷикдухтар, сартарош) ва ба воситаи миёнвандҳои (интерфикс) **-у-** ва **-о-** (омадурафт, даводав) сохта мешаванд. Аз ин рӯ, исмҳои мураккаб аз рӯи хусусиятҳои навӣ алоқаашон ба ду гурӯҳи калон **исмҳои мураккаби пайваст** ва **исмҳои мураккаби тобеъ** ҷудо мешаванд, ки дар асоси маводи осори устод Абдулҳамид Самад баррасӣ мекунем.

3.2. Исмҳои мураккаби пайваст

Дар насри бадеии Абдулҳамид Самад исмҳои мураккаб ба таври фаровон истифода гардидаанд, ки шарҳи муҳими масъалаҳои матраҳшаванда ба таври зайл аст:

1. Исмҳои мураккаби пайваст бо миёнванди -у-: Исмҳои мураккаби пайваст гурӯҳи махсусро ташкил медиҳанд ва аз исмҳои мураккаби тобеъ бо як қатор хусусияту аломатҳои фарқ мекунанд. Заминаи асосии исмҳои мураккаби пайваст таркибҳои ҷуфт ба шумор мераванд. Ҷи тавре ки дар боло ишора шуд, ба ин масъала на танҳо муаллифони китобҳои дарсӣ, балки забоншиносон Ш. Ниёзӣ [67], М. Турсунов [200], М. Муҳаммадиев [59] ва Ш.Рустамов [98] диққат додаанд. М. Турсунов ба таҳқиқи калимаҳои мураккаби пайваст аз заминаи забоншиносии умумӣ наздик шуда, ба ин гурӯҳ

калимаҳоеро мансуб медонад, ки маънои таркибии ҷузъҳо аз маънои аслии ҷузъҳои алоҳида фарқ кунад. Маҳз ҳамин меъёр, исмҳои мураккаби пайвастро аз таркибҳои пайваст ва ҷуфт фарқ мекунонад, вале дар қорҳои илмӣ Ш.Ниёзӣ ва М. Муҳаммадиев ин ду воҳиди грамматикӣ гоҳо ба ҳам омехта шудаанд [67, с.41; 59, с.220]. Ҷунончи, онҳо дар қатори исмҳои мураккаби пайваст таркибҳои ризқу рӯзӣ, маншаю мочаро, ҳарбу зарб, беҳу бум, тобу тоқатро низ нишон додаанд.

Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробарҳуқуқ таркиб меёбанд. Аз ҳамин нуқтаи назар ҳама гуна таркибҳо, ки бо пайвандак (садонокҳои пайвасткунанда) ва ё интонатсия ба ҳам омадаанд, ба ин гурӯҳ бе эзоҳи махсус дохил қардан лозим нест. Масалан, калимаҳои *хӯрок-мӯрок*, *мошина-пошина*, *дору-пору*, *латта-путта*, *майда-ҷуйда*, *китоб-шитоб*, *пул-мул*, *қор-қор*, ки аз забони ғуфтуғӯ ба забони адабӣ дохил шудаанд, хусусияти ба худ хос доранд ва бо он аз калимаҳои дигар ба қуллӣ фарқ мекунанд. Ҷузъи онҳо ҳар қадом задаи махсус дорад, муносибати онҳо ба муносибати истисноӣ наздик буда, маънои он таркибҳо тақрибан ин тағйир аст: нон ё ягон қизи дигар, яъне хӯрданӣ, мошина ва ё ягон қизи ба он ҳамвазифа, китоб ё ягон қизи дигар ва ғ. Илова бар ин ҷузъи дуҷуми онҳо маънои луғавӣ надорад, то мо тағйир он муносибатро ҳамчун муносибати морфемаҳои баробарҳуқуқ ба ҳисоб гирем. Азбаски ин таркибҳо нисбат ба ҷузъи маънодорашон «маънои васеътар доранд» ё худ ба вай «маънии ҷамъият» мебаҳшанд, дар ҳудуди калима меистанд.

Исмҳое, ки ба воҳиди миёнованди *-у-* таркиб меёбанд. Ин усул сермахсул буда, ҷунин қолибҳо дорад:

а) Бо қолиби исм+у+исм. Ба ин қолиб ҳам исмҳои моддӣ ва ҳам исмҳои маънӣ сохта мешавад: *-Ҳангоми хайрухуш маро таскин дод у* [216, с.52-144-79].

Дар ин ҷумла нависанда калимаи «*хайрухуш*»-ро ба маънои *видоғ қардан*, *хайрбод ғуфтан* истифода бурдааст. Ё дар ҷойи дигар: *Панҷаи дасти ҷапаи аз шираи алаф сабзтоб шуда буд ва аз сарулибоси шабнамолудаи бӯйи анбарини*

алаф ба машом мерасид [216, с.144]. Як вақт мебинед,... тоб хӯрда, оби хӯрок **сарулибосашро** доғдор карда... [216, с.79].

Нависанда дар ҷумлаи аввал **сарулибосро** ба бӯйи анбарини алаф монанд кардааст, ки аз нуктафаҳмии нависанда дарак медиҳад. Дар ҷумлаи дигар бошад, бо кадом роҳ доғдор шудани **сарулибосашро** талқин мекунад. Ин тавр мисолҳо дар осори нависанда зиёд ба чашм мерасанд. Якчанд мисолҳо доир ба ин қолиб меорем: *Бачагарҳо дар бораи навъҳои мошин, туфливу **сарулибос**, духтарбозиҳояшон чунон гап заданд, ки онҳоро намедонам, ман шалпару пакар гаштам* [216, с.80]. *Не нагӯ, ун хел **сарулибос** ба ту чунон мезебад, ки... **Сарулибос** аён намегардад, - ҳамчунон бо қиёфаи ҷиддӣ гуфт вай* [216, с.81]. *Барои **сарулибоси** кӯҳнааш як ҷавонмардро ба суд дод, бадном кард. Ҳушу ёди раҳматӣ танҳо ба мошину **сарулибос** ва магнитофон банд буд* [216, с.91].

Калимаҳои зиёде дар осор бо унсури калимасози **-у-**, ки дар қолиби исму исм омадаанд зиёд ба чашм мерасанд. Мавриди назар ин аст, ки адиб на барои надониستاني муродифҳои калимаи **сарулибос** балки барои фаҳмидани забони осор, ки ҳаёти имрӯзаро фаро гирифтааст, ин мафҳумро зиёдтар истифода бурдааст: *Латофат, ки имрӯз **сарулибоси** тамоман нав пушида, ба ҳалқаи чашмонаш ранги осмонӣ, ба абруҳояш ўсма ва ба рухсораҳояш сурхӣ молида мисли парӣ хушрӯй шуда буд* [216, с.16]. *Ва як бӯғча **сарулибоси** ғиҷимро назди Насим партофтанд* [216, с.98]. *Ба як **сарулибос** мерасад* [216, с.117]. *О вай дар сексияи бокс иштирок мекунад-ку ҳайратомез гуфт, Сӯҳроб ва барфи **сарулибоси** Раҳимбекро афшонда афзуд* [216, с.55]. *Рости гап, ман **сарулибосамро** рӯйи роҳ партоям ҳам касе нигоҳаш намекунад* [216, с.48]. *Ҳар рӯз бо **сарулибоси** рангорангаш дар шафати мошин дар паси рул истода сурат мегиранд онҳо* [216, с.16].

б) Қолиби исм+у+асоси замони ҳозираи феъл. Дар ин қолиб исмҳои маъние сохта мешаванд, ки амал ва ҳолатро номбар мекунанд. Дар ин қолиб исмҳои истеъмол меёбанд, ки худ мафҳуми ҳаракат, амал ва ҳолат буда, ба асоси феълии васлшавандашон аз ҷиҳати маъно наздиканд: *Ман бармегардам, вақт кам гуфт ҳаёломез акаи Абдухолиқ ва аввал ба бачаҳо,*

баъд ба ман хайрухуш кард [216, с.19]. Шомгоҳон ҳангоми хайрухуш момаи Маҳрам ба ҳар яки мо даструймоле бахшид [216, с.66].

Дар ҷумлаи охир, ки мо кайд намудем, баёнгари ду калима яке аз исму асоси замони ҳозираи феъл ва дигаре аз исму исм ва асоси замони ҳозираи феъл ба вучуд омадаанд.

Калимаҳое, ки дар қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл омадаанд, дар осор камтар ба назар мерасад. Новобаста аз он ки дар ин қолиб калимаҳо кам ба ҷашм мерасад, аммо нависанда ҳунари устокоронаи худро нишон додааст. Ба ҳамагон исбот намудааст, ки вай нависандаи хушсалиқа аст.

в) Асоси замони ҳозираи феъл+у+асоси замони ҳозираи феъл. Бо ин қолиб исмҳои маъни сохта мешаванд, ки ҳаракат ва амалу ҳолатро мефаҳмонанд: *Амакам ба даромадгоҳ, ки он ҷо ҷунбучӯл ва гавғои бачаҳо селани занбӯрҳои ба шӯр омадаро ёдрас мекард, дергоҳ...* [216, с.39]. *Пакана мисли шаттоҳон оҳу воҳкашон печутоб хӯрда, ба пешониаш муште фурувард* [216, с.16]. *Танҳо аз сӯроҳиҳои биниш пилта-пилта дуд баромада печутоб хӯрда, дар фазои хона паҳн мешуд* [216, с.29]. *Лекин бо бачаҳои курсҳои боло истиқомат ва шинуҳез мекунад* [216, с.17]. *Сипас бо дӯстонам гарму ҷӯшон вохӯрӣ ва пурсупос кард* [216, с.23]. *Ба ҷавонони ҳамсолаш шинуҳез кардан, ошно шудан фоида дорад, пухта мешавад, одамҳора мешиносад....* [216, с.35]. *Абдуҳолиқ андаруни қафас аз паси кабк мисли мор печутоб меҳӯрад* [216, с.45]. *Вай, умуман, одати бо дигарон пурсупос ва салом алек кардан надорад, гӯё ин анъанаи қадимаи аҷдодонро як чизи нодаркору зиёдатӣ мешуморид* [216, с.61]. *Бинам чор-панҷ қадам аз Насим дуртар рӯи барфи нуқрагуни канори роҳ Раҳимбек ҷонсарақ печутоб меҳӯрд* [216, с.11].

г) Асоси замони гузаштаи феъл+у+асоси замони гузаштаи феъл. Бо ин қолиб исми маънӣ сохта мешавад, ки қору ҳаракат, амалу ҳолат ва муомилаву мусоҳибаро мефаҳмонад: *Касе намедонад, ки байни онҳо чӣ гуфтугӯе ба амал омад* [216, с.13]. *Ҳм, агар ӯ меҳост, ҳоло ман дар МГУ меҳондам, дар кӯчаҳои Маскав сайругашт мекардам* [216, с.29]. *Раҳматию аз шустуишӯй баргашт* [216, с.28]. *Рӯзи дигари ин гуфтугӯӣ хабари... ҳама бесаранҷом шуданд* [216, с.71].

ғ) **Асоси замони гузашта+у+асоси замони ҳозираи феъл.** Ин қолиб дар шакли зер сурат мегирад: *Волидайнӣ аксар бачаҳо ба ин ҳангомаву афсонаҳо бовар карда, аз пайи ҷустуҷӯи... рафтанд* [216, с.37]. *Баъди ин гуфтугӯ бобои занбӯр Раҳимбекро «мудир» ном гирифт* [216, с.18].

Дар осори нависанда калимаҳои мураккаби исмие дида мешаванд, ки онҳо ба вазифаи ҳиссаҳои дигари нутқ омадаанд, вале тадричан инкор намудани чунин калимаҳо аз мадди назар дур намоишанд. Бояд мо дар бораи муайян намудани калимаҳои мураккаби исмӣ аз лиҳози таҳқиқи илмӣ назар афканем ва барои пешрафти калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бо роҳи усулҳо нав дақиқан кӯшиш намоем. Мукамал гардидани таркиби луғавии забон ба калимасозӣ мансубияти зиёд дорад ва дар ин самт калимаҳои мураккаб мақоми махсус доранд.

2. Исмҳои мураккаби пайваст бо миёнванди -о-: Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ роҳҳои гуногуни калимасозӣ вучуд дорад, ва яке аз онҳо бо миёнванди –о- сохтани вожаҳост, ки дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад мавриди пажӯҳиш қарор медиҳем. Қолибҳои сохтани ин гуна исмҳо чунин аст:

А) Такрори асоси замони ҳозираи феъл ва миёнванди -о-. *Бачаҳо, байни зимистону баҳор кашокаш саҳт шуд-а?* [216, с.98] Дар ин ҷумла калимаи *кашокаш* талош варзиданро дорад, аммо нависандаи мумтоз фикрҳои ҷолибу мухталиф рӯйи қалам овардааст. Дар ҷумлаҳои дигар истифодаи калимаҳоро, ки бо миёнванди -о- омадаанд дида мебароем: *Аслан Ҳакимӣ мисли баъзе омӯзгорони ҷавон, ки ба хобгоҳ омада ба бачаҳо шинухез, ҳазлу шӯхӣ, баъзан нӯшонӯшӣ ҳам мекунанд, ба мо наздик нест* [216, с.85]. *Баногоҳ дар даҳлези хобгоҳ шӯро қиёме бархест, даводаву садои пой шир-шири пой боронро пахш кард* [216, с.44]. *Ҳар ду шӯхӣ ба шӯхӣ хеле кашокаш ва муштқубӣ карданд* [216, с.28]. Бинед, дар ин ҷумла калимаи *кашокаш* даст ба гиребони якдигар гирифтани мефаҳмонад, ки оқибати шӯҳии онҳо ба ҷанг оварда расонидан аст. Чунончи: *Сари дастархон Заринаву Мушкинисо кашокаш карда, ҷойро резонданд* [216, с.62]. Дар ҷумлаи зер алаққай фикри нависанда дигар шудааст. Барои тақвияти фикр боз мисоли дигар, ки ба ин қолиб тааллуқ

дорад меорем: *Чойи мо кӯху пушта надорад, ки рӯзатро бо даводаву харсаворӣ бигзаронӣ* [216, с.54].

Б) Такрори исмҳо ва ва миёнванди -о-. *Шояд аз саҳарӣ меҳрубониҳои ӯ саропоям карахт ва ашки ашки чашимонам хушк шуд. Паканаро намедонам* [216, с.68]. *Лекин дили ман мисли гунҷишкбача дар тақонӯ буд ва ҳар замон фушӯрда мешавад* [216, с.14].

Тавре мушоҳида мешавад, дар ин қолиб калимаҳои мураккаби исмӣ дар осори нависанда кам ба назар мерасад.

3. Бевосита такрор шудани калимаҳо: Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробархуқуқ бо роҳи воситаҳои гуногун ташкил меёбанд. Исмҳои мураккабе, ки аз такрори бевоситаи калимаҳо сохта шудаанд:

а) Такрори исм. Дар осори нависанда калимаҳои мураккаби пайвасти исмие дида мешавад, ки дар қолиби такрори ду исм, яъне дар шакли исму исм омадааст. Ин қолиб то андозае дар осор ҷой дорад. Махсусан калимаи ғур-ғур хеле зиёд ба қор рафтааст, ки дар ин ҷо чанде аз он оварда мешавад: *Худ ба худ ғур-ғур қарда, ҷавони тоссари логарандом асабинамо* [216, с.90]. *Вай бедимоғ ғур-ғур қард* [216, с.91].– *Сазои сараш, ғур-ғур қард мӯйсафед* [216, с.23]. Ҳамчунин, мисолҳо бо дигар калимаҳо: *Духтарҳо баробар қоҳ-қоҳ заданд* [216, с.83]. *-Луқма партофт ҷавоне ва садои хандаи ҳозирон саҳни донишгоҳро паҳш қард, лекин қоҳ-қоҳи Пакана аз ҳама баланд буд* [216, с.43]. *Бобои Занбӯр мегӯяд, ки агар ман қалони шаҳр мебудам, аввал дар кӯчаҳо донаки офтобпараст шикастан, сипас тақ-тақи қуввасанҷро боз медоштам.*

б) Такрори калимаҳои тақлиди овозӣ. Такрори калимаҳои тақлиди овозӣ дар осори Абдулҳамид Самад аз мадди назар дур нест. Нависандаи хушсалиқа то ҷое бошад, дар ҳамаи қолиби калимасозии исмҳои мураккаб қувваозмӣ қардааст. Бинед, ки дар қолиби калимаҳои тақлиди овозӣ низ ҳунари худро то ҷое нишон додааст: *Дар маҷлисгоҳ бо ҷунбишу пичир-пичир сар зад* [216, с.26]. *Шомгоҳон саросари хиёбон фурузон ва ҳама ҷо соқит мегардад, гулгулаи таҳдидомаези дарё садои якнавоҳти боронро паҳш қарда,*

ба гӯиши сокинони соҳил мерасаду ба диле куҳнасолон воҳима меандозад [216, с.17].

Тарзи баёни Абдулҳамид Самад бисёр содаву равон дар эҷодиёташ пешниҳод гардидааст, ки мо дар дилхоҳ ҷумла метавонем, калимаҳои мураккаби исмиро бинем ва бо мавқеъ истифода бурдани калимаро дар осор пайҳас намоем. Дар насри истиқлоли тоҷик мақоми Абдулҳамид Самад бисёр созгору бориз аст. Дар мисолҳои дигар ҳунари нависандаро дида мебароем: *Баногоҳ дар даҳлези хобгоҳ шӯру қиёме бархест, даводаву садои пой **шир-шири** боронро паҳш кард* [216, с.41]. *Тақ-тақи дару фарёд баробар баланд шуд. **Шир-шири** якнавоҳти борон* [216, с.82]. *Баъзеҳо дарҳол чашмак заданд, дар буни гӯиши якдигар **миш-миш** карданд....**миш-миш, пичир-пичир** ба миён омад* [216, с.96]. *Нолаи ба тахта кӯфтани мӯҳраҳо бо **шилдир-шилдири** оби наҳр ва **хишир-хишири** шоҳу барги дарахти тут як шуда, хомӯшии ҳаловатбахши ҳавлиро ҳалалдор кард* [216, с.74]. *Зимнан замзамаи чирчирак, ки шояд ҷуфти худро овоз меод, аз **пичир-пичири** нишастагон баландтар буд, хело ширин ба гӯш мерасид ва пеши назар шаби хомӯшу маҳтобӣ, гандумзори беканору пилларанро падидор месохт* [216, с.18].

Ҳамин тарик, Абдулҳамид Самад дар калимасозии исмҳои мураккаби типи пайваст бо як маҳорати хуби нависандагӣ калимаҳои дар қолиби анъанавии классикӣ ва муосир истифодашавандаро мавриди истеъмол қарор додааст, ки барои рушди таркиби луғавии забон мусоидат мекунад.

3.3. Исмҳои мураккаби тобеъ

Дар забони адабии тоҷикӣ тарзи тобеъ сермахсултарин қолиби калимасозии исм ба шумор меравад. Дар исмҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, субъективӣ ва ҳолӣ мушоҳида мешавад.

Таҳлили муқоисавии исмҳои мураккаб ва ибораҳо нишон медиҳад, ки бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Ин ҳолат дар исмҳои мураккабе, ки ҷузъҳои онҳо муносибати муайянкунандагӣ доранд, равшан зоҳир мешавад.

Шояд ҳамин ҷиҳати калимаҳои мураккаб ва муносибати ҷузъҳои онҳоро ба ҳисоб гирифта, ин тарзи васлшавии калимаҳоро олимон калимасозии синтаксисӣ ва морфологию синтаксисӣ номида бошанд.

Таҳқиқи калимасозии исм, алалхусус, исмҳои мураккаби забони тоҷикӣ ба инкишофи назарияи умумии калимасозӣ ёрӣ расонда метавонад, вале ин чунин маъно надорад, ки ба калимасозии забони тоҷикӣ танҳо аз заминаи забоншиносии умумӣ наздик шудан лозим бошад, балки дар баробари ин тақозо мекунад, ки ба калимасозӣ аз заминаву имконият ва ҳодисаҳои ҳуди забони тоҷикӣ наздик шуда, ҷиҳатҳои хос ва умумии он таҳқиқ ва ошкор карда шаванд. Дар калимасозӣ махсусияти ҳар як забон бештар зоҳир мешавад. Масалан, калимасозии «факки изофат» назарияи аз ибораҳо сохтани исмҳои мураккабро дар мисоли калимасозии забони тоҷикӣ бори дигар тасдиқ менамояд. Олимони забоншинос, на танҳо дар асоси қолибҳои тайёр сохтани калимаҳо, балки дар хусуси аз таркиби синтаксисӣ ва ибораҳо сохтани калимаҳои мураккаб низ изҳори ақида кардаанд. Назарияи аз ибора сохтани калимаи мураккаб дар забоншиносии тоҷик таърихи қадимтаре дорад. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» оид ба калимасозии «факки изофат» маълумот дода шудааст» [229, с.204]. Калимасозии исмҳои мураккаб масъалаи муносибат, умумият ва тафовути исмҳои мураккаб бо ибораҳоро ба миён мегузорад. Доир ба ин масъала ақидаҳои мухталиф бошанд ҳам, дар забоншиносии умумӣ муфассал маълумот дода шудааст. Баъзе олимон, алалхусус, муҳаққиқ В. М. Жирмунский тафовути асосии калимаи мураккабро аз ибора дар дур шудани маъно ва шакли калима аз ибора мебинад [23, с.220]. М. Турсунов боз як қадам пеш рафтани шуда менависад, ки дар калимаҳои мураккаб таҷассуми маънии калимаҳои таркиби ибора мушоҳида намешавад, аз таҷассуми онҳо маънои нав ба амал меояд. Ин фикрро нисбат ба ҳамаи калимаҳои мураккаб гуфта наметавонем. Масалан, аз таҷассуми калимаҳои «сар» ва «тан» калимаи «сарутан» пайдо шуда, маънии «либос»-ро медиҳад, ки аз маънии таркибии он ду калима дар айни замон фарқ мекунад ва сабаби онро бо таҳлили этимологӣ муайян кардан мумкин аст, вале аз таҷассуми

калимаҳои «*харидуфурӯш*» ва «*тангкӯча*» маънои тамоман дигаре пайдо нашудааст [200, с.24]. Маҳз мувофиқати маъноии калимаҳои мураккаб ва ибораҳост, ки М. Шукуров дар шакли ибора истифода кардани баъзе калимаҳои мураккабро беҳтар донистааст [149, с.20]. И. И. Срезневский ҳам кайд мекунад: «калимаи мураккаб ибораро иваз мекунад» [112, с.220]. Аз ин рӯ, назарияи тафовути маъноии калимаи мураккаб ва ибора ҳақиқати ҳолро пурра ифода намекунад, вай инчунин барои аз ҳам фарқ кардани калимаву ибора меъёри асосӣ шуда наметавонад.

Дар хусуси тафовути калимаи мураккаб ва ибора В.А. Кумахов чунин фикри ҷолиби диққат гуфтааст, ки сабаби ба калимаи мураккаб гузаштани ибора он аст, ки ибора предметонида шуда, вазифаи номинативӣ мегирад «...асосҳои ба калимаи мураккаб табдил ёфтани ибора низ дар ибтидои номинатсияшавии он гузошта шудааст», «вале иборайи исмӣ маънои предметро надорад, балки танҳо муносибати атрибутивии ду аъзои ҷумларо ифода мекунад» [181, с.107-120].

Ин ҳолат дар муносибати ҷузъҳои калимаи мураккаби «*садбарг*» ва иборайи «*сад барг*» хеле хуб мушоҳида мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Сафедори баланд як навдаю *сад барги* тар дорад» иборайи *сад барг* на предмети моддӣ, балки муносибати атрибутии муайянкунандаи «*сад*» ва муайяншавандаи «*барг*»-ро нишон медиҳад, яъне ин ҷо дар назари аввал на ашёи моддӣ, балки бисёрии ашё дар назар дошта шудааст. Вале дар ҷумлаи «Гулбаҳор як даста *садбарг* овард» калимаи «*садбарг*» танҳо ашёро ифода мекунад, дар он муносибати атрибутие, ки дар иборайи «*сад барги тар*» дидем, мушоҳида намешавад. С.В. Хушенова муносибати калимаҳои мураккаб ва ибораҳои озоду устуворро нишон дода, ба хулосае меояд, ки тафовути онҳо дар суратгирӣ ва задаи асосӣ мебошад, аломати фонетикӣ аз аломатҳои синтаксисиву морфологӣ бартарӣ дорад [135, с.56].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимасозии исмҳои мураккаб хеле сермахсул буда, давоми мантиқӣ ва инкишофи минбаъдаи забони адабиёти классикӣ ва дурдонаҳои халқӣ мебошад. Калимаҳои мураккаб барои кутӯҳ ва

рехта ифода кардани фикр имконият медиҳанд. Онҳо на танҳо ибораҳои гуногун, балки ҷумлаҳои низ иваз карда метавонанд [24, с.361], вале сабаби асосии инкишофи ин тарзи калимасозиро дар адабиёти классикӣ ва имрӯзаи тоҷик аз тағйироти куллии сохти забони тоҷикӣ бояд донист. Аз ин ҳамин хотир, исмҳои мураккаби тобеъро дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад ба гурӯҳҳо тақсим намудем:

Калимаҳои мураккаби тобеъ дар осори Абдулҳамид Самад мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи аввал калимаҳои шомиланд, ки ҷузъи аввали онҳо асосӣ аст ва дар гурӯҳи дуюм ҷузъи дуюми онҳо асосӣ ба шумор меравад.

Гурӯҳи якум. Ба ин қабил калимаҳо назар афканда, таркиби морфологии онҳоро кушоем, ба осонӣ хоҳем мушоҳида карда, ки онҳо, асосан, дар асоси факки изофат ба вучуд омадаанд. Муайян намудани маънои ҷузъҳои калимаи мураккаб яке аз масъалаҳои мушкил ва басо нозук мебошад. Таҳлили дурусти грамматикӣ калима бошад, танҳо вақте имконпазир мегардад, ки маънои ҷузъҳои онҳо аниқ карда шавад. Агар маънои ҷузъи якуми калимаи «*сардор*» *ибтидо*, *огоз*, *саршавӣ* бошад, пас чаро аз ин ду ҳам, ки яке макону дигаре амалро мефаҳмонад, исми шахс ба амал омадааст?

Дар забони адабии тоҷик исми «*сардор*» танҳо шахсро ифода мекунад, вай ба маънои *макон*, *замон* ё ки *амал* истифода намешавад ва бо ин хусусияти худ аз ибораи изофии **сар+исми** ғайришахс фарқ мекунад. «*Сар*» калимаи сермаъно буда, дар луғатҳо аксари он маъноҳо дарҷ шудааст. Дар таркиби калимаи «*сардор*» ба маънии *роҳбар*, *саркор*, *сарвар*, *саркарда* омада, бо калимаи «*дор*» васл шуда, маънии *сардору сарвари коргарон*, *роҳбари гурӯҳ*, *саркарда* ва ғайраро ифода кардааст. Ин калима дар «Луғати тоҷикӣ-русӣ» хеле хуб тарҷума шудааст: «*Саркор*» 1) *глава, руководитель, начальник, управляющий*; 2) *застрельщик, начинатель*; 3) *обращение с оттенком почтения, уважения* [236, с.265-345]. Дар он луғат ба маънии *сардор*, *роҳбар* дар аввали калимаҳои мураккаб омадани «*сар*» низ муайян шудааст.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи «*сар*» ба *раис, сарвар, сардори лашкар* зикр шудааст [233, 193].

Калимаи «*сар*» ба маънии *раис, сарвар, сардор, роҳбар* дар осори классикӣ ба таври алоҳида омӯхта мешудааст, дар забони адабии ҳозираи тоҷик бошад, ба ин маънӣ дар таркибҳои фразеологӣ ва калимаҳои мураккаб вомехӯраду бас.

Калимаи «*сар*» бо дигар маъноҳояш ҳам дар таркиби калимаи мураккаб омада метавонад. Чунончи, дар таркиби исмҳои мураккаби *сармоя, сароб, сархат, сарангӯшт, сарпанча* ва ғайра истифода шудааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик «*сар*» ба вазифаи ҷузъи якуми калимаи мураккаб фаровон истифода мешавад. Дар таркиби калимаҳои мураккаб ду хусусияти он равшан зоҳир мегардад. Аммо ҷузъи дууми калимаи мураккаб шахсро ифода намояд, калимаи мураккаб ҳам шахсро мефаҳмонад. Калимаи мураккаб маънои ҳар як ҷузъро дар худ таҷассум мекунад ва шахсро мефаҳмонад, ки ба гурӯҳе сардор ва роҳбар аст, кадом гурӯҳ ва чӣ гуна қасон будани онҳоро ҷузъи дууми калимаи мураккаб далолат мекунад: *сарлашкар, сарбухгалтер, саринженер, сармеханик, саринструктор, сардухтур* ва ғайра. Ин қолиби калимасозӣ вобаста ба талаботи замон дар забони тоҷикӣ инкишоф ёфта, морфемаи «*сар*» маънои ҳудро васеъ намудааст. Чунончи, дар исмҳои *саркотиб, сарвожатий, сарзоотехник, сарагроном* ва амсоли инҳо «*сар*» на ба маънии *сардори котибҳо ё вожатийҳо, сардори зоотехникҳо ё агрономҳо* омадааст, балки дараҷаи мансабро ифода мекунад ва дар ин калимаҳо қисми дуум исми ҷузъ буда, вазифаю мансабро мефаҳмонад. Агар ҷузъи дууми калимаи мураккаб исми ғайришахс бошад, исми мураккаб на шахсро, балки номи ашё ва амалро далолат мекунад: *сарчашма, сарманзил, сарпанча, сарангӯшт, сарришта, сарҳисоб, сарсухан, сармақола, сарлавҳа, сарҷумла, сархат, сармашқ, сараъзо* ва мисли инҳо.

Ҳамаи ин калимаҳо дар қиёси калимаҳои мураккабе, ки бо қолиби калимасозии факки изофат сохта шудаанд, ба амал омада бошанд ҳам, ҳамаи онҳоро маҳз аз ибораҳои изофӣ бо ҳамин қолиб сохта шудаанд, гуфта гумон

кардан яктарафа мебуд. Аз онҳо калимаҳои *сарчаишма*, *сарпанча*, *сарангушт* ва ғайра аз ибораҳои изофии *сари чаишма*, *сари панча*, *сари ангушт* сохта шудаанд ва ҳоло дар ду шакл: ҳам дар шакли калимаи мураккаб ва ҳам дар шакли ибора истифода мешаванд. Вале калимаҳои мураккаб бо мурури замон тобиши маъно пайдо карда, аз асоси материалии худ, яъне аз ибораҳои изофӣ дур мераванд (мук. «духтархона») ва ба қолиби тайёрии калимасозӣ табдил меёбанд. Чунончи, ҳоло *сари моя* намегуянд, *сарчаишма* бошад, на ба маънии *сари чаишма*, балки ба маънии *чаишма* истифода мешавад ва рубоии зерин далели раднопазири ин даъво аст:

*Сари сарчаишма рафтам ман ба вақте,
Ба оби дида биншондам дарахте,
Шамол омад, дарахтам решақан шуд,
Мани мискин надорам ҳеҷ бахте (Фолклор).*

Мисли *сараъзо*, *сарҷумла* калимаҳое, низ ҳастанд, ки шаклан ба исмҳои зикршуда монанд бошанд ҳам, аз ибораҳои изофӣ ба амал наомадаанд, балки бо он қолиб, яъне ба тарзи аналогия сохта шудаанд ва ин калимаҳо гувоҳи онанд, ки ин қолиби калимасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик яке аз роҳҳои маъмул ва сермаҳсул ба шумор меравад.

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар забони адабиёти классикӣ ҳам калимаи «*сарҷумла*» воҷеҳӯрад, ки он аз ибораи изофӣ сохта шудааст. Ин калима як ҳиссаи ҷумлаи мураккаби тобеъро не, балки маънии зеринро ифода мекунад:

1. Хулоса, гузида ва мунтахаби чизе;
*Забон дар забон ганҷ пардохтам,
В-аз он ҷумла сарҷумлае сохтам (Низомӣ).*

2. Саромад:

*Ҳоқонии кабир Булмузаффар,
Сарҷумла шуда музаффаронро (Ҳоқонӣ 280. ҷ. 2, 21,5).*

Ҳамин тавр, агар ҷузъи якуми калимаи мураккаб «*сар*» бошаду ҷузъи дуюм исми ғайришахс, исми мураккаб шахсро далолат намекардааст. Пас барои чӣ «*саркор*» шахсро ифода мекунад? Оё он ҳодиса қоидаи зикршударо

инкор намекунад? Аввал ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар ин соҳа калимаи «**саркор**» ягона нест, ин гуна калимаҳо, ки аз исми «**сар**» ва исми ғайришахс таркиб ёфта бошанду шахсро далолат кунанд, бисёранд. Чунончи, *сардафтар*, *сарлавҳа*, *сарҷумла*, *сартин* барин калимаҳо ҳастанд, ки асосан, дар адабиёти классикӣ ва мисли *саркор* ва *сардафтар* ҳиссаи камашон дар забони адабии ҳозираи тоҷик истифода мешаванд. Ба маънои шахсро ифода кардани калимаҳои мазкур омилҳои мухталиф монанд шудаанд. Дар васл шудани ҷузъҳои ин калимаҳо калимасозии ҷаҳи изофат мавқеъ дошта бошад ҳам, дар шахсро ифода кардани онҳо гуногунрангӣ дида мешавад. Чунончи, калимаи «**саркор**», ба фикри мо, барои он шахсро ифода мекунад, ки ҷузъи дуҷумлаи ин калима «**кор**» сермаъно буда, яке аз маъноҳои маъмулу машҳури он *амал*, *шӯл*, *ҳунар*, *касб* ва *пеша* мебошад, ки онҳо ҳосил инсонанд ва ин маънии он дар таркиби бо калимаи «**сар**» дақиқтар зоҳир мешавад ва калимаи «**саркор**» ба маънои *сарвари аҳли ҳунар*, *касбу пеша* ва *ниҳоят ҳама гуна коргарон*, *умуман*, *гурӯҳи одамон* истифода шудан мегирад. Илова бар ин, дар забони тоҷикӣ вазифаи таркиби изофиро иҷро кардани як ҷузъи он ҳодисаи характернок аст. Ба ин ҳодиса шахсро ифода намудани калимаҳои «**сарлавҳа**» ва «**сарҷумла**» низ мисол шуда метавонанд. Калимаи «**лавҳа**» ба зами маъноҳои маъмули худ маҷозан ба маънои «*тудое аз мардум, ки даври ҳама гирд омада бошанд*» истифода мешавад ва дар таркиби калимаи «**сарлавҳа**» маҳз бо ҳамин маъниаш дохил шудааст ва ба тӯфайли ин маънӣ калимаи «**сарлавҳа**» шахсро ифода мекардагӣ шудааст. Калимаи «**ҷумла**» ҳам ба маънии туда ва гурӯҳ истифода мешавад ва дар таркиби «**сарҷумла**», ки ба маънии *сардори туда* ва *гурӯҳ* меояд [233, с.240], ба ҳамин маъноаш истифода гардидааст.

Сайри таърихӣ калимаи «**сардафтар**» каме фарқ мекунад. Дар ин калима ҷузъи дуҷумла тағйир ёфта, мисли «**кор**» ва «**ҷумла**» шахсро ифода мекардагӣ нашудааст, балки ҳуди калимаи мураккаби «**сардафтар**» ба чунин тағйироти маъноӣ дучор гардидааст. «Сардафтар» калимаест, ки аз ибораи

изофии «**сари дафтар**» таркиб ёфтааст ва маънии аввали *дафтар*, *огози дафтар*, *ибтидои дафтар* ва аввалу *ибтидои*, *умуман*, *чизро* ифода менамояд.

Ин маънии асосии калимаи «**сардафтар**» торафт васеъ шудан мегирад ва маънии *саромад*, *саркарда*, *сардор*, *асосгузорро* ифода мекардагӣ мешавад.

Дар осори Абдулҳамид Самад ҳам калимаи **сар** барои сохтани калимаҳо хизмат кардааст. Вожаи **сар** ба унвони ҷузъи асосии калимаҳои бо факки изофат сохташуда бо калимаҳои исмӣ ва ё исмшуда меояд: *Шин*, *бача*, **саришир** *биёрам ё ҷузғот* [216, с.87]. *аз таҳқиқи кори илмӣ бештар ғами сарпаноҳ азобашон медиҳад* [216, с.57]. *Беҳуда саргардон нашав ошно ӯро ёбӣ, дар шаҳр коҳи сабилмонда ёфт намешавад* [216, с.103]. *Мабодо пагоҳ амакам саргардон шуда биёяд* [216, с.108]. ... *бархӯрду сарҳисобамро гум кардам* [216, с.95]. Дар сурати бо асосҳои феълӣ омадан аз доираи факки изофат берун шуда, калимаи сар ҷузъи тобеъ мешавад: ...**сарпӯши** *дегро бардоштам* [216, с.102]. *Аз ҳоли ҷӯраат бохабарӣ сардор афсӯсхӯрон гуфт, Сабурӣ ва истеҳзоомез хандид* [216, с.60].

Аз таркиби морфологии калимаҳои бо вожаи **сар** овардашуда маълум аст, ки онҳо дар қолиби морфологии **исм+исм** сохта шудаанд. Илова ба калимаҳои мазкур дар осори Абдулҳамид Самад бо ин қолиб калимаҳои **тахтанушт** (2 бор), **мӯйлаб** (5 маротиба), **калакаду** (1 маротиба), **обрӯӣ** (5 бор), **рӯйхат** (2 бор), **соҳибмаълумот** (1 бор), **соҳибтуй**(1 бор), **бачамард** (1 бор), низ ба назар мерасад, ки ин ҷо барои намуна чанд мисол оварда мешавад: *Дилам фишурда шуд ва ба тахтануштам мургак давид* [216, с.119]. **Калакаду**, *ром накарда даст намерасонанд* [216, с.86]. –*Муаллим пас аз андаке хомӯшӣ хастаҳолона ба курсӣ нишаст ва айнакро ба чашмонаш ниҳода ба рӯйхат нигарист* [216, с.14]. **Бачамард** *се рӯз дарсу мактаб нагуфта, бо мошинаш ба мо хизмат кард* [216, с.111]. ... *мисли соҳибтуй ҳамаро бо чеҳраи кушод пешвоз мегирад* [216, с.18]. *Вай духтарак ду рӯз баъд диплом мегирад, соҳибмаълумот, одами калон мешавад* [216, с.121]. *Аз ин гӯсола ҳеҷ кас обрӯ намегирад* [216, с.15]. **Обрӯӣ** *баъзе сарҳои бемағз аз ҳама баланданд* [216,

с.109]. *Вай ришу мӯйлабаширо ба тартиб оварда...* [216, с.18]. *Тағои зӯр бошад, гӯед. Луқма партофт як ҷавони Пакана, ки мӯйлаби наълаш дошт* [216, с.108].

Қолиби исму+сифат. Дар гурӯҳи калимаҳои факки изофат бо қолиби исму сифат, ки ҷузъи асосӣ дар мавқеи аввал қарор доранд, дар осори устод Абдулҳамиди Самад он қадар зиёд нест. Муайян гардид, ки нависанда дар осораи аз қолиби мазкур калимаҳои *ордбирён, руҳбаланд, назарбаланд, ҳавобаланд, дилсиёҳ, шикамбузург, қаднаст, муштзӯр, чойчӯш, мӯйсафед, сихкабоб, очагар* ва ғайраҳо истифода кардааст: *Айёми тирамоҳ ё аввали баҳор модасагаи зояд, барояи албатта ордбирён мепазад ва ба ягон зарфи шикаста рехта, пеши вафодораи мегузораду қоҳишомез таъкид мекунад* [216, с.33]. *Ошнои падарашди ҳавасманд, руҳбаланд мекунад, ҳангоми танаффус гуфт Раҳимбек* [216, с.52]. *Шикамат, ки аз гол сер шуд назарбаландӣ мекуни* [216, с.83]. –*Ҳамаи аз қасофати арақ, мошин, ҳавобаландӣ ...-мудом мегӯяд Раҳматишӯ* [216, с.101]. *Баъди ин ҳел дилсиёҳӣ ниҳоли зиндагии одам ҳеҷ гоҳ дуруст реша намедавонад ва меваи ширин намедиҳад* [216, с.105] (ба қисмати усули омехтаи калимасозӣ). *Шикамбузург ба мақсад намерасад* [216, с.85]. *Оламу одама қаднастҳо вайрон мекунад, - ҳазломез луқма партофт мард* [216, с.108]. *Ҷазои муштзӯрон ҳамин* [216, с.12]. *Рафта аз оиҳонаи пеши идораи колхоз манту, самбӯса ё сихкабоби мурғобӣ... ки бинаду аз ҳасад сӯзад* [216, с.48]. *Ҳе очагари занмиҷоз!* [216, с.42].

Ҳамин гуна мисолҳо барои муайян намудани ин қолиб, ки бо унсурҳои «мӯй» ва «сафед» сохта шудааст, дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад ба таври фаровон истифода гардидааст. Барои исботи фикр аз осори нависанда, мисолҳои дигарро ҳамчун намуна нишон медиҳем: *Ба мӯйсафедҳо салом диҳӣ, ягон ҷоят кам мешавад* [216, с.87]. *Ба мӯйсафед як бор занг бизан, чанд ҷуфт либоси нестандарҷаҳон мефиристад* [216, с.45]. *Ногоҳ духтару писаре аз назди мӯйсафед шитобон гузашта гиребони боронияшро бардоштанд* [216, с.13]. *Мӯйсафед аз қораи даст накашида «кам набош писарам» гуфт* [216, с.105].

Мисолхое, ки дар қолиби «мӯй» ва «сафед» оварда шудаанд, ҳар кадоми онҳо дар ҷумлаҳо маънои амалу ҳолатҳоеро ифода кардааст, ки фақат иҷрокунандаи амал ба ҳуди шахс мутааллиқ аст. Бо ин унсур исмҳои мураккаби зиёд сохта шудааст.

Қолиби зарф+исм. Ин қолиб ҳам каммаҳсул аст ва бо он калимаҳои *пахлудар* ва *пешино* сохта шудааст, ки ҳарду ду маротиба истифода шудаанд. Калимаи **пахлудар**, ки исми макон аст, пасванди дигари калимасози -й гирифта, калимаи мураккаби пасванддори сохтааст, ки он барои ифодаи ҷӯби пахлуи дар далолат мекунад. Мисолҳо дар ҷумла: *Вай дар ҳолате ки аз ханда ба ҷашмонаш об медавид, ба пахлударӣ таъя карда меистод* [216, с.58]. *Қайс пешино хӯрд, аз пои ҷаши маҳрум шуд* [216, с.47].

Дар гурӯҳи аввали калимаҳои мураккаби тобеъ тавре дида шуд, қолиби исму исм, исму сифат ва зарфу исм истифода шудааст, ва қолиби охири камаҳсул аст

Гурӯҳи дуюм. Дар ин гурӯҳ тавре дар боло зикр шуд, ҷузъи асосӣ дар мавқеи дуюм қарор дорад, ки бо қолибҳои зерини морфологӣ истифода шудаанд:

1. Исмҳои мураккабе, ки аз ду исм таркиб ёфтаанд. Тавре, ки гуфта гузаштем, тарзи сермаҳсултарин исмҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ ин исмҳои мураккаби тобеъ мебошад. Перомунӣ ин масъала мо дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад барои муайян намудани исмҳои мураккаби тобеъ мепардозем. Дар мисолҳои зер, ки дар осор оварда шудааст, мо мебинем, то кадом андоза нависанда исмҳои мураккаби тобеъро, ки дар қолиби исму исм омадааст, истифода бурдааст: *Сухроб се қадам ба қафо рафт... монанди одами маст калавида-калавида сарозер ба лойхона афтод* [216, с.150]. *Ҳатто боре ба китобхонаи Фирдавсӣ низ як сояпарвардаи магнитофон овард* [216, с.98]. *Тиранмоҳ, айёми аз таътил баргаштани донишҷӯён, сахни хобгоҳ мисли туйхона пуродам ва сергавго мешавад* [216, с.121].

Дар ҷумлаҳои боло калимаҳои ишорашуда, бо қолиби исму исм тааллуқ доранд. Мақсад аз ин нуктаҳо қайд намудан дар он аст, ки ҳамаи унсурҳои

номбаршуда ифодакунандаи макон ҳастанд. Дар ин қолиб исмҳои мураккаби тобеъ дар осори нависанда мақоми намоёнро ишғол мекунад. Аммо нуктаи муҳим ин аст, ки бо калимаҳои алоҳида барои ба вуҷуд омадани ин қолиб фаъл мешаванд. Аз ҷумла, бо вожаи **хона** чандин воҳиди луғавӣ ба вуҷуд омадааст, ки онҳоро овардан аз манфиат ҳолӣ нест: **лойхона, чойхона, китобхона, оишхона, ятимхона, қаҳвахона, аловхона, мурдахона, табобатхона, корхона, ҳушёрхона, дарсхона**. Мисолҳо дар ҷумлаҳо: *Баъди ҳӯроки пешин дуртар аз лойхона, дар соли бинои шашум сарҷамъ нишааста дам мегирифтем* [216, с.155]. *Дар чойхона интизорат мешавам...* [216, с.112]. ... **китобхона** меравам, *гӯён баҳона овардааст* [216, с.119]. *Насим ҳар рӯз аз оишхонаи хобгоҳ барои ин сағ порае ҳасиб, устухон ё ягон хӯрданиш дигар мебурд* [216, с.101]. *Дар қаҳвахонаи «Ласа» чигарӣ нӯшиданд* [216, с.110]. ... дастпарвари **ятимхона** будааст, [216, с.151].

Дар ин қолиб, ҳамчунин, калимаҳои **чигаркабоб, қозғазнора, ҷавонмард, буздил, лойкор, гунҷишкбача, мардбача, шербача, муллобача, модасағ, шохбону, шарикдарс, фаррошзан, саволнома, лолабарғ андовачӯб, даструймол, сарпаноҳ, тойхар, хурусчуҷа, бўсаборон, маҷнунбед, сангдил, гунҷишкбача, қаҳрамоннадар, роҳбалад** ва ғайра ба назар мерасанд, ки аз сермаҳсулии қолиби исму исм дарак медиҳад. Чанд мисол дар ҷумлаҳо: *Барои сарулибоси кӯҳнааш як ҷавонмардро ба суд дод, бадном кард* [216, с.137]. *Аз довталабони бобарору бебарор рӯи курсиву роҳравҳо ва зерӣ дарахтон танҳо қозғазнора дафтару китобҳои дарида инчунин пастмондаи сигарет нишон монд* [216, с.15]. *Вазифаи шумо, шербачаҳо гуфта амаки Латиф, ҳа-ин иморатҳоро бо навбат андова, регмол сафед...* ба дару тирезаҳо ранг молидан [216, с.29]. *Забони онҳо ба ҳар тараф тоб меҳӯрд, ба тарзи худ одамгариву ҷавонмардиро ситоиш, буздиливу одамфуруширо мазамат мекарданд* [216, с.100].

Калимаҳои мураккаб аз рӯи қонуну қоидаҳои меёри калимасозӣ ташаккул меёбанд ва аз ду усули мураккабшавии вожаҳо дар таркиби луғавии забон тарзи мураккаби тобеъ басо муравваҷ аст. Калимаҳои сода дар натиҷаи мазмунан ва услубан ба ҳам омадан вожаҳои шаклан мураккабро ташкил медиҳанд: *созишнома, сарҳадишнос, ҳунарпеша, дардошно, иқтисоддон,*

накӯхислат, дилнавоз, пайрав, бодпо, навҷавон, пурасрор, бедорхоб, худбовар, хушоҳанг, чобукдаст, шуъбадабоз ва амсоли инҳо.

Аз мушоҳидаҳо чунин бармеояд, ки на ҳама вожаҳои таркиби луғавии забон хосияти ба ҳам омада, калимаи мураккаб сохтан доранд. Чунки дар ташаккули калимаҳои мураккаби тобеъ меъёрҳои маъмули забон мавҷуданд, ки онҳо мазмуну маъно, хушоҳангиву ҳамнишинии калимаҳо ва услубиёти онҳо ба шумор мераванд. Дар ҳолати риоя нагардидани ин меъёрҳо калимаи мураккаби ташаккулёфта доираи истеъмоли худро маҳдуд намуда, дар қатори вожаҳои камистеъмол маҳфуз мемонанд.

Доир ба калимаҳои мураккаб, умуман, калимасозӣ як ҷиҳатро дақиқ бояд кард, ки дар сохтани вожаҳои нав кӣ ё кадом гурӯҳи ҷамъият ҳиссагузор мебошад. Қаблан бояд тазаккур дод, ки калимаҳои навӣ сохтаву мураккабро аҳли қалам эҷод мекунад ва ба ин зумра, асосан, шоирон, нависандагон, рӯзноманигорон, олимон, хунармандон ва дигарон ворид мегарданд ва барои рушди забони адабӣ саҳми худро мегузоранд.

Осори Абдулҳамиди Самад саршори калимаҳои мураккаби исмие мебошанд, ки барои рушди таркиби луғавии забони ҳиссагузор мебошанд.

2. Исмҳои мураккабе, ки аз исму асосҳои феълӣ сохта шудаанд. Тарзи дигари калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, ки дар қолибҳои асосҳои феълӣ сохта шудаанд, дар эҷодиёти нависанда фаровон истифода шудаанд ва ин ҳам бошад, дар қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл теъдоди зиёдро дар бар мегирад. Дар осори Абдулҳамид Самад дар ҳаҷми 180 калима пайдо намудем, ки калимаҳои мураккаби ин мисолҳо дар қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд. Ҳар кадоми мисолҳо бошад, мазмуну муҳтавои худро доро мебошад. Яъне, ба таври гуногун маъниҳоро ифода намудаанд.

а) Қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл. Бо ин қолиб хелҳои гуногуни исм сохта мешаванд, дар миёни онҳо калимасозии исмҳои шахс серистеъмолтар аст. Шахсро аз рӯйи таҳассус, касбу кор ва машғулият мефаҳмонад. Ҷузъи номии калимаи мураккаб шахсро ба кадом ихтисос ва касбу кор машғул будан

далолат мекунад: *қадрдон, кабкбоз, чомадон, отаидон, домангир, дипломфурӯш, сагпараст, пуштибон, нафасгир, халалдор, хонадор, дипломдор, гарданбанд, сардор, қарздор, сардор, гарданбанд, дастгир, ошбӯр, донишчӯ, вафодор, сухангӯӣ, довталаб, миёнарав, дастпарвар, мададрасон, рӯбоҳбоз, порахӯр, ҳангоматалб, доништалаб, дилбардор, доғдор, шакарханд, нешханд, ришханд, решханд, захрханд, қарздор, сарпӯш, сагпараст, газалфурӯш, кафмол, донишчӯ, сигареткаш, обгардон, чашидор, побанд, донишчӯӣ, раҳгузар, чамъомад шутурдузд, сӯзандузд, куҳнадузд, сарпӯш, роҳрав, регмол ва ғайра, ки дар осори адиб серистеъмоланд. Мисолҳо дар ҷумла: Вақти **хонадор** шудани мо Абдукарим чорговак мерафт, -модарам хандид [216, с.80]. **Қадрдонҳо**, ошноҳо, -голибона қаҳ-қаҳ зада мегуфт Абдухолиқ [216, с.55]. Хурусҷӯчае дина аз тухм баромадаву алаккаӣ **кабкбоз** шудӣ? [216, с.45]. Сипас акаи Абдухолиқ ночор ҳудаи **чомадону** халтаҳои моро оварда ба бордони мошини Абдухолиқ монд [216, с.35]. – **Шакарханде** ба лаб гуфт амакам ва маънидорона афзуд: Раҳораҳ ҳам китобхонӣ мекард [216, с.83]. Он гоҳ падару модараш аз мактабу муаллимон **домангир** мешаванд [216, с.16]. – Охир, обрӯӣи **дипломфурӯшу дипломдорро** мерезонад [216, с.36]. Гуфтам-ку, ин сагира **пуштибони** зӯр дорад [216, с.16]. **Нафасгир** шудам [216, с.14]. Э амак, хаёлан ҳоло нидо кардам, ту ҳам чандон зираку **одамишинос** набудай [216, с.102]. Бо **шакарханд** пурсид ӯ: Роҳбарамон - муаллими тоссар Сабурӣ бо шаст ба синф даромада, **ҷувздон** рӯӣи миз ҳаво дод ва аз рӯӣи одат се-чор бор сурфида, бо панҷаҳояи гиреҳи **гарданбанд**, гиребони куртаву пиджакаширо палмосида, байни курсиҳо чанде қадам зад [216, с.90]. **Қарздорҳо** гунаҳгоруна аз муаллим гурезонда, сангушвор сар ба даруни гиребон хостанд [216, с.16]. Аз ҳоли ҷӯраат боҳабарӣ **сардор** афсӯсхӯрон гуфт, Сабурӣ ва истехзоомез хандид [216, с.60]. Вай магар нафастанг шуд, ки ҳалқаи **гарданбандро** боз суст кард... ба чаши гузашту ба қоғаз нигарист [216, с.76]. Аммо боварӣ модарам намеояду рӯзи дигар аз пасаш мепояд ва ӯро дар майдони футбол **дастгир** мекунад [216, с.78]. Танҳо аз гушаи торикӣ қавли садои **нӯшхори** ҳайвонҳо ба гуш мерасид [216, с.43]. Вучудамро раъша фаро гирифт ва панҷаҳояи ноаён суст шуданду **ошбӯр** аз дастам рӯӣи фарш афтода ҷарангос зад [216, с.109]. Хобгоҳ ҳам барои **донишчӯ** як мактаби худ аст,*

меғуфтам-ку ногоҳ суханаширо буридам ман [216, с.99]. О ман туро аз ягон фарзандам кам намедонам ку, гуфт *ӯ* ва бо *гӯшаи рӯймол* оби чашмонаширо поккунон илова кард [216, с.23]. **Вафодор** *гӯё кайҳо Насимро пазмон буд, ки аз кучое тозон омада, пеши пойи ӯ худро партофт ва нолиши нишотомезе бароварда, ду-се карат гел зад кафиҳояширо бўсиду лесид* [216, с.112]. Қомати баланди алиф барин рост рӯйи андаке дароз рафтори солорона **сухангӯй** ва тарзи либоспушиши бо вучуди он ки *ӯро ба одамони ду-се курта аз мо зиёд пушида, шабоҳат меоданд ба вай ҳусну салобати хоше ҳам мебахшиданд* [216, с.105].

Дар ин гурӯҳи исмҳо муносибати чӯзи асосӣ ба чӯзи тобеъ ҳамчун муносибати амал ба объект воқеъ мешавад.

б) Исм асоси замони гузаштаи феъл. Бо ин қолиб исмҳои шахс ва ашӯҳои моддӣ кам сохта мешаванд. Аз исму асоси замони гузаштаи феъл исмҳои маънӣ бештар сурат ёфтаанд: *Имрӯз дар ҳузури раиси факулта чамъомади нахустин барпо шуд* [216, с.43]. Дилам аз **пешомади** баде гувоҳӣ дод ва ҷонсарақ сӯяш давидам [216, с.122]. Ногоҳ духтаре як ҷуфт ҷӯроби помирӣ дар даст аз дари хобгоҳ баромад ва шодона сӯйи **навомадагон** шитофт [216, с.112]. **Падарсӯхтае**, дасташ ҷунон сахт будаст [216, с.9].

Дар қолиби исму асоси замони гузаштаи феъл теъдоди ками мисол дар эҷодиёт ҷой дорад, вале нависанда дар ин қолиб ҳам, ки ифодакунандаи исмҳои маънӣ зиёдтар мебошад, тавонистааст калимасозӣ кунад ва аз уҳдааш низ баромадааст.

3. Исмҳои мураккабе, ки аз исму сифати феълӣ таркиб ёфтаанд: Ин қолиб дар эҷодиёти нависанда беаҳсул аст. Нависанда аз истифода дар ин қолиб исми мураккаб қувваозмоя намудааст: *коргарзода, оббурда, падарсӯхта, хатмкарда, фалокатзода, калонишаванда, моргазида, ҷигаррехта, захрханда ва ғ.* Масалан: *Ин ҷигаррехтаҳо ҳоло қимати саломатири намедонанд* [216, с.98]. –*Ягон кас, ки аз пасам намедавиду бале намегӯяд, мисли моргазида, аз ресмони ало метарсам* [216, с.99]. Ё *ту ҳам аз паси ягон писари калонишаванда балегӯӣ омадаӣ?* [216, с.82]. –*Ту ба ин фалокатзодаҳо чӣ маслиҳат медиҳӣ* [216, с.51]. Касеро *ӯ эътироф* бикунад ё ба касе баҳои аъло

гузорад, донишгоҳро *хатмкарда* ба шумор мерафтааст [216, с.48]. *Падарсӯхтаҳо* мисолу масъалаҳои математикиро ончунон ҳал мекарданд, ки муаллимамон ҳайрон мемонд [216, с.100]. Вай ҷигот андохта, ба дигар тараф рӯй тофт ва онро бо *захрханда* илова кард [216, с.82].

4. Исмҳои мураккабе, ки аз сифату исм таркиб ёфтаанд: Дар ин тарзи калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи асосӣ исм ва ҷузъи тобеъ сифат мебошад, басо серистеъмол ба чашм мерасад: *гармсел, гармхона, тундбод, тангкӯча, пасткӯча, тафтбод, сурхоб, бадном, кӯрмушт, қачнаҳлу, тундбод, тезқалам, камбагал, кӯҳнакала, навишогирд, хушҳол, баднафс, сагирахона, бадфеъл, фориғбол* ва амсоли инҳо.

Ҳодисаи пеш аз исм омадани сифатҳоро, дар калимаҳои мураккаб Н.Ҳотамӣ хеле хуб шарҳ додааст: «Мувофиқи қонуни грамматикаи забони дарӣ ва забони ҳозираи форсӣ, сифат бояд пас аз муайяншаванда истифода шавад. Ин қоида дар сохтани калимаҳои мураккаб низ бояд риоя карда мешуд. Вале тарзи ҷойгиршавии ҷузъҳои калимаи мураккабро аз «нуқтаи назари забони форсии қадим ва миёна, ки дар онҳо сифат пеш аз муайяншаванда ҳам омада метавонист, шарҳ додан мумкин аст» [171, с.16].

Ин ҳолат пеш аз муайяншаванда омадани на танҳо муайянкунандаҳои сифатӣ, балки ҳама гуна муайянкунандаро низ далолат мекунад, ки боиси ба амал омадани исмҳои мураккаб шудаанд.

Ин гуна ибораҳои исмӣ дар аввал боиси ба амал омадани исмҳои мураккаби тобеъ шуда бошанд ҳам, вале бо мурури замон ва забонзад шуданашон он исмҳои мураккаб чун қолиби тайёри калимасозӣ қабул ва ҳазм шудаанд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам дар асоси онҳо исмҳои нав сохта мешаванд: *сардбарф, гармборон*.

Исмҳои мураккабе, ки бо ин қолиб сохта шудаанд, шахс, ашёҳои моддӣ ва ҳодисаҳои олами табиӣ ва мафҳумҳои гуногунро бо аломату нишонаҳояшон ифода менамоянд: *ҷавонзан, пирдухтар, девонабачагон, нимчамулло, яккаписар, росткунча, ҳушёрхона, гармсел, шумхабар* ва ғ.

Дар ин қолиби калимасозӣ яке аз сифатҳои серистеъмол калимаи якка мебошад: *яккаписар, яккаманор, яккаҷӯб, яккакорд, яккабоғ, яккаҷилав, яккамех, яккахона, яккахоҷагӣ* ва ғайра. Исмҳои мураккабе, ки ҷузьи якумашон калимаи *хар* аст, бо ҳамин қолиб сохта шудаанд, чунки маънии этимологии он калон, бузург мебошад: *харгӯш, харчанг, харсанг, харбуза*.

Дар байни ҷузьҳои исмҳои мураккабе, ки аз сифату исм сохта шудаанду шахсро ифода меkunанд, гоҳо садонокӣ -**а** ҳамчун эпентеза меояд: *пирамард, пиразан*. Ин калимаҳо дар адабиёти классикӣ дар шакли *пирмард* ва *пирзан* низ омадаанд. Ба ақидаи мо, ин шаклҳо барои талаффузи равои истифода шудаанд: ... *бо эҳтиром ба пирамард* во мехӯранд [216, с.18]. ... *овози пиразан* аранге ба гӯшам расид [216, с.157].

Дар осори нависанда, дар қолиби сифату исм ба қадри имкон исмҳои мураккаб мавриди корбурд қарор гирифтааст ва онҳо гунаҳои иборавӣ низ доранд, ки ин ибораҳоро муродифоти нахвии калимаҳои мураккаб гуфтан мумкин аст, зеро ин калимаҳо аз онҳо сохта шудаанд: –*Ў риши пахмоқи зардтобаширо бо панҷаҳояш шона карда, бо як фориғболии ба худ хос суханаширо идома дод* [216, с.103]. *Модарам барои бадфеъливу гарданшахиҳояш маро бедареғ маломат кард* [216, с.70]. *Дар сағирахона, бобо пас аз чанде хомуши ҷавоб дод Насим ва афзуд* [216, с.79]. *Барои он ки соли кор накарда ё аз рӯйи баднафсиву торочгарӣ ё аз рӯйи нодонӣ ба сад боло афтода, оби чаши меззад* [216, с.117]. *Дар қиёфаи амакам хушҳолӣ хувайдо шуд* [216, с.129]. *Раҳимбеку Сӯҳроб навигогирд будаанд* [216, с.127]. *О ҷонатро аз ҳамон қуҳнакалаҳо раҳонд* [216, с.116]. *Бойҳои пешина нисбат ба дузду гонатгарҳои ҳозира камбағал буданд...* [216, с.133]. *Ҳм, тезқаламҳо кам нестанд* [216, с.44]. *Оҳо тамоми нозу неъматӣ дунё муҳайё-ку нидо кард Ҳикмат ва аз боло гузашта қачнаҳлу ва пичинг зад* [216, с.155]. *Тундбод қатраҳои боронро ба дару деворҳо мезад* [216, с.98]. *Барои ин таҳқиқаш ҷавобе гардон, ки мисли қўрмушт ҳангаширо канаду ҳисоб баробар шавад* [216, с.50]. *Бе моҳона-ку рӯзи Насим мегузарад, лекин ин кирдори мурро як умр бадном мекунад* [216, с.12].

5. Исмҳои мураккабе, ки аз шумора ва исм таркиб ёфтаанд: Ин тарзи калимасозӣ каммаҳсул аст: *нимкоса, чилдаст, дутаҳ, якшанбе, яктаҳ* ва ғайра.

Қолиби аз шумора ва исм таркиб ёфтани исмҳои мураккаб низ назарияи «факки изофии билқалб»-ро рад карда, аз ибораҳои ғайриизофӣ ба амал омадани ин гурӯҳи калимаҳоро собит менамояд, чунки шумораи микдорӣ ба исм бо изофат тобеъ намешавад ва табиист, ки дар калимасозии факки изофат қолиби исму шумораи микдорӣ дида намешавад.

Дар осор мо якчанд мисол дар қолиби исму шумора ё ин ки, шумора ва исм пайдо намудем: *Вай ришу мӯйлабаширо ба тартиб оварда, яктаҳи сафед... мисли соҳибтуй ҳамаро бо чеҳраи кушод пешвоз мегирад* [216, с.108]. *Рӯзи якшанбе баногоҳ акаи Абдухолиқ маро хабаргирӣ омад* [216, с.38]. *Вай онҳоро дутаҳ карда боз ба кисааш ниҳоду ҳамроҳи ҷавони навхат рафта, аз бачаҳо дуртар истода ва акнун варақаро гирифта, дуру дароз ба он нигарист* [216, с.41]. *Таноби ин чилдастҳоро сари вақт накашанд, пагоҳ либосҳои дигаронро медузданд* [216, с.28]. *Дар тағи коса нимкосае ҳаст* [216, с.80].

6. Исмҳои мураккабе, ки аз сифату асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтаанд: Дар ин қолиб исмҳои мураккаб дар эҷодиёт бемаҳсул буда, дар ин ҷо сифатҳо субстантиватсия шудаанд: *шӯрангез, кӯтоҳандеш, хушгӯй, дурӯзгӯй, мушқилкушо, ҳаромхӯр, пинҳондорӣ* ва ғ.

Дар осори нависанда дар ин қолиб ба қадри кофӣ мисолҳо истифода гардидааст: *Набошад чаро замин одамҳои шайтон, ҳаромхӯр, ношударо фуру намебарад* [216, с.97]. Дар ин ҷумлае, ки мо овардем, барои мисол як калимаи мураккаб дар қолиби сифату асоси замони ҳозираи феъл мавриди истифода қарор гирифтааст. Калимаи «*ҳаромхӯр*» бошад, ҷузъи якумаш «*ҳаром*» ифодакунандаи сифат буда, ҷузъи дуюми он асоси замони ҳозираи феъл аз феъли «*хӯрдан*» таркиб ёфтааст, ки дар якҷоягӣ исми мураккабро ифода намудааст. Ё дар ҷойи дигар: *Муттако, мушқилкушои аз ҳама беминнат китоб аст, домӯло, -овози амакам ва садои ба тахт бархӯрдани мӯҳраҳо пайваст ба гӯшам омад* [216, с.14]. *Рӯйи дурӯзгӯй сиёҳ, тамоми китобҳоро хонда об кардам* [216, с.18]. *Хушгӯй кучо?* [216, с.28]. *Бепарво, кӯтоҳандеш*

будай, -маломатомез гуфтам ба худ [216, с.29]. Устод Ҳакимӣ рӯзҳои нахустини таҳсил маро гӯштоб карда буд, ки аз ҳамин ҳислати паст ифлос барҳазар бошем, зеро аз суҳанчиниву *шӯрангезӣ* кас неқном нашудааст. Чӣ қойи *пинҳондорӣ*? [216, с.15]. Ин ҷумлаҳо дар қолиби исмҳои мураккаб, аз сифату асоси замони ҳозираи феъл буд, ки мо якҷанд мисол аз эҷодиёти нависандаи забардаст ҷамъоварӣ намудем. Дар осор боз қолиби дигари исмҳои мураккаб дар шакли исмҳои сечуза ба ҷашм мерасад.

3.4. Исмҳои мураккаби сечуза

Дар эҷодиёти Абдулҳамид Самад исмҳое, ки аз се ҷузи маънодор (асос) иборат бошанд, ба таври фаровон истифода гардидааст. Тарзи ташаккули ин гурӯҳи исмҳо бо калимаҳои мураккабе, ки дар фаслҳои гузашта дидем, гоҳо мувофиқат мекунад ва гоҳо не:

1. Исмҳои мураккаби сечуза, ки дар қолиби исмҳои дучуза омадаанд.

Дар исмҳои мазкур як ҷузи онҳо (ҳосатан дуҷум) сода ва ҷузи дуҷумӣ мураккаб меояд: *хушомадгӯӣ, ошпаззан* ва ғайра. Ин қолиб дар осор ҳарҷанд кам истифода шудааст, ба шакли зер омадаанд: *Вай аллақай назди касса рост меистод ва бо ошпаззани фарбеҳ шӯҳӣ дошт* [216, с.105]. Дар ҷумла калимаи мураккаби сечуза дар қолиби *исм+асоси замони ҳозираи феъл+исм* омадааст, ки мансубият ба шахсро далолат мекунад. Ё қойи дигар: *Ин муғамбири сағпараст маро косалесу хушомадгӯӣ номид-хулоса баровардам ба худ* [216, с.107]. Ин калимаи мураккаб сохти калимаи мураккаби сертаркибро доро мебошад, ки мансубияти амалро ифода кардааст. Танҳо ба шахс вобаста мебошад. Дар қолиби *исм+асоси замони ҳозираи феъл+асоси замони ҳозираи феъл* таркиб ёфтааст.

2. Ҷузи тобеи исми мураккаб шуда омадани ибора низ мумкин аст: Ин тарзи калимасозӣ дар сифат нисбатан серистеъмол аст, дар исм бошад, хеле кам ба ҷашм мерасад: *дастрӯймол, шохмотбоз*. Ин қолиби исми мураккаби сечуза дар осори Абдулҳамид Самад хеле кам мебошад: *Раҳматшоҳ*

қоматаширо бардошта, нафаси чуқур кашид ва чашмони ҳавзи обаширо аз мо ниҳонӣ бо **дастрӯймол** пок кард [216, с.80]. Қайс гарангогаранг бо **дастрӯймол** лабонаширо пок кард [216, с.111]. Ў нимбараҳна буд ва чор гӯшаи **дастрӯймолаширо** гиреҳ карда, ба сар монда... ва рӯю гардани арақшораширо аз чарахсаи лой пурхол шуда буд [216, с.47].

Як калимаи мураккаби сечузъае, ки дар се мисол омадааст, қолиби калимаҳои мисолҳои якум ва дуум исму исм ва асоси замони ҳозираи феъл буда, мисоли сеюмро калимаи мураккабаш дар қолиби исму исм ва асоси замони ҳозираи феъл ифода намудааст. Мисоли дигар дар асоси калимаи сечузъаи дигар сохта шудааст: *Ман тамошои **шоҳмотбозиро** нағз мебинам* [216, с.128]. Дар мисоли мазкур, ки калимаи сечузъаи исмӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, дар қолиби исму исм ва асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди калимасозӣ **-ӣ** яъне, бо усули омехтаи калимасозӣ таркиб ёфтааст.

Ҷойи дигар: *Ва ба ин овозҳои ширадор хобовари мардонаю занонаи дастаи **мандогӯйҳо**, баъдтар танҳо аллаи модаре ҷӯр гаит* [216, с.7].

3.5. Исмҳои мураккаби пасванддор

Калимаҳои мураккаби пасванддор аз ду ва ё зиёда асосҳои маънодор ва пасванди калимасоз ба вучуд меоянд. Калимаҳои мустақилмаъно зимни ба ҳам васл шудан маънои муайянеро касб карда як зинаи калимасозиро мугузаранд ва дар зинаи дигари калимасозӣ пасванд қабул карда, маҳз ба туфайли пасванд маънои нави луғавӣ ба вучуд меояд. Маълум мегардад, ки калимаҳои мураккаби пасванддор ду зинаи калимасозӣ доранд. Ин гуна калимаҳо дар осори А. Самад кам нестанд. Мисол: *ҳозирҷавобӣ, тангдастӣ, кунҷковӣ, духтарбозӣ, футболбозӣ, шӯрангезӣ, алафдаравӣ, сурудхонӣ, зӯрозмоӣ, китобхонӣ, футболбозӣ, одамфурӯшӣ, танфурӯшӣ, шаҳргардӣ, харковӣ, ҳалукпечонӣ, пулдӯстӣ, ҳақталошӣ, фармонфармоӣ, китобхонӣ, хабаргирӣ, арақхӯрӣ, кӯчагардӣ, имтиҳонсупорӣ, балеғӯйӣ, дилёбӣ, хабаркашӣ, одамфурӯшӣ, ғамхорӣ, одамфурӯшӣ, руҳииносӣ, хӯрокхӯрӣ, нағмасароӣ, қасосгирӣ, майнӯшӣ, харковӣ, гуларусак, гаҳвораҷунбонак, дандониҷӯяк ва ғайра.*

Мисолҳои овардашуда гувоҳи онанд, ки калимаҳои мазкур дар қолиби исму исму пасванд ва исму феълу пасванд ба вучуд омада, қолиби дуом сермахсул аст. Дар ин гуна калимаҳо асосан пасвандҳои -ӣ ва -ак истифода шудаанд, ки аввалии сермахсул ва баъдӣ каммахсул аст. Мисолҳо дар ҷумла: *Бачаҳое, ки ҳақталошӣ намекунанд ба ман маъқул нестанд* [216, с.159]. *Камгашии амакам, корчалониву пулдӯстӣ ва бодигаариҳои акаи Абдухолиқ мероси кӣ аст?* [216, с.79]. *Гуларусакҳо ҳай мот шуданд* [216, с.105]. *Аммо олуфтагиву фармонфармоии Абдухолиқ ба модарам хуш меомад* [216, с.85]. *Раҳораҳ ҳам китобхонӣ мекард* [216, с.83]. *Ягон маротиба писаришро хабаргирӣ омада бошад* [216, с.28]. *Шумо барои хондан омадед, ё қўчагардӣ?* [216, с.12]. ... ҳини *имтиҳонсупорӣ* наздаш меомад, ... [216, с.41]. *Пакана, ки мисли гаҳвораҷунбонак пайваста мечунбид* ... [216, с.19]. *Боз одамҳо гумон мекунанд, ки балеғӣ омадаӣ* ... [216, с.80]. *Алҳол ман меандешидам, ки дилёбиҳои гузарост* ... [216, с.85]. *Ҳисоби хабаркашиву одамфурӯширо медонад* [216, с.90]. *Паррончак ҳам назорату ғамхорӣ меҳоҳад* [216, с.82]. *–Хайр, ба фикри ту шӯрангезиву одамфурӯшӣ нағз аст?* [216, с.53]. *Боз ҳангоми ҳикояташ аз рӯи қонунҳои руҳииносӣ талаб мекунад.* [216, с.72]. ... *дарҳол аз хӯрокхӯрӣ даст кашидам* [216, с.96]. ... *болу парзанон нағмасароӣ доштанд,* ... [216, с.95]. ... *ба қасосгирӣ намеарзанд* [216, с.69]. *Занбозиву майнӯшӣ одама расво мекунад* [216, с.135]. ... *харковӣ меравӣ* [216, с.41].

3.6. Исмҳои мураккаби омехта

Мувофиқи назарияи калимасозӣ, калимаҳои мураккаби омехта воҳидҳои луғавиеро дар назар дорад, ки дар сохтани онҳо на танҳо калимаҳои мустақилмаъно, балки пасвандҳои калимасоз низ иштирок мекунанд. Аммо на ҳамаи калимаҳое, ки ин хусусиятро доранд, калимаҳои мураккаби омехтаанд. Калимаҳои мураккаби омехта маҳз дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва пасванди калимасозро дар назар дорад ва агар пасванд аз он гирифта шавад, калимаҳои мустақилмаъно маънои луғавиашонро гум мекунанд. Ин чунин маъно дорад, ки ин гуна калимаҳо як зинаи калимасозӣ доранд. Дар осори А. Самад мисолҳои зерин ба назар расиданд: *қадаммонӣ, ошинобозӣ,*

барфбозӣ, яхмолакбозӣ, борбардорӣ, роҳгардӣ, шахргардӣ, милисабозӣ, кӯчагардӣ, ашкрезӣ, шиқварзӣ, гаппаронӣ, коҳдаравӣ, либосдаронӣ, чойчӯшонӣ, варақгардонӣ, сархорӣ, хӯрокхӯри, вазифаталошӣ, ҷойталошӣ, неирӯба ва ғ. Чунончи: Вақти **сархорӣ** набуд. Дар БАМ ба ҷойи кор раҳзаниву одамкушӣ, дар Тошканд зоратгарӣ, ин ҷо хасдуздӣ [216, с.135]. Об аз ҷӯйборҳо сар зада ба бариҳои роҳу гулгаштҳо хасухошок, **неирӯба**, қозғазу қуттиҳоро бароварда, ҳусини шахрро доғдор кардааст [216, с.85]. ... ба ҳар қадаммонӣ болҳои акнун ба ду тараф фориғболона кушодааш алвонҷ хӯрда... [216, с.83]. Пахони ман **ошнобозия** нағз намебинад [216, с.81]. Дар сахни хобгоҳ духтарон гӯё ба неивози мо баромада буданд чанд ҷавон духтар аз онҳо **барфбозӣ** доштанд [216, с.92]. Аз дидораи сер нашудем, ҳумори **яхмолакбозии** бачаҳо ҳам нашикаст [216, с.42]. – Медонед, арақхӯриву **баробардорӣ** як аст [216, с.81]. Маданияти одамро аз тарзи **роҳгардӣ**, салом кардан ва хӯрокхӯрияш ҳам донситан мумкин, -боре гуфт ӯ [216, с.27]. То кай **шахргардӣ** мекунад [216, с.31]. Кори **милисабозӣ** намекунад, -бо табассум гуфт ӯ ва паҳлударӣ таъя намуда афзуд [216, с.127]. Ва барои **чойчӯшонӣ** оташ дардодам. Аз хонаву **варақгардонӣ** туппа барин шудааст. –Ва ҷойи магазину **кӯчагардӣ** ба ҷойи либосҳои **ашкнӯшида** сиёҳа кардан, ба ҷойи гирди мошинҳо тор танидан, китоб хондан лозим [216, с.65]. Ба донишгоҳ одамро аз рӯйи зориву тавалло, **ашкрезӣ** қабул намекунад [216, с.85].]. –**Шиқварзӣ** хуб аст [216, с.52]. Боз хандаву **гаппаронӣ** авҷ гирифт [216, с.75]. Баъди сели қудурат ба тугён меомад ва ниҳоят бо баҳонаи дигар бо муштзаниву **либосдаронӣ** анҷом меёфт [216, с.87].

Метавон гуфт, ки калимасозии исмҳои мураккаб низ дар эҷодиёти адиб мавқеи муҳим дорад. Нависанда дар асоси қолиби калимасозии мураккаби тобеъ назар ба калимасозии исмҳои мураккаби пайваст бештар калима сохтааст. Ин аст, ки адиб дар радифи калимаҳои маъмули забон дар асоси ин навъи калимасозии исмҳои мураккаб дар қолибҳои гуногун калимаҳое сохтааст, ки аз маҳорати суҳанпардозӣ ва эҷодии нависанда дарак медиҳад, ки далели он ин аст, ки:

1. Исмҳои мураккаби навъи пайваст, асосан, бо ду роҳ ба вучуд омадаанд:

а) тавассути миёнвандҳои **-у-** ва **-о-**. Ба воситаи ин миёнвандҳо бештар аз исм ва асосҳои феълӣ сохтани исмҳои мураккаби типӣ пайваст ба мушоҳида мерасад: **рафтуомад, даводав** ва ғ.;

б) тавассути такрори бевосита ё зухуроти редуplikатсия ва хусусияти тақлиии овозӣ пайдо кардан. Дар ин қолиб зиёдтар истеъмол шудани шакли айнан такрор шудани калимаро мебинем: **гур-гур, ничир-ничир, тақ-тақ, шилдир-шилдир, қоҳ-қоҳ, хишир-хишир** ва ғ.

2. Қолибҳои исмҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд. Дар гурӯҳи аввали калимаҳои мураккаб ҷузъи якуми онҳо асосӣ аст. Дар ин гурӯҳ факки изофат – афтидани бандаки изофӣ аз ибораҳои исмии изофӣ ва ба вучуд омадани калимаҳои мураккаби тобеъ муҳим ба назар расид: **саршир** – *сари шири* (рӯйи шири, қаймоқ), **соҳибтуй** – *соҳиби туй*, **ордбирён** – *орди бирён*;

3. Дар гурӯҳи дуюми калимаҳои мураккаб ҷузъи дуюм асосӣ аст. Дар забони осори Абдулҳамид Самад исмҳои мураккаби ин гурӯҳ бо роҳи ба калима ҳамроҳ шудани калимаи дигар, ки онҳо байни ҳамдигар робитаи маъноӣю мантиқии ягона пайдо кардаанд, сохта мешаванд: **лойхона, оишхона, шербача** ва ғ.;

4. Калимаҳои мураккаби сечузъа, пасванддор ва омехта низ дар осори адиб мақоми махсус доранд, ки бо мисолҳои фаровон баррасӣ шуданд;

5. Маводи баррасишуда собит менамояд, ки қолиби исмҳои мураккаби тобеъ навъи сермахсули калимасозӣ маҳсуб ёфта, барои таъмин намудани талаботи иҷтимоии одамон дар ҷараёни муошират дар забони тоҷикӣ дар мисоли осори Абдулҳамид Самад истифода мешаванд.

Ба ин тариқ, аз таҳлилу таҳқиқи мавод ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик имкониятҳои тавассути калимаҳои мураккаб ифода намудани матлаб падидаи рушдбанда маҳсуб ёфта, торафт навъҳои гуногуни вожаҳои мураккабсохт ба вучуд омада истодаанд ва дар забони асар ҳам дар нутқи тасвирии нависанда ва ҳам дар нутқи персонажҳо ба таври фаровон дида мешаванд.

Хулоса

Таркиби луғавии забон бо роҳҳои гуногун ғанӣ гардонида мешавад. Муҳаққиқон сарчашмаҳое, ки забони адабии тоҷикӣ аз онҳо ғизо мегирад, муайян кардаанд. Дар баробари адабиёти пурғановати классикӣ, шеваҳои забонамон ва иқтибосот роҳҳои калимасозӣ аз муҳимтарин василаи бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Бо мурури замон роҳу қолибҳои калимасозӣ мунтазам рушд ва такомул меёбанд. Тағйиру такомулоти роҳу усулҳои калимасозӣ тибқи сохти грамматикӣ ва қонуниятҳои дохилии инкишофи забон ба амал меоянд.

Таҳқиқи роҳу усулҳои калимасозӣ дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад моро водор намуд, ки ба чунин хулосаҳои ниҳой ноил гардем:

1. Роҳи калимасозии морфологӣ таърихи беш аз ҳазорсола дошта, ташаккули пешванду пасвандҳои калимасозии исм баробари пайдоиши забони адабии тоҷикӣ шаклу вазифаҳои грамматикӣ имрӯзаи худро пайдо кардаанд [2-М; 3-М; 4-М; 5-М; 6-М; 7-М; 9-М; 10-М; 14-М; 18-М; 25-М].

2. Дар ин росто баъзе воситаҳои калимасоз доираи васеи вожаҳои пайдо карда, тадричан, сермахсул гашта бошанд, теъдоди муайяни чунин морфемаҳо танҳо дар ягон давраи тараққиёти забонамон нашъунамо ёфта, дар замони мо – дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ каммахсул ва ё бемахсул гардидаанд. Нақши онҳо дар офаридани калимаҳои сохтаи нав намоён нест. Баръакс, падидаи домони густурда пайдо намудани вандҳое амсоли **-истон** дар сохтани мафҳумҳои марбут ба макон ва исмҳои хоси топонимӣ рӯ ба нашъунамо дошта, он аз ҳисоби вандгунаҳое монанди **-обод** муродиф пайдо кардааст: *Тоҷикистон* – *Тоҷикобод* ва ғ. Мисли ҳамин дар осори Абдулҳамид Самад вожаи **хона** тадричан хусусияти вандгунагӣ (аффиксоидӣ) пайдо карда истодааст ва дар заминаи он калимаҳои зиёде сохта шудааст: *ошхона*, *лойхона*, *туйхона*, *китобхона*, *хушёрхона*, *хукхона* [1-М; 15-М; 16-М], аммо ҳоло маънои луғавии худро пурра нигоҳ дошта, ба ҳукми вандгуна нагузаштааст.

3. Хусусияти сермаъной ва оморфемавӣ касб намудани морфемаҳои **-ӣ, -ак, -ча** ва ғ. дар осори Абдулҳамид Самад ба таври фаровон мушоҳида карда мешавад [8-М; 19-М; 25-М].

4. Пасвандҳои **-бор, -ина, -шан, -када, -пона//-вона** дар замони муосир доираи хеле маҳдуди калимасозӣ дошта, дар забони осори Абдулҳамид Самад ба истиснои шаклҳои классикии воҷасозӣ чун морфемаи ғайрифайол ба мушоҳида мерасанд. Вале ин ҷиҳат ба пасванди **-иш** хос нест. Морфемаи мазкур ҳам дар забони адабии классикӣ ва ҳам забони адабии муосири тоҷикӣ нисбат ба дигар унсурҳои калимасоз, нисбатан, маҳсулноқ маҳсуб меёбад [25-М].

5. Бо мақсади таъмини талаботи услуби бадеӣ нависанда бештар ба калимаю ибораҳои тобиши ташбеҳию маҷозӣ дошта муроҷиат кардааст. Ин ҷиҳат ба усули калимасозии луғавию семантикӣ хос буда, зимни он зухуроти сермаъноии унсурҳои луғавӣ ва хусусиятҳои қиёсӣ маҷозӣ касб намудани вожаҳо дар назар аст. Нақши вожаҳои сермаъно дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ низ муҳим мебошад (*сар, шаҳсутун, лаб, дам, тез, дил, талх* ва ғайра) [8-М; 11-М; 23-М; 26-М].

6. Калимасозии морфологию синтаксисӣ аз ҳисоби зухуроти гузариш аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар, ки дар натиҷаи он калима соҳиби парадигмаҳои нав мегардад, ҳодисаи маъмулии забон гаштааст. Падидаи мазкур дар доираи ба исм гузаштани ҳиссаҳои гуногуни нутқ – сифат, шумораасосҳои феълӣ ва шаклҳои ғайритасрифӣ феъл бештар воқеъ мешавад, ки он дар забоншиносӣ бо истилоҳи «**субстантиватсия**» маъмул мебошад ва он як бахши ҳодисаи «**конверсия**» ё «**тарнспозитсия**»-ро ташкил медиҳад [24-М; 27-М].

7. Зухуроти таҳаввулёбанда будани таркиби луғавии забон маҳз дар татбиқи роҳу усулҳои нави калимасозӣ бештар инъикос меёбад. Исм ягона ҳиссаи нутқест, ки муҳимтарин роҳу усулҳои калимасозӣ дар сохтани калимаҳои нави ин гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ иштироки бештаре дорад

(амсоли роҳи морфологӣ, луғавию семантикӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, синтаксисӣ-морфологӣ ва ғайра) [21-М; 27-М].

8. Дар бобати истифодаи қолибҳои калимаҳои мураккаби пайвасти типӣ копуллативӣ бояд гуфт, ки дар осори Абдулҳамид Самад, асосан, таомули вожасозӣ риоя шуда, он тавассути миёнвандҳои **-у-** ва **-о-** роҳандозӣ шудааст (*чунбучӯл, печутоб, сарулибос, саропо...*) [12-М; 13-М].

9. Доир ба тарзи редупликативии калимасозӣ (такрор) қайд кардан ҷоиз аст, ки ин навъи вожасозӣ ҳам тибқи анъанаҳои мавҷуда бештар дар шакли такрори пурраи як калима ва вожаҳои тақлиди овозӣ (*гур-гур, тақ-тақ, миш-миш, шилдир-шилдир, пичир-пичир, хишир-хишир, қоҳ-қоҳ*) воқеъ шудааст [4-М; 5-М; 10-М; 13-М; 20-М; 21-М].

10. Қолибҳои калимаҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати сохтор ду хусусият доранд. Дар гурӯҳи аввал калимаи асосӣ дар мавқеи аввал аст (*саршир, тахтапушт, ҷигарсухта, ҷигаррехта*), аммо дар гурӯҳи дуюм калимаи аввал ҷузъи тобеъ буда, вожаи дуюм асосӣ аст (*лолабарг андовачӯб, даструймол, сарпаноҳ*)

11. Исмҳои мураккаби тобеъ қолибҳои гуногуни сохташавӣ дошта, бештар дар қолиби исм+исм (туйхона), исм+асосҳои феълӣ (донишҷӯ), шумора+исм (якшанбе), исм+сифат (руҳбаланд), сифат+исм (тангдаст), исм+сифати феълӣ (фалокатзада), сифат+асосҳои феълӣ (мушқилкушо) ва ғ. воқеъ мешаванд. Дар осори Абдулҳамид Самад ҳам қолибҳои классикии тайёри калимаҳои мураккаб ва ҳам қолибҳои мураккабшавии замони муосир ва шаклҳои лаҳҷавии чунин вожаҳо ба кор рафта, онҳо дар таъмин намудани ҳадафҳои услубии нависанда бевосита дар нутқи тасвирии ӯ ва дар нутқи персонажҳои осораш нақши муҳим бозидаанд [1-М; 15-М; 22-М].

12. Абдулҳамид Самад нависандаи бомаҳорат ва эҷодкор буда, қонунҳои дохилии рушди забони тоҷикиро хуб медонад ва дар инъикоси сахнаҳои гуногуни зиндагӣ на танҳо аз қолибҳои тайёри калимаҳои гуногунсохтор ва гуногунтаркиб истифода бурдааст, балки дар зарурат ҳудаш низ тавассути вандҳои маъмул калимаҳои нав сохтааст (*ҳаммаҳалла, ҳамгул (ҳамсабақ,*

ҳамсинф, ҳамсину сол), ҳамқалам, ҳамгурӯҳ, ҳамсилоҳ, ҳамҳуҷра, ҳамдевор, ҳамбом, ҳамяроқ, ҳамсанг, ҳамлавар, иштиҳовар, номвар, кинавар, ғўтавар, ҳалукпечонӣ, ҷунбуҷӯл, пирбуз, пирхар, гаҳвораи охират, асти ҷӯбин, фалокатзода, ҳушёрхона...).

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Натиҷаи ниҳони мавзӯи таҳқиқ «Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад» дар самту соҳаҳои зерини ҳалли масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ва услубшиносии он шароити имкониятҳои мусоид фароҳам меоварад:

1. Барои муқоисаи вазъи синхронии рушди воситаҳои калимасоз ва роҳи усулҳои калимасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ҳолати таърихӣ диасинхронии он имконият фароҳам меорад.

2. Хусусиятҳои фаровонии вожаҳои ва серматной касб намудани вандҳо, вандгунаҳо ва калимаҳои решагиро дар шароити замони муосир дар заминаи маводи осори Абдулҳамид Самад ба осонӣ муайян кардан муяссар мегардад ва дар ин росто падидаи торафт каммаҳсул ва бемаҳсул гаштани баъзе вандҳои классикӣ дақиқ карда мешаванд.

3. Чунин натиҷаҳо барои сифатан беҳтар гардидани маводи китобҳои дарсии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва таҳсилоти олии касбӣ (забони тоҷикӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик – бахшҳои лексикология, калимасозӣ ва морфология) мусоидат хоҳанд кард.

4. Бахусус, аҳамияти услубӣ касб намудани воситаҳои роҳҳои калимасозӣ дар адабиёти соҳаи услубшиносӣ низ ба пуррагӣ инъикос нашудааст. Бинобар ин, натиҷаҳои таҳқиқ дар ин соҳа низ амалӣ шуда метавонанд.

5. Истисно аз ин, натиҷаҳои таҳқиқ ҷиҳати муайян намудани забону услуби осори нависанда Абдулҳамид Самад шароит фароҳам оварда, барои нишон додани маҳорати эҷодии адиб дар истифодаи қолибҳои мухталифи вожаҳои ёрии амалӣ расонида метавонад. Маводҳои мавриди назар саҳми адибро дар муқоиса бо забони осори нависандагони дигар дар рушди таркиби луғавӣ инъикос менамояд.

6. Бисёр унсурҳои калимасозӣ дар забони осори А.Самад дар робита ба забони зиндаи халқ хусусият гирифта, ҷиҳати ба забони адабии ҳозираи тоҷик наздик намудани нутқи гуфтугӯӣ, нутқи лаҳҷавӣ мусоидат намудааст.

7. Абдулҳамид Самад меъёрҳо ва қонуну қоидаҳои рушду такомули забони адабии ҳозираи тоҷикро хеле хуб медонад, аз имкониятҳои калимасозии таърихан ташаккулёфта, ки дар муҳити лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд, васеъ истифода бурда, забони осори бадеии худро гуногунрангу ҷаззоб ва ҷолибу дилкаш ба хонанда пешниҳод намудааст.

8. Руҳи замон, хусусан даврони замони шуравӣ дар матни роман, қиссаву ҳикоятҳои нависанда зимни чун асоси калимасоз истифода гардидани вожаҳои иқтибосии русию аврупоӣ бо вандҳои тоҷикиасл барҷаста инъикос ёфтааст.

9. Риояи меъёрҳои калимасозӣ бештар дар нутқи тасвирии нависанда ба мешоҳида мерасад, шаклҳои лаҳҷавии вандҳои исмсоз ва имкониятҳои калимасозии онҳо дар нутқи персонажҳои касбу кори гуногун, ки дар минтақаи муайян ба сар мебаранд, бештар мушоҳида карда мешавад.

10. Маводи фароҳамомада барои таҳияи фарҳанги осори А. Самад мусоидат мекунад, ки он барои пурраву такомул ёфтани луғатҳои тафсирий, калимасозӣ ва фарҳанги имлои забони тоҷикӣ кумаки амалӣ расонида метавонад.

Рӯйхати адабиёт

I. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

1. Айнӣ С. Куллийёт. Ҷ. 6. [Матн]/С. Айнӣ. – Душанбе, 1963. – 415 с.
2. Айнӣ С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Куллийёт, ҷ. 11, китоби дуюм. [Матн]/ С. Айнӣ. – Душанбе, 1964. – 168 с.
3. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. [Матн]/С. Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.
4. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе: ДДТ, 1995. – 196 с.
5. Амлоев А. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев. [Матн]/А. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.
6. Амонова Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикских языках. [Текст] / Ф. Амонова // Учебное пособие. – Душанбе: Изд. ТГУ, 1982. – 55 с.
7. Амонова Ф. Опыт ономазиологического исследования деривационной системы современного персидского языка. [Текст]/Ф. Амонова. –М., 1990. –55 с.
8. Андреев М. Таджики долины Хуф. Вып.1.. [Текст] / М. Андреев. – Сталинабад, 1953. – 215 с.
9. Ахмедова Ў. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истон» дар забони ҳозираи тоҷик. / Ў. Ахмедова. – Сталинобод, 1961. – 123 с.
10. Баҳор М. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабӯтолиби Миробидинӣ). [Матн]/М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро. 2012. – 570 с.
11. Берёзин Н. Грамматика персидского языка. [Текст] / Н. Берёзин. – Казан, 1983.
12. Бертельс Е. Грамматика персидского языка. [Текст]/Е. Бертельс. – М.: 1922. – 300 с.
13. Виноградов В. О языке художественной литературы. [Текст]/В. Виноградов. – Москва: 1959. – 216 с.
14. Виноградов В. История русских лингвистических учений [Текст] / В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1978. – 378 с.

15. Герценберг Л. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках. [Текст]/Л. Герценберг. – М., 1972. – 274 с.
16. Грамматикаи забони тоҷикӣ. // Зери таҳрири Б.Ниёзмаҳмадов, Ш.Ниёзӣ, Д.Тоҷиев. – Сталинобод, 1956.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. // Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
18. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. // Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаи содда. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
19. Ғаффоров Р. Забон ва услуби романи «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил. [Матн]/Р. Ғаффоров. – Душанбе, 1966. – 223 с.
20. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
21. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайнул-ахбор» Гардези XI в. [Текст]/М. Давлатова. – Душанбе, 1969. – 25 с.
22. Жирков Л. Грамматика персидский язык. (Элементарная грамматика). [Текст]/Л. Жирков. – М., 1927. – С.150-160.
23. Жирмунский В. О природе частей речи и их классификации. В.кн. «Вопросы теории частей речи». [Текст] / В. Жирмунский // На материале языков различных типов. – Л., 1968.
24. Забони адабии ҳозираи тоҷик. // Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. // Қ. 1. – Душанбе: Маориф, 1973. – 452 с.
25. Забони адабии ҳозираи тоҷик. // Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. // Қ. 1. – Душанбе, 1982. – 462 с.
26. Забони ҳозираи тоҷик. // Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
27. Зарубин И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. [Текст] / И. Зарубин // Долина Бартаманга ИСМАО при РАН. Т.5. пг. – М., 1917. – 97 с.
28. Зарубин И. Очерки разговорного языка самаркандских евреев. [Текст] / И.

- Зарубин // Иран. Т. П. – Л., 1928. – 97 с.
29. Зелеман К., Жуковский В. Краткая грамматика новоперсидского языка. [Текст] / К. Зелеман, В. Жуковский. – СПб, 1990. – 170 с.
30. Зехнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе, 1987. – 326 с.
31. Зехнӣ Т., Бақозода Ҳ. Сарфи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зехнӣ, Ҳ. Бақозода. – Душанбе, 2010. – 153 с.
32. Исмоилов Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана: лингвистическое исследование. ААД [Текст] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
33. Камолиддинов Б. Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1962. – 186 с.
34. Камолиддинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1992. – 128 с.
35. Карашук П. Словообразование английского языка. [Текст] / П. Карашук. – М.: Высшая школа, 1977.
36. Касимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – М., 1988. – 23 с.
37. Касимов О. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2006. – 186 с.
38. Касимов О. Лексика «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2011.
39. Касимов О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
40. Кабиров Ш. Хусусиятҳои лексии «Таърихи Бадахшон». [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 1984. – 174 с.
41. Кубрякова К. Что такое словообразование. [Текст] / К. Кубрякова. – М., 1965. – 80 с.
42. Қосимова М. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
43. Лапатин В. Русская словообразовательная морфемика. [Матн] / В. Лапатин.

– М., 1977. – 316 с.

44. Левковская К. Словообразования. [Матн] / К. Левковская. – М., 1954. – 35 с.

45. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. [Матн] / Ҳ. Мачидов // Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.

46. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 294 с.

47. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – 267 с.

48. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.

49. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби «Марги судхур». [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.

50. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. [Матн] / Н. Маъсумӣ // Ҷ.2. Забоншиносӣ. – Душанбе, 1980. – 350 с.

51. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 342 с.

52. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. [Текст] / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. – 120 с.

53. Мирзоева М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. [Текст] / М. Мирзоева. – Душанбе: Олами дониш, 2017. – 400 с.

54. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ. [Матн] / Султон. Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Дониш, 2014. – 334 с.

55. Мирзо Ҳасани Султон. Забон ва истилоҳнигории тоҷикӣ дар даври Истиқлол. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан // Масъалаи вожагузинӣ ва истилоҳоти забони тоҷикӣ-форсӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2016. – С.48-55.

56. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигории тоҷикӣ. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 192 с.

57. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигории тоҷикӣ. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 192 с.

58. Мухторов З. Таърихи забони тоҷик. [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
59. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – 134 с.
60. Муҳаммадиев М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
61. Маҳмадҷонов О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик. [Матн] / О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 84 с.
62. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва истилоҳот). [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. – 148 с.
63. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2004. – 302 с.
64. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – 371 с.
65. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Андалеб, 2015. – 320 с.
66. Наливкин В.П. Руководство к практическому изучению персидского языка. [Текст] / В.П. Наливкин. – Самарқанд, 1990. С. 126-131.
67. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. – 50 с.
68. Ниёзмӯҳаммадов Б., Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1941. – 67 с.
69. Ниёзмӯҳаммадов Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 245 с.
70. Ниёзмӯҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе, 1970. – 386 с.
71. Низомова С. Калимасозии исм дар «Хамса»-и Низомии Ғанҷавӣ. [Матн] / С. Низомова. – Душанбе, 2002. – 180 с.

72. Никитин В.. Основы лингвистической теории значения. [Текст] / В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
73. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию улубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода). [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.
74. Оранский И. Иранские языки. [Текст]/И. Оранский. – М., 1963. – 203 с.
75. Основы иранского языкознания. // Новоперсидские языка. – М., 1982. – 527 с.
76. Офаридаев Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза. [Текст]/Н. Офаридаев. – Душанбе, 1991. – 175 с.
77. Офаридаев Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон. [Матн]/Н. Офаридаев. – Душанбе, 2001. – 163 с.
78. Очерк по лексикологии языка дари. – М., 1973. – 162 с.
79. Пейсиков Л. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. [Текст]/Л. Пейсиков// Иранская филология. – Л., 1964. С.14-26.
80. Пейсиков Л. Очерки по словообразованию персидского языка. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1973. – 210 с.
81. Пейсиков Л. К истории словообразования от именных глаголов в персидском языке. [Текст]/Л. Пейсиков// Иранские языкознание. – М., 1976.
82. Потиха З. Современное русское словообразование. [Текст] / З. Потиха. – М., 1970. – 384 с.
83. Расторгуева В. Краткий очерк грамматики таджикского языка в «Таджикском – русском словаре». [Текст]/В. Расторгуева. – М., 1954. С.529-570.
84. Расторгуева В., Керимова А. Система таджикского глагола. [Текст] / В. Расторгуева, А. Керимова. – М., 1964. – 291 с.
85. Расторгуева В. Среднеперсидский язык. [Текст]/В. Расторгуева. – М., 1966. – 160 с.
86. Рахматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Рахматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.

87. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
88. Раҳматуллозода С. Таҳлили лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва парандагон (дар асоси шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 57 с.
89. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
90. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
91. Розенталь Д. Практическая стилистика русского языка. [Текст] / Д. Розенталь // Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 399 с.
92. Розенфельд А. Материалы исследования сложносоставных глаголов в современном таджикском литературном языке. [Текст] / А. Розенфельд // Очерки по грамматике таджикского языка. Вып. 1. – Сталинабад, 1953. – 47 с.
93. Розенфельд А. Словообразование глагола в юговосточных говорах таджикского языка. [Текст] / А. Розенфельд // У межвузовская научное конференция по иранской филологии. Тезис докладов. – Душанбе, 1966. – С.204-205.
94. Рубинчик Ю. Современный персидский язык. [Текст] / Ю. Рубинчик. – М.: Восточной литературы, 1960. – 140 с.
95. Рубинчик Ю. Грамматический очерк персидского языка. [Текст] / Ю. Рубинчик // Персидского – русский словарь в 2-х томах. Под. Ред. Ю.А.Рубинчик. 3-е изд. Стереотипное. Т. 2. – М., 1985.
96. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
97. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.
98. Рустамов Ш. Исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.

99. Рустамов Ш. Мақоми забон. [Матн]/Ш. Рустамов. – Душанбе: Адиб, 1996. – 304 с.
100. Сабзаев С. Лексика таджикского персидского памятника XI в «Кашф-ал-маджуб». [Текст]/С. Сабзаев. – Душанбе, 1982. – 28 с.
101. Саймиддинов Д. Вожашиноси забони форсии сиёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
102. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ. [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2001. – 137 с.
103. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои луғавӣ ва улубии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ. [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Офтоби маърифат, 2007. – С.218-224.
104. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозии фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ (дар асоси ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV). [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 266 с.
105. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ). [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2018. – 354 с.
106. Семенов А. Краткий грамматический очерк таджикского языка. [Текст] А. Семенов. – Ташкент, 1927.
107. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.
108. Сиёев Б. Аз таърихи ҷамъбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Сиёев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 170 с.
109. Смирнова Л. Забон ва услуби таърихи Сиистон. [Матн] / Л. Смирнова. – Сталинобод, 1959. – 143 с.
110. Смирницкий А. К вопросу о слове [Текст] / А. Смирницкий // Проблема «отдельности слова» // Вопросы теории и истории языка. – М., 1952.
111. Смирницкий А. К вопросу о слове [Текст] / А. Смирницкий // (Проблема «тождества слова») И Тр. Ин-та языкознания АН СССР. – Т.4. – М., 1954.

112. Серезневский И. Замечания об образовании слов из выражений. [Текст] / И. Серезневский. – Сб.: ОРЯС, 1873.
113. Степанова М. Словообразовательная современного немецкого языка. [Текст] / М. Степанова. – М.: Изд., 1953. – 376 с.
114. Султон Мирзо Ҳасан. Забони гӯё ва поё. [Матн] / Ҳасан, Мирзо Султон. – Душанбе: Дониш, 2018. – 230 с.
115. Султон Мирзо Ҳасан. Кухантарин дастури забони форсии тоҷикӣ дар сарзамини Чин. [Матн] / Ҳасан, Мирзо Султон. – Душанбе: Бухоро, 2018. – 128 с.
116. Султонов М.. Истилоҳоти илмӣ «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ. [Матн] / М. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2003. – 169 с.
117. Телегин Л.А. Морфонологическое использование английского словесного ударения. [Текст] / Л. Телегин. – Самарканд: Изд-во СГУ им. А. Навои, 1976. – 96 с.
118. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 110 с.
119. Тоҷиев Д. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии тоҷик. [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 51 с.
120. Тоҷиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
121. Усмонова М. Лексико-стилистические пласты и их стилистические особенности в литературной прозе Хабибулло Назарова. [Матн] / М. Усмонова. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – 164 с.
122. Уфимцева А. Слово в лексико-семантической системе языка. [Текст] / А. Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
123. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ: сарф ва наҳв. / А. Фитрат. – Д.: Сино, 2009. – 128 с.
124. Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣ бандҳои изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 119 с.
125. Хромов А. Говоры таджиков Матчинского района. [Текст] / А. Хромов. – Душанбе, 1962. – 215 с.

126. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваи чануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
127. Хоркашев С. Истилоҳоти калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. – 67 с.
128. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 106 с.
129. Хоча Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. [Матн] / Нисорӣ, Хоча Ҳасан. – Душанбе, 1998. – 116 с.
130. Хочаев Д. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе: Диловар, 1998. – 150 с.
131. Хочаев Д. Хоча Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе, 2004. – 124 с.
132. Хочаев Д. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи корбурди ду вожа. [Матн] / Д. Хочаев // Забон – рукни тоат. Маҷмуаи мақолаҳо. Китоби панҷум. – Душанбе, 2011. – 168 с.
133. Хочаев Д. Гуфтори наку кӯҳан нагардад. [Матн] / Д. Хочаев. – Душанбе, 2011. – 229 с.
134. Хочаев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX: дар асоси материали «Тухфаи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким. [Матн] / С. Хочаев. – Душанбе, 1987. – 168 с.
135. Хушенова С. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. [Текст] / С. Хушенова. – Душанбе: Дониш, 1971. – 190 с.
136. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 111 с.
137. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ). [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе: 1975. Қисми 1. – 283 с. Қисми 2. – 307 с.
138. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои XI-XII). [Матн] / С. Ҳалимов // Дастури таълимӣ. – Душанбе, 2002. – 91 с.

139. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолибҳои сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯйиши шимолӣ (баҳши Фарғонаи ғарбӣ). [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
140. Ҳасанов А. Сайри сухан. [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 73 с.
141. Ҳочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. (дар асоси маводи «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким). [Матн] / С. Ҳочиев. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 190 с.
142. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ. [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 234 с.
143. Чхеидзе Т. Именное словообразование в персидском языке. [Текст] / Т. Чихидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1969. – 141 с.
144. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 228 с.
145. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. [Матн] / Розӣ Қайси Шамс. – Душанбе, 1991. – 232 с.
146. Шанский Н. Основы слово образовательного анализа. [Текст] / Н. Шанский. – М., 1993. – 56 с.
147. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. [Матн] / Б. Шарифов. – Душанбе, 1985. – 232 с.
148. Шарифов Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик дар солҳои 40-ум. [Матн] / Н. Шарифов // Масъалаҳои забоиносии тоҷик. – Душанбе, 1967. – С.155-169.
149. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1985. – 368 с.
150. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1991. – 232 с.
151. Эшнӣёзов М. Лаҳҷаиносии тоҷик. [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе, 1996. – 220 с.
152. Эшондҷонов А. Грамматическая роль двух глагольных основ в

образовании имен существительных. [Текст] /А. Эшонджонов // Уч. зап. Сталинабадского пед. ин-та им. Т.Г.Шевченко, т.2. Серия филологическая. – Сталинабад, 1955.

II. Диссертатсия ва авторефератҳо:

153. Абдуллоев Б. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения. [Текст] / Б. Абдуллоев: автореф. дисс... канд. фил. наук. – Баку, 1954. – 22 с.

154. Абдунабиев А. Лингвистический анализ топонимии региона Ура-Тюбе. [Текст] / А. Абдунабиев: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1992. – 140 с.

155. Алескерова Т. Словообразующие оморфемы в персидском языке. [Текст] / Т. Алескерова: автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку: АҚД, 1964. – 29 с.

156. Ахмедджонова Н. Словообразование имён существительное и прилагательных в современном литературном персидском языке. [Текст] / Н. Ахмедджонова: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Тошкент, 1956. – 31.

157. Бобомуродов Ш. Морфологические особенности языка нормативно-правовой документации сферы образования. [Текст] / Ш. Бобомуродов: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 24 с.

158. Камолова Г. Хусусиятҳои грамматикии забони насри асри XVI (дар асоси материали, «Маҷмаъ-ут-таворих»). [Матн] / Г. Камолова: дисс. номз. илм. фило. – Душанбе, 1973. – 175 с.

159. Касимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» А.Фирдавси [Текст]. / О. Касимов: дис... канд. филол. наук. – Душанбе, 1988. – 188 с.

160. Кенджаев Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки. [Текст] / Ю. Кенджаев: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Хучанд, 2004. – 30 с.

161. Махмаджонов О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана. [Текст] / О. Махмаджонов: дис. док. фил. наук. – Душанбе, 2010. – 346 с.
162. Маъруфова С. Сложные слова в современном таджикском литературном языке и принципы подачи их в большом таджикско-русском словаре. [Текст] / С. Маъруфова: автореф. канд. дис. наук. – М., 1969.
163. Муллочаев С. Военная лексика «Шахнаме» Фирдавси. [Текст] / С. Муллочаев: дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1980. – 270 с.
164. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ. [Матн] / С. Низомова: дис. ном. илми филология. – Душанбе, 2002. – 180 с.
165. Низомова С. Словообразование в художественной и публицистической прозе Садриддина Айни. [Матн] / С. Низомова: дис. док. фил. наук. – Душанбе, 2021. – 475 с.
166. Саидов Н. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада. [Текст] / Н. Саидов: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2014. – 25 с.
167. Саидова Ҷ. Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самадов). [Матн] / Ҷ. Саидова: дисс. ...ном. илм. фил. / Ҷ.С. Саидова. – Душанбе, 2019. – 176 с.
168. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ). [Матн] / М. Саломов: дис. док. илм. фил. – Душанбе, 2018. – 354 с.
169. Табаров Х. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти. [Текст] / Х. Табаров: дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 168 с.
170. Тӯраев Б. Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб. [Матн] / Б. Тӯраев: дисс. номз. илм. филология. – Душанбе, 2010. – 222 с.
171. Хатеми Н. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. [Текст] / Н. Хатеми: автореф. докт. дис. – Баку, 1968.

172. Хоркашев С. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Хоркашев: автореф. дисс. док. фил. наук. – Душанбе, 2015. – 53 с.

III. Мақола ва маърузаҳо:

173. Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик. [Матн] / С. Айнӣ. «Шарқи сурх», 1953, №6.

174. Амонова Ф. Нақши нимвандҳо дар забони форсӣ ва масоили вожаҷосозӣ дар ономасиология. [Матн] / Ф. Амонова // Ахбороти Академияи илмҳои Ҷ.Т. 1991, №4. – С.24-25.

175. Андреев М. О таджикском языке настоящего времени. [Текст] / М. Андреев // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. – Сталинабад, 1945. – Сб. 1. – С.56-66.

176. Аҳмадова Ё. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ. [Матн] / Ё. Аҳмадова // Мактаби советӣ, 1970, №9. – С.18-21.

177. Боголюбов М. К древнеиранскому словообразованию. [Текст] / М. Боголюбов // Изв. АН СССР. Сер. Лит. И яз., 1978. Т. 38. №1.

178. Жлуктенко Ю. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования. [Текст] / Ю. Жлуктенко. – ВЯ, 1958, № 5.

179. Земская Е., Кубрякова Е. Проблемы словообразования в современном этапе. [Текст] / Е. Земская, Е. Кубрякова // Вопросы языкознания, 1978, №6. – С.112-123.

180. Зеҳнӣ Т., Бақозода Ҳ. Сарф дар мактабҳои миёна (бо хатти лотинӣ). [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода. – Сталинобод, 1935. – С.57-69.

181. Кумахов М. О соотношении морфемного строения слова и словообразовании. [Текст] / М. Кумахов // Вопросы языкознания, 1963, №6. – С.107-120.

182. Қосимова М. Як навъи ибораҳои феълӣ. [Матн] / М. Қосимова // Мактаби советӣ, №10. – С.17-19.

183. Лившиц В. О внутренних законах развития таджикского языка. [Текст] / В.

- Лившиц // Изв. общ. наук. АН Тадж. СССР. – Сталинобод, 1954, №5. – С.87-104.
184. Мигирин Б. Отношения между частями речи и членами предложения. [Текст] / Б. Мигрин // Филологические науки, (Научные доклады высшей школы). – Сб., 1959, № 1.
185. Муруватов Х. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон. [Матн] / Х. Муруватов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 186 с.
186. Муҳаммадиев М. Оид ба исмҳои ҷомеа ва хусусиятҳои морфологии онҳо. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, 1966. - № 1. – С.8-10.
187. Муҳаммадиев М. Роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, 1972, №9. – С.27-30.
188. Муҳаммадиев Ш. Ба исми ҷинс гузаштани исмҳои хос. [Матн] / Ш. Муҳаммадиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2009, №2. – С.3-17.
189. Ниёзӣ Ш. Калимасозӣ дар исм. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ, 1949, №1. – С.12-19.
190. Офаридаев Н. Значение расположение на местности в микропонимии Ванджа и Дарваза. [Текст] / Н. Офаридаев // Вопросы памирской филологии. Вып. III. – Душанбе, 1984. – С.121-127.
191. Рубинчик Ю. К характеристике персидских имен существительных кас и чиз. [Текст] / Ю. Рубинчик // Краткие сообщения Ин-та Народов Азии. – Москва: 1961. – С.32-35.
192. Рустамов Ш. Таркиби морфологӣ ва калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1969, №1. – С.7-14.
193. Рустамов Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи «гоҳ» [Матн] / Ш. Рустамов // Маориф ва маданият, 1969. – 12 июн.
194. Рустамов Ш. Ба исм гузаштани сифат. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1970. №3. – С.25-27.
195. Рустамов Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни сухан. [Матн] / Ш. Рустамов // Садои Шарқ, 1971. №6. – С.114-124.

196. Рустамов Ш. Як навъи калимасозии исмҳои мураккаб. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1971. - №5.
197. Рустамов Ш. Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо). Як қолиби калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 49 с.
198. Рустамов Ш. Як усули васлшавии калимаҳо. [Матн] / Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо). – Душанбе: Дониш, 1983. – 87 с.
199. Телегин Л. Некоторые вопросы морфологической мотивированности слова в языках различных типов. [Текст] / Л. Телегин // Всесоюзный семинар по вопросам методики преподавания новых дисциплин. Тезисы докладов. – Ташкент: Изд-во ТГПИИЯ им. Ф. Энгельса, 1973. – С.126-128.
200. Турсунов М. Ба сифат гузаштани исм. [Матн] / М. Турсунов // Мактаби советӣ, 1979. №9. – С.24.
201. Халилов А. Калимасозӣ бо изофат. [Матн] / А. Халилов // Мактаби советӣ, 1960. №5. – С.26-30.
202. Хоркашев С., Шоев А. Мавқеи пасванди -от/-ёт дар забони тоҷикӣ. [Матн] / С. Хоркашев, А. Шоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Серия филология. – Душанбе, 2014. №3 (58-1). – С.315-318.
203. Хоҷаев Д. Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ. [Матн] / Д. Хоҷаев // Илм ва ҳайёт, 1993. №9/12. – С.15-16.
204. Хоҷаев Д. Аз таърихи илми забоншиносӣ. [Матн] / Д. Хоҷаев // Садои Шарқ, 1994. №3-4. – С.81-92.
205. Хусрави Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва вҷасозии Фирдавсӣ. [Матн] / Фаршедвард Хусрав // Фарҳанг, 1991, №9. – С.27-30.
206. Ҳомидов Д. Баъзе хусусиятҳои луғавии «Бозии тақдир»-и Ҷонибеки Ақобир. [Матн] / Д. Ҳомидов // Забон - рукни тоат. – Душанбе, 2002. – С.80-92.
207. Шоев Э. Омормофемаи -ӣ. [Матн] / Э. Шоев // Мактаби советӣ, 1980. №5. – С.20-22.
208. Шукурова М. Калимасозии такрори исм. [Матн] / М. Шукурова // Мактаби советӣ, 1973. №6. – С.13-15.

IV. Манбаъҳо:

209. Абдулҳамид Самад. Шохи чанор. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 128 с.
210. Абдулҳамид Самад. Косаи давр. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 198 с.
211. Абдулҳамид Самад. Шаҳрезии садо. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 168 с.
212. Абдулҳамид Самад. Талош. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2002. – 384 с.
213. Абдулҳамид Самад. Гардиши девбод. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
214. Абдулҳамид Самад. Паррончакҳо. Аспи бобом. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 228 с.
215. Абдулҳамид Самад. Санги маҳак ва тарозуи ҳунар. Андешаву бардошт ва ёдномаву ёдовардаҳои адабӣ. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2013. – 368 с.
216. Абдулҳамид Самад. Паррончакҳо. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Садои Шарқ, №6 соли 2013. – 135 с.
217. Абдулҳамид Самад. Ёр дар бари ёр (ҳикоя, қисса, эссе). [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2019. – 192 с.
218. Абдулҳамид Самад. Шаҳсутун (Гулчини ҳикояҳо). [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Адиб, 2020. – 288 с.
219. Абдулҳамид Самад. Чароғи дил. Мунтахаби ҳикояҳо. [Матн] / Самад, Абдулҳамид. – Душанбе: Русская литература, 2020. – 384 с.

V. Феҳристи фарҳангҳо:

220. Арзуманов С. Русско-таджикский словарь. [Текст] / С. Арзуманов. – Москва: Русский язык, 1985. – 1280 с.
221. Бобомуродов Ш., Муминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Бобомуродов, А. Муминов // Дастури таълим. – Душанбе, 1983. – 120 с.

222. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
223. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. [Матн] / Муҳаммадхусайн Бурҳон // Иборат аз 4 ҷилд. – Техрон: Ибни Сино, Рушдия. Ҷилди 4. Аз с.1931 то 2480.
224. Кабиров Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
225. Муҳаббатова А. Истилоҳоти варзишии забони форсӣ. [Матн] / А. Муҳаббатова. – Душанбе, 2007. – 25 с.
226. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1993. – 272 с.
227. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
228. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.
229. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 3. – Душанбе, 1989. – 304 с.
230. Розенталь Д., Теленкова, М. Словарь-справочник лингвистических терминов. [Текст] / Д. Розенталь, М. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
231. Сирочиддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе, 1992. – 288 с.
232. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
233. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.
234. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
235. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
236. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. [Матн] / (Таджикско-русский словарь). – Душанбе, 2006. – 784 с.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфӯзи тавсияшудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Валиев, Ҷ. А. Исмҳои мураккаби тобеъ дар осори Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. - №1 (73). – С.117-120.

[2-М]. Алиев, О., Валиев, Дж.А. Некоторые лексические особенности эпоса «Гуругли». [Текст] / О. Алиев, Дж.А. Валиев // Вестник Педагогического университета. – Душанбе, 2018. - №1 (73). – С.86-91.

[3-М]. Валиев, Ҷ.А. Пасвандҳои исмсоз дар насри бадеии Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2019. - №4 (81). – С.92-96.

[4-М]. Валиев, Ҷ.А. Хусусиятҳои морфологии вожаҳои мақолаи «Фардои мактабу маориф»-и Ёрун Кӯҳзод. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №1 (84). – С.59-62.

[5-М]. Каримов, Ш., Валиев, Ҷ.А. Таҳлили морфологии мақолаи «Бурду боҳти наср»-и Ёрун Кӯҳзод. [Матн] / Ш. Каримов, Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №1 (84). – С.63-66.

[6-М]. Валиев, Ҷ.А., Тоирзода, А.Р. Калимасозӣ тариқи пасванди **-гоҳ** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шохин. [Матн] / Ҷ. А. Валиев, А. Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №6 (89). – С.83-86.

[7-М]. Валиев, Ҷ.А., Тоирзода, А.Р., Айтаматова, Н.Х. Калимасозӣ тариқи пасванди **-а** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шохин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода, Н.Х. Айтаматова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №6 (89). – С.96-99.

[8-М]. Валиев, Ҷ.А., Тоирзода, А.Р. Калимасозӣ тариқи пасванди **-ак** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шохин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. - №1 (90). – С.84-87.

[9-М]. Валиев, Ҷ.А. Калимасозии исмҳои маънӣ дар насри бадеии Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ. А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. - №3 (92). – С.91-94.

[10-М]. Раҳматуллозода, С.Р., Валиев, Ҷ.А. Вазъи инкишофи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ибтидои асри XX. [Матн] / С.Р. Раҳматуллозода, Ҷ.А. Валиев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022. - №5 (100). – С.53-58.

[11-М]. Раҳматуллозода, С.Р., Валиев, Ҷ.А. Субстантиватсия дар осори Абдулҳамид Самад. [Матн] / С.Р. Раҳматуллозода, Ҷ.А. Валиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2022. - №3 – С.154-162.

Б) Мақолаҳои, ки дар нашрияҳо ва маҷаллаҳои илмӣ ба таърифи расидаанд:

[12-М]. Валиев, Ҷ.А. Исмҳои мураккаби пайваст дар осори Абдулҳамид Самад (Исмҳои, ки ба воситаи миёнванди **-у-** таркиб ёфтаанд). [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишӣ муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2016, №1 (1). – С.53-55.

[13-М]. Валиев, Ҷ.А. Исмҳои мураккаби пайваст дар «Парронҷакҳо»-и Абдулҳамид Самад (Исмҳои, ки ба воситаи миёнванди **-о-** ва аз такрори бевоситаи калимаҳо таркиб ёфтаанд). [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишӣ муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2016, №8 (8). – С.26-28.

[14-М]. Валиев, Ҷ.А. Сухандон ва сухансанҷ. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишӣ муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2017, №4 (21). – С.43-45.

[15-М]. Валиев, Ҷ.А. Исмҳои мураккаби тобеъ дар осори Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишӣ муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2017, №6 (23). – С.29-32.

[16-М]. Валиев, Ҷ.А., Тоирзода А.Р., Ҳафизова Ш.М. Хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ дар «Девон»-и Рӯдакӣ (ахтарони адаб. Саҳ. 51-77). [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода, Ш.М. Ҳафизова // Маҷаллаи илмӣ-

омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2020, №2 (47). – С.17-23.

[17-М]. Валиев, Ҷ.А., Тоирзода, А.Р. Калимасозии пасванди **-вар** ва вазифаҳои он дар осори Шамсиддини Шохин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2020, №3 (48). – С.31-33.

[18-М]. Сатторов, Н.С., Валиев, Ҷ.А., Юсупов, А.У. Таҳлили масоили калимасозӣ дар забоншиносии Рус ва Аврупо. [Матн] / Н.С. Сатторов, Ҷ.А. Валиев, А.У. Юсупов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2021, №1 (50). – С.31-33.

[19-М]. Валиев, Ҷ.А., Тураев, М.Р. Пасвандҳои камкорбурди забони адабии ҳозираи тоҷик (дар мисоли «Қобуснома»-и Унсуролмаолии Кайковус). [Матн] / Ҷ.А. Валиев, М.Р. Тураев // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2021, №3 (52). – С.55-57.

[20-М]. Валиев, Ҷ.А. Шарҳи луғавӣ-морфологии вожаҳои мақолаи «Ғайр аз ҳӯрдану пӯшидан корхое дигаре низ ҳаст»-и Ёрун Кӯҳзод. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Анвори дониш. Маҷмуаи илмӣ, №2. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. – С.212-223.

[21-М]. Валиев, Ҷ.А., Каримов, Ш. Хусусиятҳои калимасозии лексикаи мансуб ба Рустам дар «Шохнома». [Матн] / Ҷ.А. Валиев, Ш. Каримов // Атри сухан. Маҷмуаи илмӣ, №1. Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. – С.139-153.

[22-М]. Сатторов, Н.С., Валиев, Ҷ.А. Баъзе масъалаҳои калимасозӣ аз нигоҳи профессор Шарофиддини Рустам. [Матн] / Н.С. Сатторов, Ҷ.А. Валиев // (Конференсияи ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами забоншиносии миллӣ» бахшида ба 90-солагии Шарофиддини Рустам). – Душанбе: 5-уми майи соли 2021. – С.167-175.

[23-М]. Валиев, Ҷ.А. Киноя яке аз рукнҳои муҳимми маҷоз дар насри бадеии Абдулҳамид Самад. [Матн] / Ҷ.А. Валиев // (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21-уми

феврал) дар мавзуи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ»). – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2022. – С.86-90.

[24-М]. Валиев, Ҷ.А., Сатторов, Н.С., Юсупов, А.У. Калимасозии морфологии исм дар повести «Ситораҳои сари танӯр»-и Сайф Раҳимзоди Афардӣ. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, Н.С. Сатторов, А.У. Юсупов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон «Муҳаққиқ». – Душанбе, 2022, №1 (54). – С.21-24.

[25-М]. Валиев, Ҷ.А. Таҳаввулоти маъноии вожаҳо ва сермаъноӣ – асоси калимасозии лексикӣ-семантикӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад). [Матн] / Ҷ.А. Валиев // Маҷаллаи илмӣ «Масъалаҳои забоншиносӣ». – Душанбе, 2022, №1 (1). – С.133-137.